

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 17.

तैत्तिरीयसंहिता  
भट्टभास्करमिषिरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ  
OF THE  
KRISHNA YAJUR-VEDA  
WITH THE  
COMMENTARY OF BHATTABHA'SKARAMIS'RA.

Vol. IX. (9)  
(Kanda V-Prasnas 5 to 7)

EDITED BY  
A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,  
*Curator, Government Oriental Library, Mysore,*  
AND  
PANDITARATNAM K. RANGA'CHA'RYA,  
*Pandit, Government Oriental Library, Mysore.*

Published under the Authority of the Government of  
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:  
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,  
1898.

## EDITORIAL NOTE.

---

The portion comprised in this Volume has been edited from a collation of the manuscript copies found in the Sarasvatî Bhandâra of H. H. the Mahârâja's Palace, Mysore, in the Sarasvatî-Mahal of the Tanjore Palace, and in the Sanskrit Library of the Sringeri Mutt at Kûdli.

A. M. S.

---



## विषयसूचिका.

— + ८०० + —

### पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः.

	अनु.
अग्निचयनम् .. .. .	१-१०
(५-१-८) विहितेषु पशुशु विशेषः, त्रिहविर्दीक्षणीयेष्टिश्च ...	१
अग्निचयनं, उख्यधारणम् .. .. .	२
उखाहोमः, पुरुषशीर्षोपधानं, वामभृदिष्टकोपधानं च ...	३
रेतस्सिचामुपधानं, स्वयमातृणोपधानानन्तरहोमः समन्त्रकः, चित्यभिमर्शनं च ... .. .	४
हिरण्येष्टकोपधानं, स्वयमातृणोपधानं, समन्त्रम् ...	५
अह्नां रूपाणामुपधानं, लोकंपृणोपधानं च ...	६
एकयूपविधिः, आक्रमणं प्रतीष्टकोपधानं, धनुर्दानं, अग्न्युपस्थानं समन्त्रम् ... .. .	७
गायत्रसामादिना शिरआद्युपस्थानं, आत्मेष्टकोपधानं समन्त्रम् ..	८
संचिताहुतिचित्याद्रवणमन्त्राः सब्राह्मणाः, शतरुद्रीयहोमाङ्गं चरुनिधानं समन्त्रम्, सञ्चितप्रोक्षणं समन्त्रम् ...	९
सर्पाहुतिगन्धर्वाहुत्यग्निविमोकाहुतयस्समन्त्राः ...	१०
आश्वमेधिकाः पशुगणाः ... .. .	११-२४

### षष्ठः प्रपाठकः.

अग्निचयनम् .. .. .	१-१०
कुम्भेष्टकोपधानमन्त्राः ... .. .	१
कुम्भेष्टकोपधानविधिः, चरुपधानविधिश्च ...	२
भूतेष्टकाविधिः, अभिषेकविधिः, सौत्रामणीविधिश्च ...	३
दर्भस्तम्बहोमविधिस्समन्त्रः, चित्याग्निस्तुतिश्च ...	४
आग्नेयाष्टाकपालादिहविःपञ्चकविधिः ... .. .	५
काष्णर्युपानदुपमौकादिप्रशंसा ... .. .	६
दीक्षाकालविकल्पः ... .. .	७

अन्वारोहणविधिस्समन्त्रः, यूपैकादशिन्यां विशेषविधिः, इष्ट- कासंख्यादिविधिः, रेतस्सिचां स्तुतिः, स्तुतशस्त्रदोहवाच- नादिविधिस्समन्त्रः ... ..	अनु.
आसन्दीसादननिरूहणनिषेधादिः ... ..	९
ऋत्वादिद्वारा चयनस्तुतिः ... ..	१०
आश्वमेधिकाः पशुगणाः ... ..	११-२३

### सप्तमः प्रपाठकः.

अग्निचयनम् ... ..	१-११
अभिमर्शनविधिः, हिरण्यपात्रदानं समन्त्रं, हिरण्यपात्रावेक्षणा- श्वावघ्रापणादि च ... ..	१
ऋषभप्राजापत्याज्यानीष्टकोपधानं उख्योपसमिन्धनं च समन्त्रम्	२
वज्रिण्युपधानं समन्त्रकं, वसोर्धाराहोमस्समन्त्रः ...	३
अदाभ्यहोमादिविधिः, राष्ट्रभृदिष्टकाविधिस्समन्त्रः ...	४
उख्याग्न्यनुगमनप्रायश्चित्तं समन्त्रकं, पञ्चचित्तिस्तुतिः ...	५
व्रतविशेषविधिः, हिरण्येष्टकोपधानं समन्त्रकं, होमविशेषविधि- स्समन्त्रः, मैत्रावरुण्यामिक्षाविधिः, अग्निस्तुतिश्च ...	६
समिष्टयजुर्होममन्त्राः ... ..	७
स्वयंचित्तिजपस्समन्त्रः कूर्मोपधानं च समन्त्रम्. चयनप्रशंसा च	८
अग्निग्रहणं समन्त्रकं हिरण्येष्टकोपधानं, चयनप्रशंसा च ...	९
पशुशिरसां विधिः ... ..	१०
आश्वमेधिककाण्डम् ... ..	११-२६
अश्वाङ्गहोमविधिः ... ..	११-२३
हृदयानुमन्त्रणादिमन्त्राः ... ..	२४-२६



# तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

पञ्चमकाण्डः.

पञ्चमः प्रश्नः.

यदेकेन स० स्थापयति यज्ञस्य स-  
न्तत्या अविच्छेदायैन्द्राः पशवो ये

<sup>1</sup>यत् । एकेन । स० स्थापयतीति सं-स्थापय-  
ति । यज्ञस्य । सन्तत्या इति सं-तत्यै । अविच्छे-  
दायेत्यवि-च्छेदाय । ऐन्द्राः । पशवः । ये । मुष्क-

<sup>1</sup>अतः परमग्निकाण्डमेव अन्नचार्षेयम् । एवं चतुर्थकाण्ड आ-  
म्रातानां मन्त्राणां परिसमाप्त्या इदानीं अग्निप्रयोगविहितान्  
कांश्चिद्धर्मविशेषान्वक्तुं द्वितीयं काण्डमारभ्यते । तत्र यदुक्तं  
'अग्निभ्यः पशूनालभते'\* इत्यारभ्य 'प्राजापत्येन संस्थाप-  
यति'\* इत्यन्तेन पक्षद्वयमग्निभ्यः पशूनालभ्य तान् पर्यग्निकृतान्  
त्सृज्य प्राजापत्येनैव संस्थापयेत् सर्वेषां संस्थापयेदिति, तत्र



मुष्करा यदेन्द्रास्सन्तोऽग्निभ्य आ-  
लभ्यन्ते देवताभ्यस्समदं दधात्या-  
ग्नेयीस्त्रिष्टुभो याज्यानुवाक्याः कु-  
र्याद्यदाग्नेयीस्तेनाग्नेया यत्त्रिष्टुभस्ते-

राः । यत् । ऐन्द्राः । सन्तः । अग्निभ्य इत्याग्नि-  
भ्यः । आलभ्यन्त इत्या-लभ्यन्ते । देवताभ्यः ।  
समदमिति स-मदम् । दधाति । आग्नेयीः । त्रि-  
ष्टुभः । याज्यानुवाक्या इति याज्या-अनुवाक्याः ।  
कुर्यात् । यत् । आग्नेयीः । तेन । आग्नेयाः । यत् ।  
त्रिष्टुभः । तेन । ऐन्द्राः । समृद्ध्या इति सं-ऋ-

शेषविवक्षया प्रथमः पक्षोऽनूद्यते—यदेकेनेत्यादि ॥ यत्प्राजाप-  
त्येनेकेन पशुना संस्थापयति यज्ञस्य सन्तत्यै साकल्येन निवृत्त्यर्थ  
भवति । तच्चाविच्छेदार्थं मध्ये विच्छेदो माभूदिति । पर्याग्नि-  
कृतानां उत्सर्गात् विच्छेदस्स्यात् प्राजापत्येन संस्थापनया तत्प-  
रिद्वियत इति । अथ द्वितीये पक्षे विशेषमाह—ऐन्द्राः खल्वे-  
ते पशवः ये मुष्कराः मुष्कवन्तः अनुत्पातितवृषणाः ‘ऊषसुषि-  
मुष्कमथो रः’ इत्यादिना रः । ऐन्द्रास्सन्तो ये अग्निभ्यः आलभ्य-  
न्ते संज्ञप्यन्ते च ते सर्वे देवताभ्यः समदं कलहं दधाति उत्पा-  
दयति । इन्द्रस्याग्नेयादीनां च समानं माद्यन्त्यस्यामिति सम-  
त्कलहः । क्विप्, ‘समानस्य छन्दसि’ इति सभावः ॥

<sup>२</sup>आग्नेयीरित्यादि ॥ गतम् ॥



नैन्द्रास्समृद्धयै न देवताभ्यस्समदं  
 दधाति वायवे नियुत्वते तूपरमा लं-  
 भते तेजोऽग्नेर्वायुस्तेजस एष आ लं-  
 भ्यते तस्माद्यद्रियङ् वायुः ॥१॥ वाति  
 तद्रियङ्ग्निर्दहति स्वमेव तत्तेजोऽन्वे-

द्धयै । न । देवताभ्यः । समदमिति स—मदम् ।  
 दधाति । <sup>३</sup>वायवे । नियुत्वत् इति नि—युत्वते । तू-  
 परम् । एति । लभते । तेजः । अग्नेः । वायुः ।  
 तेजसे । एषः । एति । लभ्यते । तस्मात् । यद्रि-  
 यङ् । वायुः ॥ १ ॥ वाति । तद्रियङ् । अग्निः ।  
 दहति । स्वम् । एव । तत् । तेजः । अन्विति ।

<sup>३</sup>अधुना तृतीयमपि पक्षं समर्थयति—वायवे नियुत्वत् इति ॥  
 सर्वेषामेतेषां स्थाने एक एव वायव्यः पशुस्तूपर आलभ्यते ।  
 तूपरः शृङ्गहीनः । तेज इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । वायुना  
 अभिध्यायमानो अग्निस्तेजस्वीभवति । तस्माद्यद्रियङ् यद्दिगभिमुखो  
 वाति वायुः अग्निरपि तद्रियङ् तद्दिगभिमुखो दहति गच्छतीति  
 यावत् । यदञ्चति तदञ्चतीति ऋत्विगादिना किन्, 'विष्वग्दे-  
 वयोश्च' इत्यद्र्यादेशः । अद्रिसक्रियोरन्तोदात्तत्वनिपातः कृत्स्व-  
 रानिवृत्त्यर्थम्, 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । आत्मन-  
 स्तेजोहेतुत्वमनुगच्छति वायुः ॥



ति यन्न नियुत्वन्ते स्यादुन्माद्येद्य-  
जमानो नियुत्वन्ते भवति यजमान-  
स्यानुन्मादाय वायुमती श्वेतवती  
याज्यानुवाक्ये भवतस्सतेजस्त्वाय  
हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्र इत्याधार-

एति । <sup>4</sup>यत् । न । नियुत्वन्त इति नि-युत्वन्ते ।  
स्यात् । उदिति । माद्येत् । यजमानः । नियुत्वन्त  
इति नि-युत्वन्ते । भवति । यजमानस्य । अनु-  
न्मादायेत्यनुत्-मादाय । <sup>5</sup>वायुमती इति वायु-म-  
ती । श्वेतवती इति श्वेत-वती । याज्यानुवाक्ये  
इति याज्या-अनुवाक्ये । भवतः । सतेजस्त्वाये-  
ति सतेजः-त्वाय । <sup>6</sup>हिरण्यगर्भ इति हिरण्य-ग-  
र्भः । समिति । अवर्तत । अग्रे । इति । आधार-  
मित्या-धारम् । एति । धारयति । प्रजापतिरिति

<sup>4</sup>यदिति ॥ केवलवायव्यत्वे यजमान उन्माद्येत् ॥

<sup>5</sup>वायुमतीति ॥ 'पीवोन्नान्'\* इत्येवमाद्ये नियुत्वत्यौ श्वेत-  
वत्यौ 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । सतेजस्त्वायेति ।  
स्वतोस्य तेजस्त्वात् ॥

<sup>6</sup>हिरण्यगर्भ इति ॥ स्रुचैव विधीयते । प्रजापतेरिति । एवं  
हि प्रजापतेरनुरूपत्वं भवतीति ।



मा धारयति प्रजापतिर्वै हिरण्यग-  
 र्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय सर्वाणि वा  
 एष रूपाणि पशूनां प्रत्या लभ्यते  
 यच्छ्रुणस्तत् ॥२॥ पुरुषाणां रू-  
 पं यत्तूपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्त-  
 द्वां यदव्या इव शफास्तदवीनां य-

प्रजा-पतिः । वै । हिरण्यगर्भ इति हिरण्य-गर्भः ।  
 प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । अनुरूपत्वायेत्यनुरूप-  
 त्वाय । सर्वाणि । वै । एषः । रूपाणि । पशू-  
 नाम् । प्रति । एति । लभ्यते । यत् । श्मश्रुणः ।  
 तत् ॥ २ ॥ पुरुषाणाम् । रूपम् । यत् । तूपरः ।  
 तत् । अश्वानाम् । यत् । अन्यतोदन्नित्यन्यतः—  
 दन् । तत् । गवाम् । यत् । अव्याः । इव । शफाः ।  
 तत् । अवीनाम् । यत् । अजः । तत् । अजा-

सर्वाणीति ॥ पशूनां सर्वाणि रूपाणि प्रत्येषः य आल-  
 भ्यते प्राजापत्यान्नातमेवेत्यर्थः । कथमित्याह—यदित्यादि । श्म-  
 श्रुणत्वात् पुरुषाणां रूपं प्रत्यालभते । तूपरत्वादश्वानाम् । अ-  
 न्यतोदच्चात् गवाम् । 'छन्दसि च' इति दद्वावः । अवितु-  
 ल्यशफत्वात् अवीनाम् । अजत्वात् अजानां सर्वेषाम् ॥



दृजस्तदृजानां वायुर्वै पशूनां प्रियं  
धाम यद्वायव्यो भवत्येतमेवैनमभि  
संजानानाः पशव उप तिष्ठन्ते वा-  
यव्यः कार्याः प्राजापत्या इत्या-  
हुर्यद्वायव्यं कुर्यात्प्रजापतेरियाद्यत्प्रा-  
जापत्यं कुर्याद्वायोः ॥ ३ ॥ इयाद्य-

नाम् । वायुः । वै । पशूनाम् । प्रियम् । धाम ।  
यत् । वायव्यः । भवति । एतम् । एव । एनम् ।  
अभीति । सज्जानाना इति सं-जानानाः । पशवः ।  
उपेति । तिष्ठन्ते । वायव्यः । कार्याः । प्राजाप-  
त्या इति प्राजा-पत्याः । इति । आहुः । यत् ।  
वायव्यम् । कुर्यात् । प्रजापतेरिति प्राजा-पतेः ।  
इयात् । यत् । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् ।  
कुर्यात् । वायोः ॥ ३ ॥ इयात् । यत् । वायव्यः ।

वायुर्वा इति ॥ वृष्ट्यादिद्वारेणोत्पत्तिहेतुत्वात् पशूनां प्रियं  
स्थानम् । तस्माद्वायव्यत्वे एवमेकप्रियस्थानात्मकं वायुमेवाभिसज्जा-  
नानाः प्रत्यभिजानन्तः पशव एवैनं पशव उपतिष्ठन्ते अतश्च  
सर्वपशुप्रत्याम्नातमितीदं पशोस्तुतिः ॥

वायव्यार्थे प्राजापत्यस्य पशुपुरोडाशस्य विधानार्थं पशोर्वि-  
चारः । 'विचार्यमाणानाम्' इति प्लुतः । यदित्यादि ॥ इयात्  
अपगच्छेत् सम्बन्धोस्य न स्यात् तत्र पशोर्वायव्यत्वात् पशुपुरोडा-



द्वायव्यः पशुर्भवति तेन वायोनैति  
 यत्प्राजापत्यः पुरोडाशो भवति ते-  
 नं प्रजापतेरिति यद्द्वादशकपालस्तेन  
 वैश्वानरान्नैत्याग्नावैष्णवमेकादशक-  
 पालं निर्वपति दीक्षिष्यमाणोऽग्नि-  
 स्सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव  
 यज्ञं चारभतेऽग्निरवमो देवतानां वि-

पशुः । भवति । तेन । वायोः । न । एति । यत् ।  
 प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । पुरोडाशः । भव-  
 ति । तेन । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । न । एति ।  
 यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । तेन ।  
 वैश्वानरात् । न । एति । <sup>10</sup>आग्नावैष्णवमित्याग्ना-  
 वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।  
 निरिति । वपति । दीक्षिष्यमाणः । अग्निः । स-  
 र्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताः । च ।  
 एव । यज्ञम् । च । एति । रभते । अग्निः । अवमः । दे-

शस्य च प्राजापत्यत्वात् दोषद्वयं परिहृतम् । इदं चापरमुच्यते  
 तस्य पशुपुरोडाशस्य द्वादशकपालत्वात् वैश्वानरान्नापगमः ॥

<sup>10</sup>शाखान्तरे यद्वैश्वानरस्य पुरोडाशं तदप्येतेनोपसंहृतमिति द-  
 र्शयति—आग्नावैष्णवमित्यादि ॥ दीक्षणीयायां 'तस्मा एतमाग्नावै-  
 ष्णवं'\* इति प्रकृतौ विहितस्यानुवादोऽयं विशेषविधानार्थम् । अ-



ष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादश-  
कपालं निर्वपति देवताः ॥ ४ ॥ ए-  
वोभयतः परिगृह्य यजमानोऽव रु-  
न्धे पुरोडाशेन वै देवा अमुष्मि-  
न्लोक आर्ध्वश्चरुणाऽस्मिन् यः का-  
मयेतामुष्मिन्लोक ऋधुयामिति स  
पुरोडाशं कुर्वीतामुष्मिन्नेव लोक

वतानाम् । विष्णुः । परमः । यत् । आग्नावैष्ण-  
वमित्याग्ना-वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकाद-  
श-कपालम् । निर्वपतीति निः-वपति । देवताः ।  
॥ ४ ॥ एव । उभयतः । परिगृह्येति परि-गृह्य ।  
यजमानः । अवेति । रुन्धे । <sup>११</sup>पुरोडाशेन । वै ।  
देवाः । अमुष्मिन् । लोके । आर्ध्वश्च । चरुणा ।  
अस्मिन् । यः । कामयेत । अमुष्मिन् । लोके ।  
ऋधुयाम् । इति । सः । पुरोडाशम् । कुर्वीत । अ-

ग्निस्सर्वा इत्यादि । सर्वदेवतात्वेन अग्नेस्तुतिः, यज्ञत्वेन विष्णोः ।  
अवमः पश्चिमः । परम उत्कृष्टः । यज्ञभुजां देवानां सीमानावेतौ  
आभ्यां देवानुभयतः परिगृह्य अवरुन्धे लभते यजमान एतान्  
एतत्साध्यं वा फलम् ॥

<sup>११</sup>पुरोडाशेनेति ॥ विशेषविधिः । अमुष्मिन् लोके ऋद्धिकाम-  
स्य पुरोडाशः । अस्मिन्लोके ऋद्धिकामस्य चरुः । गतमन्यत् ॥



ऋध्नोति यदष्टाकपालस्तेनाग्नेयो य-  
त्रिकपालस्तेन वैष्णवस्समृद्धयै यः  
कामयेतास्मिन्लोक ऋधुयामिति स  
चरुं कुर्वीताग्नेर्घृतं विष्णोस्तण्डुला-  
स्तस्मात् ॥५॥ चरुः कार्योस्मिन्नेव  
लोक ऋध्नोत्यादित्यो भवतीयं वा  
आदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठत्यथो अ-

मुष्मिन् । एव । लोके । ऋध्नोति । यत् । अष्टाकपा-  
ल इत्यष्टा-कपालः । तेन । आग्नेयः । यत् । त्रिक-  
पाल इति त्रि-कपालः । तेन । वैष्णवः । समृद्ध्या  
इति सं-ऋद्धयै । यः । कामयेत । अस्मिन् । लो-  
के । ऋधुयाम् । इति । सः । चरुम् । कुर्वीत । अग्नेः ।  
घृतम् । विष्णोः । तण्डुलाः । तस्मात् ॥ ५ ॥ चरुः ।  
कार्यः । अस्मिन् । एव । लोके । ऋध्नोति ।  
<sup>12</sup>आदित्यः । भवति । इयम् । वै । आदितिः । अ-  
स्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठति । अथो इति ।  
अस्याम् । एव । अधीति । यज्ञम् । तनुते ।

<sup>12</sup>आदित्य इति ॥ कः आन(?) । अथो अपि च अस्यां पृथिव्यां  
अधियज्ञं तनुते आदित्यं सर्वा पृथिवी देवी यजमानमिति ॥



स्यामेवाधि यज्ञं तनुते यो वै संव-  
त्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते यथा  
सामि गर्भोऽवपद्यते तादृगेव तदा-  
र्तिमाच्छेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुर-  
स्तान्निर्वपेत्संवत्सरो वा अग्निवैश्वा-  
नरो यथा संवत्सरमाप्त्वा ॥६॥ काल  
आगते विजायत एवमेव संवत्स-

<sup>13</sup>यः। वै। संवत्सरमिति सं-वत्सरम्। उख्यम्। अभृ-  
त्वा। अग्निम्। चिनुते। यथा। सामि। गर्भः।  
अवपद्यत इत्यव-पद्यते। तादृक्। एव। तत्।  
आर्तिम्। एति। ऋच्छेत्। वैश्वानरम्। द्वादश-  
कपालमिति द्वादश-कपालम्। पुरस्तात्। निरि-  
ति। वपेत्। संवत्सर इति सं-वत्सरः। वै। अ-  
ग्निः। वैश्वानरः। यथा। संवत्सरमिति सं-वत्स-  
रम्। आप्त्वा ॥ ६ ॥ काले। आगत इत्या-गते।  
विजायत इति वि-जायते। एवम्। एव। संव-  
त्सरमिति सं-वत्सरम्। आप्त्वा। काले। आगत

<sup>13</sup>यो वा इत्यादि ॥ संवत्सरमुख्यस्याभरणे वैश्वानराग्निविधिः।  
सामीति। गर्भकालस्थैकादशापगमे आर्तिमाच्छेदिति। यजमानः  
वैश्वानरस्य संवत्सरत्वात्। संवत्सरकार्यलाभः। ततः काले च  
यजनात् यजमानस्य आर्त्यभावः ॥



रमाप्त्वा काल आगतेऽग्निं चिनुते  
 नार्तिमाच्छित्येषा वा अग्नेः प्रियात-  
 नूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमव  
 रुन्धे त्रीण्येतानि हवींषि भवन्ति  
 त्रय इमे लोका एषां लोकानां रो-  
 हाय ॥ ७ ॥

इत्या-गते । अग्निम् । चिनुते । न । आर्तिम् ।  
 एति । ऋच्छति । <sup>14</sup>एषा । वै । अग्नेः । प्रिया ।  
 तनूः । यत् । वैश्वानरः । प्रियाम् । एव । अस्य ।  
 तनुवम् । अवेति । रुन्धे । <sup>15</sup>त्रीणि । एतानि ।  
 हवींषि । भवन्ति । त्रयः । इमे । लोकाः । ए-  
 षाम् । लोकानाम् । रोहाय ॥ ७ ॥

यद्रियंद् वायुश्शर्मश्रुणस्तद्वायोर्निर्वपति  
 देवतास्तस्मादाप्त्वाऽष्टात्रिंशच्च ॥ १ ॥

<sup>14</sup>एपेति ॥ गतम् ॥

<sup>15</sup>त्रीणीति ॥ वैश्वानरान्तानि नित्यानीति मन्यन्ते । विक-  
 लपवचनं विकृत्यर्थं स्यादिति ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे प्रथमोनुवाकः.



प्रजापतिः प्रजास्सृष्ट्वा प्रेणाऽनु प्रावि-  
 शताभ्यः पुनस्संभवितुं नाशक्रो-  
 थसोब्रवीद्भवदित्स यो मेऽतः पुन-  
 स्संचिनवदिति तं देवास्समचिन्व-  
 न्ततो वै त आर्ध्वन् यत्समचिन्व-  
 न्तचित्यस्य चित्यत्वं य एवं विद्वा-

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-  
 जाः । सृष्ट्वा । प्रेणा । अनु । प्रेति । अविशत् ।  
 ताम्यः । पुनः । सम्भवितुमिति सं-भवितुम् । न ।  
 अशक्रोत् । सः । अब्रवीत् । ऋध्वत् । इत् । सः  
 यः । मा । इतः । पुनः । संचिनवदिति सं-चिन-  
 वत् । इति । तम् । देवाः । समिति । अचिन्वन् ।  
 ततः । वै । ते । आर्ध्वन् । यत् । समचिन्वन्निति  
 सं-अचिन्वन् । तत् । चित्यस्य । चित्यत्वमिति  
 चित्य-त्वम् । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् ।

प्रजापतिरित्यादि ॥ विशेषस्तुतिः । प्रेम्णा सृष्ट्वा अनुप्रा-  
 विशन् । छन्दसो मकारस्य लोपः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृती-  
 याया उदात्तत्वम् । प्रजानां पाता अग्निः प्रजापतिः । प्रजा-  
 पतिरेव हि वैश्वानरभावं प्रतिपन्नः ता अनुप्रविष्टः ताम्यः पु-  
 नः प्रजाभ्यः पुनः सम्भवितुमुत्पत्तुं नाशक्रोत् । विभक्तात्मैवा-



न॒ग्निं चि॒नुत ऋ॒धोत्ये॒व कस्मै॑ क॒म-  
 ग्नि॒श्री॑यत् इत्या॒हुरग्नि॒वान् ॥ ८ ॥  
 अ॒सा॒नीति॑ वा अ॒ग्नि॒श्री॑यते ऽग्नि॒वाने॒व  
 भ॒वति॑ कस्मै॑ क॒म॒ग्नि॒श्री॑यत् इत्या॒हु-  
 र्दे॒वा मां वेद॑न्ति वा अ॒ग्नि॒श्री॑यते  
 वि॒दुरे॑नं दे॒वाः कस्मै॑ क॒म॒ग्नि॒श्री॑यत्

चि॒नुते । ऋ॒धोति॑ । ए॒व । <sup>२</sup>कस्मै॑ । क॒म् । अ॒ग्निः ।  
 श्री॑यते । इति॑ । आ॒हुः । अ॒ग्नि॒वानि॒त्यग्नि॑-वान् ॥  
 ८ ॥ अ॒सानि॑ । इति॑ । वै । अ॒ग्निः । श्री॑यते । अ॒-  
 ग्नि॒वानि॒त्यग्नि॑-वान् । ए॒व । भ॒वति॑ । कस्मै॑ । क॒म् ।  
 अ॒ग्निः । श्री॑यते । इति॑ । आ॒हुः । दे॒वाः । मां ।  
 वेद॑न् । इति॑ । वै । अ॒ग्निः । श्री॑यते । वि॒दुः । ए-  
 न॒म् । दे॒वाः । कस्मै॑ । क॒म् । अ॒ग्निः । श्री॑यते । इति॑ । आ-

स्थितः । अथ तादृशस्सोब्रवीत् ऋधुयादेव सः प्रजासु मां  
 विभक्तात्मानमवस्थितमादाय पुनस्संचिनवत् सङ्गतमेकत्र चिनुया-  
 दिति । उभयत्रापि लेख्याडागमः । अथ देवाश्च तथा कृत्वा  
 गताः तस्मात्संहतचयनात् चित्यत्वं अग्नेः । 'चित्याग्निचित्ये च'  
 इति निपात्यते । तस्मादेवं विदित्वा चिन्वानः ऋधोत्येव ॥

<sup>२</sup>कस्मा इत्यादि ॥ ब्रह्मवादिन आहुः । कमिति निपातः  
 लुप्तचतुर्थी कः । कमेर्वा व्यत्ययेन कर्मणि विच् । कस्मै कामाया-



इत्याहुर्गृह्यसानीति वा अग्निश्चीयते  
 गृह्येव भवति कस्मै कम् अग्निश्चीयत  
 इत्याहुः पशुमानसानीति वा अ-  
 ग्निः ॥ ९ ॥ चीयते पशुमानेव भव-  
 ति कस्मै कम् अग्निश्चीयत इत्याहुस्स-  
 स मा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-  
 ग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चस्त्रयः प्रत्यञ्च आ-

हुः । गृही । असानि । इति । वै । अग्निः । चीय-  
 ते । गृही । एव । भवति । कस्मै । कम् । अग्निः ।  
 चीयते । इति । आहुः । पशुमानिति पशु-मान् ।  
 असानि । इति । वै । अग्निः ॥ ९ ॥ चीयते । प-  
 शुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । कस्मै ।  
 कम् । अग्निः । चीयते । इति । आहुः । <sup>३</sup>सप्त । मा ।  
 पुरुषाः । उपेति । जीवान् । इति । वै । अग्निः ।  
 चीयते । त्रयः । प्राञ्चः । त्रयः । प्रत्यञ्चः । आत्मा ।

अग्निश्चीयत इत्यर्थः । अग्निवानिति । जाठरेण तद्वान् । भूमि-  
 मतुप् । 'छन्दसीरः' इति मत्वम् । 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्' इति  
 मतुप् उदात्तत्वम् ॥

<sup>३</sup>सप्तेति ॥ सप्त पुरुषा मा उपजीवन्तीति लेख्याडागमः । प्राञ्चः  
 त्रयः पित्रादयोऽतीताः त्रयः प्रत्यञ्चः पुत्रादयो भविष्यन्तः । आ-



त्मा संस्रम एतावन्त एवैनममुष्मि-  
 न्लोक उप जीवन्ति प्रजापतिरग्नि-  
 मचिकीपत् तं पृथिव्यब्रवीन्न मय्य-  
 ग्निं चेप्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽ-  
 तिदह्यमाना वि धविष्ये ॥ १० ॥  
 स पापीयान्भविष्यसीति सोब्रवी-  
 तथा वा अहं करिष्यामि यथा त्वा

सस्रमः । एतावन्तः । एव । एनम् । अमुष्मिन् ।  
 लोके । उपेति । जीवन्ति । 'प्रजापतिरिति प्रजा-  
 पतिः । अग्निम् । अचिकीपत् । तम् । पृथिवी । अ-  
 ब्रवीत् । न । मयि । अग्निम् । चेप्यसे । अतीति ।  
 मा । धक्ष्यति । सा । त्वा । अतिदह्यमानेत्यति—द-  
 ह्यमाना । वीति । धविष्ये ॥ १० ॥ सः । पापीयान् ।  
 भविष्यसि । इति । सः । अब्रवीत् । तथा । वै । अ-  
 हम् । करिष्यामि । यथा । त्वा । न । अतिधक्ष्यती-

त्मा प्रकृष्टपाण्यादिकं शरीरम् । औपचारिकमस्य पुरुषत्वम् । व-  
 क्तारश्च भवन्ति—विरूपः पुरुष इति । एतावन्त इति । सप्ता-  
 प्येते एनमग्निचितं अमुष्मिन् लोके भोगभूमौ उपजीवन्ति उपगच्छन्ति ॥

'प्रजापतिरग्निमित्यादि ॥ 'प्रजापतिस्त्वा'\* इत्यस्य स्तुतिः । अचि-



नानि धृक्ष्यतीति स इमामभ्यमृश-  
त्प्रजापतिस्त्वा सादयतु तथा देव-  
तया ऽङ्गिरस्वध्रुवा सीदेतीमामेवेष्टकां  
कृत्वोपाधत्तानतिदाहाय यत्प्रत्याग्निं  
चिन्वीत तदभि मृशेत्प्रजापतिस्त्वा  
सादयतु तथा देवतया ऽङ्गिरस्वध्रुवा  
सीद ॥ ११ ॥ इतीमामेवेष्टकां कृ-

त्यति-धृक्ष्यति । इति । सः । इमाम् । अभीति । अ-  
मृशत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । त्वा । सादय-  
तु । तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ।  
इति । इमाम् । एव । इष्टकाम् । कृत्वा । उपेति ।  
अधत्त । अनतिदाहायेत्यनति-दाहाय । <sup>5</sup> यत् । प्र-  
तीति । अग्निम् । चिन्वीत । तत् । अभीति । मृ-  
शेत् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । त्वा । सादय-  
तु । तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद  
॥ ११ ॥ इति । इमाम् । एव । इष्टकाम् । कृत्वा ।

कीपत चेतुमेच्छत् । 'विभाषाञ्चेः' इति कुत्वम् । पृथिव्यब्रवीत्  
मय्याग्निं न चेष्यमे अकार्यं तत्तव । अथ कारणं चाह—पृथि-  
वीमेवेष्टकां कृत्वोपाधत्त । तच्चानतिदाहायाभवत् ॥

यदित्यादि ॥ यत्फलं प्रत्याग्निं चिन्वीत तत्फलं साधयितुम् ।



त्वोपं धत्तेऽनन्तिदाहाय प्रजापतिरका-  
मयत् प्र जायेयेति स एतमुख्यमप-  
श्यत् संवत्सरमविभस्ततो वै स  
प्राजायत् तस्मात्संवत्सरं भार्यैः प्रैव  
जायते तं वसवोऽब्रुवन् त्वमजनि-  
ष्ठा वयं प्र जायामहा इति तं वसु-

उपेति । धत्ते । अनन्तिदाहायेत्यनन्ति-दाहाय । <sup>6</sup>प्र-  
जापतिरिति प्रजा-पतिः । अकामयत् । प्रेति ।  
जायेय । इति । सः । एतम् । उख्यम् । अपश्यत् ।  
तम् । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । अविभः । त-  
तः । वै । सः । प्रेति । अजायत् । तस्मात् । सं-  
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । भार्यैः । प्रेति । एव ।  
जायते । तम् । वसवः । अब्रुवन् । प्रेति । त्वम् ।  
अजनिष्ठाः । वयम् । प्रेति । जायामहै । इति ।

यद्वा—कर्म निर्वर्तयितुं तत्राभिसृशेत् इष्टकाम् । ‘सुपां सुलुक्’  
इति सप्तम्या लुक् । व्याख्यातो\* मन्त्रः । इमामित्यादि । गतम् ॥

<sup>6</sup>प्रजापतिरकामयतेत्यादिरुख्यस्य संवत्सरविधिः । तमिति ।  
तं यान् प्रागजनिष्ठाः ते वयं प्रजायामहै तत्तस्मात् उख्यमस्मभ्यं  
प्रयच्छेति प्रजाकामाः वसवोऽब्रुवन् । प्रजापतिरथ उख्यं तेभ्यः



भ्यः प्रायच्छत्तं त्रीण्यहान्यविभरुस्ते-  
न ॥ १२ ॥ त्रीणि च शतान्यसृज-  
न्त त्रयस्त्रिंशत् च तस्मात्त्र्यहं  
भार्यः प्रैव जायते तान्द्रुद्रा अब्रुवन्प्र  
यूयमजनिद्वं वयं प्र जायामहा इ-  
ति तं रुद्रेभ्यः प्रायच्छन्तं षडहा-

तम् । वसुभ्य इति वसु-भ्यः । प्रैति । अयच्छत् ।  
तम् । त्रीणि । अहानि । अविभरुः । तेन ॥ १२ ॥  
त्रीणि । च । शताति । असृजन्त । त्रयस्त्रिंशत्मि-  
ति त्रयः-त्रिंशत्म् । च । तस्मात् । त्र्यहमिति  
त्रि-अहम् । भार्यः । प्रैति । एव । जायते । तान् ।  
रुद्राः । अब्रुवन् । प्रैति । यूयम् । अजनिद्वम् । व-  
यम् । प्रैति । जायामहै । इति । तम् । रुद्रेभ्यः । प्रै-  
ति । अयच्छन् । तम् । षट् । अहानि । अविभरुः ।

प्रायच्छत् । ते च त्रीण्यहान्यविभरुः । चेत्यवधारणे । तेन यत्  
त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याः प्रजा असृजन्त तस्मात्त्र्यहं भार्य  
इति विध्यन्तरम् ॥

१तानित्यादिः षडहविधिः । तान्वसूद्रा अब्रुवन् । शेषं  
समानम् ॥



न्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृज-  
 न्त त्रयस्त्रिंशतं च तस्मात्षडहं  
 भार्यः प्रैव जायते तानादित्या अ-  
 ब्रुवन्प्र यूयमजनिद्वं वयम् ॥ १३ ॥  
 प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः  
 प्रायच्छन्तं द्वादशाहान्यविभरुस्तेन  
 त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रिंश-  
 शतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यः प्रैव

तेन । त्रीणि । च । शतानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिंश-  
 शतमिति त्रयः—त्रिंशतम् । च । तस्मात् । षडह-  
 मिति षट्—अहम् । भार्यः । प्रैति । एव । जायते ।  
 तान् । आदित्याः । अब्रुवन् । प्रैति । यूयम् । अज-  
 निद्वम् । वयम् ॥ १३ ॥ प्रैति । जायामहै । इति ।  
 तम् । आदित्येभ्यः । प्रैति । अयच्छन् । तम् । द्वा-  
 दश । अहानि । अविभरुः । तेन । त्रीणि । च । श-  
 तानि । असृजन्त । त्रयस्त्रिंशतमिति त्रयः—त्रिंश-  
 शतम् । च । तस्मात् । द्वादशाहमिति द्वादश—अ-

<sup>१</sup>तानादित्या इत्यादिः द्वादशाहविधिः । तान् रुद्रानादित्या  
 अब्रुवन् । समानमन्यत् ॥



जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तो-  
खां सहस्रतमीं य एवमुख्यं सा-  
हस्रं वेदं प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ १४

हम् । भार्यः । प्रेति । एव । जायते । <sup>१</sup>तेन । वै ।  
ते । सहस्रम् । असृजन्त । उखाम् । सहस्रतमी-  
मिति सहस्र-तमीम् । यः । एवम् । उख्यम् ।  
साहस्रम् । वेदं । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आ-  
प्नोति ॥ १४ ॥

अग्निवान्पशुमानसानीति वा अग्निर्धाविष्ये  
मृशेत्प्रजायतिस्त्वा सादयतु तथा देवत-  
या ऽङ्गिरस्वद्भवा सीद तेन तानादि-  
त्या अंब्रुवन्प्र यूयमजनिद्वं वयं  
चत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

<sup>१</sup>तेन वा इत्यादि ॥ तेनोख्येनाग्निना वस्वादयः सहस्रं प्रजा  
असृजन्त एकोनाः । उखां तु तत्सहस्रतमीं तत्सहस्रपूरणीं असृजन्त ।  
य एवमित्यादिः विदुषस्तुतिः । साहस्रं सहस्रयोगस्य निमित्तम् ।  
'शतमानविंशतिक' इत्यण् । एवं विद्वानपि सहस्रं पशून्प्रा-  
प्नोति किं पुनः कर्तेति क्रियास्तुतिरेव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वितीयोनुवाकः.



यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा प-  
च्यते यजुषा वि मुच्यते यदुखा सा  
वा एषैतरर्हि यातयाम्नी सा न पुनः  
प्रयुज्येत्याहुर्मै युक्ष्वा हि ये तव  
युक्ष्वा हि देवहूतमां इत्युखायां

<sup>1</sup>यजुषा । वै । एषा । क्रियते । यजुषा । प-  
च्यते । यजुषा । वीति । मुच्यते । यत् । उखा ।  
सा । वै । एषा । एतरर्हि । यातयाम्नीति यात-  
याम्नी । सा । न । पुनः । प्रयुज्येति प्र-युज्यां ।  
इति । आहुः । अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव ।  
युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देव-हूतमान् । इति ।  
उखायाम् । जुहोति । तेन । एव । एनाम् । पुनः ।  
प्रेति । युक्ते । तेन । अयातयाम्नीत्ययात-याम्नी ।

<sup>1</sup>यजुषा वा इत्यादि ॥ उखानाम मन्त्रेण 'वि पाजसा'\* इत्या-  
दिना क्रियते । 'धिषणास्त्वा'† इत्यादिना पच्यते । 'मित्र'† इत्या-  
दिना विमुच्यते । सेयमेतर्हि इदानीं उपधानकाले यातयाम्नी नि-  
र्गततरसा पुनर्मन्त्रोपयोगात् । 'अन उपधालोपिनः' इति . ङीप् ।  
न सा पुनरपि प्रयोज्या पुनरपि तां न प्रयोक्तुमर्हति । अया-  
तयाम्नी चैवं भवति ॥



जुहोति तेनैवैनां पुनः प्र युङ्क्ते तेना-  
यातयाम्नी यो वा अग्निं योग आ-  
गते युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेष्वग्ने ॥ १५ ॥  
युक्ष्वा हि ये तव युक्ष्वा हि देवहू-  
तमा इत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेनै-  
वैनं युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु ब्रह्म वा-  
दिनो वदन्ति न्यङ्ङुमिश्वेतव्या ३

<sup>२</sup>यः । वै । अग्निम् । योगे । आगत इत्या—गते ।  
युनक्ति । युङ्क्ते । युञ्जानेषु । अग्ने ॥ १५ ॥ युक्ष्व ।  
हि । ये । तव । युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति  
देव—हूतमान् । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः ।  
योगः । तेन । एव । एनम् । युनक्ति । युङ्क्ते ।  
युञ्जानेषु । <sup>३</sup>ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः ।  
वदन्ति । न्यङ्ङु । अग्निः । चेतव्या ३ः । उत्ताना ३

<sup>२</sup>यो वा इत्यादयो अग्नियोगकाले आगते युनक्ति स युञ्जानेषु  
आत्मानं युङ्क्ते योक्तृव्यपदेशं लभते । कर्त्रभिप्रायमात्मनेपदम् ।  
एत ऋचौ अग्नियोगसंज्ञे । अस्मिन्काले अब्रुवन् अग्निं युनक्ति  
युञ्जानेषु चात्मानं युङ्क्ते ॥

<sup>३</sup>अथ उत्तानपुरुषशीर्षोपधानार्थं ब्रह्मचारिभिर्विचारं प्रस्तौति—  
ब्रह्मवादिन इति ॥ ब्रह्मवादिनो विचारं वदन्ति, किं अधोमुखो-



उत्ताना३ इति वयसां वा एष प्र-  
तिमया चीयते यदाग्निर्यन्नचञ्चं चि-  
नुयात्पृष्टित एनमाहुतय ऋच्छेयु-  
र्यदुत्तानं न पतितुं शक्यादसुव-  
र्ग्यस्य स्यात्प्राचीनमुत्तानम् ॥१६॥

इत्युत्-ताना३ः । इति । वयसाम् । वै । एषः ।  
प्रतिमयेति प्रति-मया । चीयते । यत् । अग्निः ।  
यत् । न्यञ्चम् । चिनुयात् । पृष्टितः । एनम् ।  
आहुतय इत्या-हुतयः । ऋच्छेयुः । यत् । उता-  
नमित्युत्-तानम् । न । पतितुम् । शक्यात् ।  
असुवर्ग्य इत्यसुवः-र्ग्यः । अस्य । स्यात् । 'प्रा-  
चीनम् । उत्तानमित्युत्-तानम् ॥ १६ ॥ पुरुषशी-

प्रिश्वेतव्यः ? उत ऊर्ध्वमुखः ? इति । ' विचार्यमाणानाम् ' इति  
प्लुतः । ....पक्षद्वयमिति । वयसामित्यादि । अयमग्निः पक्षिणां  
प्रतिमया प्रतिच्छन्देन चीयते, नेष्टकासङ्घातमात्रम् । विकृत्यर्थ  
बहुवचनम् । तत्र तत्तत्प्रतिमाम्नातं अग्निमयं चिनुयात् पृष्टितः  
पृष्टितयः एनमाहुतयः प्राप्नुयुः । यदुत्तानमिति । चिनुयादित्येव ।  
चयनप्रातिकूल्यात् पतितुं न शक्यात् । ततश्चायं यजमानस्य  
असुवर्ग्यस्स्यात् । ' गोद्वचचः ' इति यत् ॥

'समाधत्ते—प्राचीनमित्यादि ॥ पुरुषशीर्षमात्रं प्राचीनमुत्तान-



पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवै-  
 नमाहुतय ऋच्छन्ति नोत्तानं चिनुते  
 सुवर्ग्योस्य भवति सौर्या जुहोति  
 चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति द्विर्जुहोति  
 द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति

रुषमिति पुरुष-शीर्षम् । उपेति । दधाति । मु-  
 खतः । एव । एनम् । आहुतय इत्या-हुतयः ।  
 ऋच्छन्ति । न । उत्तानमित्युत्-तानम् । चिनुते ।  
 सुवर्ग्य इति सुवः-र्ग्यः । अस्य भवति । सौर्या ।  
 जुहोति । चक्षुः । एव । अस्मिन् । प्रतीति । द-  
 धाति । द्विः । जुहोति । द्वे इति । हि । चक्षुषी इ-

मुपदधाति । मुखत एवाहुतयः प्राप्नुवन्ति । अग्निं तु नोत्तानं  
 चिनुते न्यञ्चमेव च चिनुयात् । तेनायं स्वर्ग्यो भवति ॥

<sup>५</sup>सौर्येति ॥ 'चित्रं देवानां'\* इति । ऋचा तस्मिन्पुरुषशिरसि  
 जुहोति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे 'उदात्तयणः'  
 इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

<sup>६</sup>द्विरिति ॥ द्वित्वाच्चक्षुषः । समान्येति । एकयैवर्चा द्वयो-  
 श्चक्षुषोः जुहोति । 'केवलमामक' इति ङीप्, पूर्ववत्तृतीयाया  
 उदात्तत्वम् । समानं एकमेव हि चक्षुरिन्द्रियं अधिष्ठानभेदात्तु



समानं हि चक्षुस्समृद्धयै देवासु-  
 रास्संयत्ता आसन्ते वामं वसु सं-  
 न्यदधत् तद्देवा वामभृताऽवृञ्जत् त-  
 द्दामभृतो वामभृत्त्वं यद्दामभृतमुप-  
 दधाति वाममेव तथा वसु यजमा-

ति । समान्या । जुहोति । समानम् । हि । चक्षुः ।  
 समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै । देवासुरा इति देव-  
 असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते ।  
 वामम् । वसुं । सम् । नीति । अदधत् । तत् । देवाः ।  
 वामभृतेति वाम-भृता । अवृञ्जत् । तत् । वामभृत्  
 इति वाम-भृतः । वामभृत्त्वमिति वामभृत्-त्वम् ।  
 यत् । वामभृतमिति वाम-भृतम् । उपदधातीत्यु-  
 प-दधाति । वामम् । एव । तथा । वसुं । यज-

भिन्नमिव लक्ष्यते । समृद्ध्या इति । अनुरूपत्वाय भवति ।  
 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

देवासुरा इत्यादि ॥ असुराः वामं वननीयं चयनरसं  
 न्यदधत् गूढं क्वचित्संभूय स्थापितवन्तः । देवास्तु तद्दामभृन्नाम्न्या  
 इष्टकया अवृञ्जत् आदधत् । तत् वामं वसु भ्रियतेऽनयेति  
 वामभृत् । करणे क्विप्, 'ह्यग्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥



नो भ्रातृव्यस्य वृद्धे हिरण्यमूर्ध्नी  
भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिर्वामं  
ज्योतिषैवास्य ज्योतिर्वामं वृद्धे द्वि-  
यजुर्भवति प्रतिष्ठित्यै ॥ १७ ॥

मानः । भ्रातृव्यस्य । वृद्धे । हिरण्यमूर्ध्नीति हि-  
रण्य-मूर्ध्नी । भवति । ज्योतिः । वै । हिरण्यम् ।  
ज्योतिः । वामम् । ज्योतिषा । एव । अस्य । ज्यो-  
तिः । वामम् । वृद्धे । द्वियजुरिति द्वि-यजुः । भ-  
वति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ॥ १७ ॥

युञ्जानेष्वग्ने प्राचीनमुत्तानं वामभृतं चतुर्वि-  
ंशतिश्च ॥ ३ ॥

हिरण्यमूर्ध्नीति ॥ हिरण्यं मूर्ध्नि उपरिभागे यस्याः । पूर्ववत् ङीप् ।  
ज्योतिरिति । हिरण्यं द्योतनशीलं वामं वसु । तस्मात्तादृशेन तादृशं वसु  
भ्रातृव्यस्याददते । द्वियजुरिति । द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां 'यास्ते  
अग्ने सूर्ये रुचः' \* 'या वो देवाः सूर्ये रुचः' \* इत्येताभ्यां यजुष्कृता-  
वयजुष्कृति वा । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रतिष्ठित्या  
इति । द्वित्वलाभाद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे तृतीयोनुवाकः.



आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्ता  
अग्निरभ्यध्यायत्तास्समंभवत्तस्य रे-  
तः पराऽपत्तत्तद्वियमंभवद्यद्वितीयं प-  
राऽपत्तत्तदसावभवद्वियं वै विराडसौ  
स्वराड्यद्विराजावुपदधातीमे एवोपं

<sup>1</sup>आपः । वरुणस्य । पत्न्यः । आसन् । ताः ।  
अग्निः । अभीति । अध्यायत् । ताः । समिति ।  
अभवत् । तस्य । रेतः । परेति । अपत्तत् । तत् ।  
इयम् । अभवत् । यत् । द्वितीयम् । परापत्तदिति  
परा-अपत्तत् । तत् । असौ । अभवत् । इयम् ।  
वै । विराडिति वि-राट् । असौ । स्वराडिति स्व-  
राट् । यत् । विराजाविति वि-राजौ । उपदधाती-  
त्युप-दधाति । इमे इति । एव । उपेति । धत्ते ।

<sup>1</sup>उक्ताः 'विराट् ज्योतिरधारयत्' \* इत्याद्यास्तिस्त्र इष्टकाः । आपो  
वरुणस्येत्यादिभिः विराट्स्वराजोस्तुतिः । अभ्यध्यायत् अका-  
मयत समभवत् मिथुनभावेन अभुङ्क्त । तस्येत्यादि । गतम् ।  
द्यावापृथिवीत्वेन विराट्स्वराजोरिष्टकयोस्तुतिः । तस्माद्विराजोप-  
धानेन द्यावापृथिव्यावेव उपहिते । इमे इति । इयञ्चासौ च  
इमे । 'त्यदादीनां यत्परम्' इति इदमशेषः ॥



धत्ते यद्वा असौ रेतस्सिञ्चति तद्-  
 स्यां प्रति तिष्ठति तत्प्र जायते ता  
 ओषधयः ॥ १८ ॥ वीरुधो भवन्ति  
 ता अग्निरत्ति य एवं वेद प्रैव जा-  
 यतेऽन्नादो भवति यो रेतस्स्वी स्या-  
 त्प्रथमायां तस्य चित्यामुभे उप  
 दध्यादिमे एवास्मै समीची रेतस्सि-

<sup>2</sup>यत् । वै । असौ । रेतः । सिञ्चति । तत् । अ-  
 स्याम् । प्रतीति । तिष्ठति । तत् । प्रति । जायते ।  
 ताः । ओषधयः ॥ १८ ॥ वीरुधः । भवन्ति । ताः ।  
 अग्निः । अत्ति । यः । एवम् । वेद । प्रति । ए-  
 व । जायते । अन्नाद इत्यन्न-अदः । <sup>3</sup>भवति । यः ।  
 रेतस्स्वी । स्यात् । प्रथमायाम् । तस्य । चित्याम् ।  
 उभे इति । उपेति । दध्यात् । इमे इति । एव ।  
 अस्मै । समीची इति । रेतः । सिञ्चतः । यः ।

<sup>2</sup>यद्वा इत्यादि ॥ तत उदकं तत्पृथिव्यां प्रतिष्ठितं ओषध्यादिभावेन  
 जायते ता अग्नेरदनीया भवन्तीति विराडुपधानेन अग्निरेव उपधार्य  
 इति । य एवमिति । विदुषा विदित्वा वा कर्तव्यमिति ॥

<sup>3</sup>रेतस्स्वीति ॥ प्रजननसमर्थः । प्रजायत इत्येके । प्रभूतरेता  
 इवेत्यन्ये । प्रथमायामित्यादि । गतम् । समीची इति । संगते



अतो यस्सिक्त्तरेतास्स्यात्प्रथमायां त-  
स्य चित्यामन्यामुप दध्यादुत्तमाया-  
मन्याः रेतं एवास्य सिक्तमाभ्या-  
मुभयतः परि गृह्णाति संवत्सरं न  
कम् ॥ १९ ॥ चन प्रत्यवरोहेन्न ही-  
मे कं चन प्रत्यवरोहतस्तदेनयोर्वृतं

सिक्त्तरेता इति सिक्त-रेताः । स्यात् । प्रथमा-  
यांम् । तस्य । चित्याम् । अन्याम् । उपेति । द-  
ध्यात् । उत्तमायामित्युत्-तमायांम् । अन्याम् ।  
रेतः । एव । अस्य । सिक्तम् । आभ्याम् । उभयतः ।  
परीति । गृह्णाति । <sup>४</sup>संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।  
न । कम् ॥ १९ ॥ चन । प्रत्यवरोहेदिति प्रति-  
अवरोहेत् । न । हि । इमे इति । कम् । चन ।  
प्रत्यवरोहत इति प्रति-अवरोहतः । तत् । एन-

द्यावापृथिव्यौ सम्यग्वा रेतस्सेचयतः । ' वा छन्दसि ' इति पूर्व-  
सवर्णदीर्घत्वम् । सिक्त्तरेता इति । बहुप्रजाः स्थविरो वा । आभ्या  
मिति । द्यावापृथिवीभ्यां उभयतःस्वसिक्तं रेतः प्रजारूपं परिगृह्णाति ॥

<sup>४</sup>संवत्सरमित्यादि ॥ न किञ्चिदपि प्रत्युत्तिष्ठेत् एते उपधाय ।  
हेतुमाह—न हीति । द्यावापृथिव्यौ न किञ्चिदपि प्रत्युद्गच्छतः ।



यो वा अपंशीर्षाणमग्निं चिनुतेऽ-  
पंशीर्षाऽमुष्मिल्लोके भवति य-  
स्सशीर्षाणं चिनुते सशीर्षाऽमु-  
ष्मिल्लोके भवति चित्तिं जुहोमि  
मनसा घृतेन यथा देवा इहागम-  
न्वीतिहोत्रा ऋतावृधस्समुद्रस्य व-

योः । व्रतम् । <sup>५</sup>यः । वै । अपंशीर्षाणमित्यप-  
शीर्षाणम् । अग्निम् । चिनुते । अपंशीर्षेत्यप-  
शीर्षा । अमुष्मिन् । लोके । भवति । यः । स-  
शीर्षाणमिति स-शीर्षाणम् । चिनुते । सशीर्-  
षेति स-शीर्षा । अमुष्मिन् । लोके । भवति ।  
<sup>६</sup>चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । यथा । दे-  
वाः । इह । आगमन्नित्या-गमन् । वीतिहोत्रा इति  
वीति-होत्राः । ऋतावृध इत्यृत-वृधः । समुद्रस्य ।

तत्खल्वनयोर्व्रतं नियतं चेष्टितम् । तस्मात्तयोरुपधात्राऽपि तद्वृत्तेन  
युक्तं भवितुमिति भावः ॥

<sup>५</sup>यो वा इत्यादि ॥ स्वयमातृणामुपधाय तद्वकाशे होमविधिः ।  
'शीर्षञ्छन्दसि' इति शिरसशीर्षिन्भावः ॥

<sup>६</sup>'चित्तिं जुहोमि' इत्यादिना होमोन्नेशिशरः प्राधान्यात् । म-  
न्त्रार्थस्तु—इयञ्चातिजगती पञ्चपदा । चित्तिं जुहोमि आददे वशी-



युनस्य पत्मञ्जुहोमि विश्वकर्मणे  
 विश्वाऽहाऽमर्त्यं हविरिति स्वयमा-  
 तृणामुपधाय जुहोति ॥२०॥ ए-  
 तद्वा अग्नेश्शिरस्सशीर्षाणमेवाग्निं  
 चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिन्लोके भव-  
 वयुनस्य । पत्मन् । जुहोमि । विश्वकर्मण इति वि-  
 श्व-कर्मणे । विश्वा । अहा । अमर्त्यम् । हविः ।  
 इति । स्वयमातृणामिति स्वयं-आतृणाम् ।  
 उपधायेत्युप-धाय । जुहोति ॥ २० ॥ एतत् । वै ।  
 अग्नेः । शिरः । सशीर्षाणामिति स-शीर्षाणम् ।

करोमि देवानां तेषां वक्ष्यमाणत्वान्मननीयेन मनोहरेणानेन घृतेन  
 यथा देवा वशीकृतचित्ताः इहास्मिन् आगमन् आगच्छेयुः  
 तदनुरूपम् । छान्दसो लुङ् । देवा विशेष्यन्ते—वीतिहोत्राः  
 वेतिर्गतिकर्मा होतव्यं होत्रं हविः कमनीयहविषः ऋतस्य यज्ञस्य  
 वर्धयितारः । अन्येषामपि दृश्यते । किमर्थं समुद्रस्य उदक-  
 स्य वयुनस्य कमनीयस्य पत्मन् पतननिमित्तं वृष्ट्यर्थं जुहोमि ।  
 निमित्तात् सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । यद्वा—समुद्र-  
 मन्तरिक्षं, इह तु समुद्रशब्देन स्वयमातृणोच्यते 'अन्तरिक्षं वै  
 स्वयमातृणम्'\* इति । तस्याः पतनार्थं स्थैर्यार्थं जुहोमि; यथा  
 मशकार्थो धूम इति मशकार्थत्वं धूमस्य नोपपद्यत इति तन्नि-  
 वृत्तौ मशकशब्दः; एवमत्रापि तन्निवृत्तौ पत्मशब्दः । वि-



ति य एवं वेदं सुवर्गाय वा एष  
 लोकार्यं चीयते यद्ग्नित्तस्य यदय-  
 थापूर्वं क्रियतेऽसुवर्ग्यमस्य तत्सुव-  
 र्ग्योऽग्निश्चितिमुपधायाभि मूशोच्चिति-  
 एव । अग्निम् । चिनुते । सशीरुषेति स-शीरुषा ।  
 अमुष्मिन् । लोके । भवति । यः । एवम् । वेदं ।  
 'सुवर्गायेति' सुवः-गायं । वै । एषः । लोकार्यं ।  
 चीयते । यत् । अग्निः । तस्यं । यत् । अयथापूर्व-  
 मित्ययथा-पूर्वम् । क्रियते । असुवर्ग्यमित्यसुवः-  
 र्ग्यम् । अस्य । तत् । सुवर्ग्यं इति सुवः-र्ग्यः ।  
 अग्निः । चितिम् । उपधायेत्युप-धायं । अभीति ।

श्वकर्मणे विश्वस्य कर्त्रे देवाय विश्वाहा विश्वान्यहानि अमर्त्य-  
 मविनाशशालामिदं हविर्जुहोमीति । 'शेच्छन्दसि' इति लोपः ॥

'सुवर्गायेत्यादिश्चित्यभिमर्शनविधिः । अयथापूर्वं अयथाविधि  
 यथार्हधर्मैर्न कृतं\* तथा यत्क्रियते अग्नेः ततः असुवर्ग्यं अस्वर्गनिमित्तं  
 स्यात् यजमानस्य । अग्निश्चायमस्य स्वर्गं इष्यते, तदर्थं चीयमान-  
 त्वात् । तस्याश्चितिं 'चितिं' इति त्रिष्टुभा चितिमुपधायानन्तरं  
 अभिमृशेच्चितिकल्पितिरित्याख्या । अर्थस्तु—चितिमचितिं प्रतीतिं अप्र-  
 तीतिं चास्माकं विचिनवत् विचिनुयात् स्वलितास्वलितं निरूप्य स्वयमेव  
 परिहरत्विति भावः । पूर्ववच्छेद्वाडागमः । यस्मादयं विद्वान् ज्ञातुं समर्थः  
 वीतानि वृजिनानि च । कानि तानि—विकलानि कर्माणि वृजिनानि

\*यथाहादुर्वै निकृतं.



म॒चि॒त्तिं चि॒नव॒द्धि वि॒द्वान्पृ॒ष्ठेव॑ वी॒ता  
वृ॒जि॒ना च॒ म॒र्ता॒त्रा॒ये च॑ न॒स्स्व॒प॒-  
त्यायं॑ दे॒व दि॒तिं च॒ रा॒स्वादि॑तिमु॒रु॒-  
ष्येति॑ यथा॒पूर्व॑मे॒वैना॒मुप॑ ध॒त्ते प्रा॒ञ्च॒-  
मे॒नं चि॒नुते॑ सु॒व॒र्ग्यो॑स्य भवति॥२१॥

मृ॒शेत् । चि॒त्तिम् । अ॒चि॒त्तिम् । चि॒न॒व॒त् । वी॒ति ।  
वि॒द्वान् । पृ॒ष्ठा । इ॒व । वी॒ता । वृ॒जि॒ना । च॒ ।  
म॒र्ता॒न् । रा॒ये । च॒ । नः॑ । स्व॒प॒त्यायेति॑ सु॒-  
अ॒प॒त्यायं॑ । दे॒व । दि॒तिम् । च॒ । रा॒स्व । अ॒दि॒तिम् ।  
उ॒रु॒ष्य॑ । इ॒ति । य॒था॒पूर्व॑मि॒ति यथा॑-पूर्वम् । ए॒व ।  
ए॒नाम् । उ॒पेति॑ । ध॒त्ते । प्रा॒ञ्च॒म् । ए॒नम् । चि॒नुते॑ ।  
सु॒व॒र्ग्यं इति॑ सु॒वः-र्ग्यः । अ॒स्य॑ । भ॒वति॑ ॥ २१ ॥

ओष॑धयः कं जु॒होति॑ स्व॒प॒त्याया॒ष्टाद॑श च ॥४॥

च । उभयत्र 'छन्दसि' इति लोपः । किञ्च—मर्ता मरणधर्मश्च अस्मान्  
भाव्यमानप्रमादान्विद्वान् क्षमाकारणमिदम् । किमिव पृष्ठा पृष्ठानि  
उपलक्षणत्वात् स्वाङ्गानि च सर्वाणि अपकर्माणि प्रत्यक्षं वेदितुं समर्थ  
इति । स त्वं हे देव नः अस्माकं राये धनवत्त्वाय स्वपत्याय शो-  
भनापत्यत्वाय दितिं रास्व यद्देयं तद्देहि । ददातेः कर्माणि क्तिन्  
छान्दसमित्त्वम् । रातेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदितिं अखण्डनं च  
उरुष्य रक्ष कुरुष्वेति यावत् । उरुष्यतिः कण्ड्वादिः । 'द्यतिस्यति'  
इत्यादिना द्यतेरित्त्वम् । प्राञ्चमिति । प्राञ्चमग्निं चिनुते स्वर्ग्यो भवति ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाकः.



विश्वकर्मा दिशां पतिस्स नः पशू-  
 न्पातु सोस्मान्पातु तस्मै नमः प्र-  
 जार्पती रुद्रो वरुणोऽग्निर्दिशां पति-  
 स्स नः पशून्पातु सोस्मान्पातु त-  
 स्मै नम एता वै देवता एतेषां प-  
 शूनामधिपतयस्ताभ्यो वा एष आ  
 वृश्च्यते यः पशुशीरुषाण्युपदधाति

<sup>1</sup>विश्वकर्माति विश्व-कर्मा । दिशाम् । पतिः ।  
 सः । नः । पशून् । पातु । सः । अस्मान् । पातु ।  
 तस्मै । नमः । प्रजार्पतिरिति प्रजा-पतिः । रुद्रः ।  
 वरुणः । अग्निः । दिशाम् । पतिः । सः । नः ।  
 पशून् । पातु । सः । अस्मान् । पातु । तस्मै ।  
 नमः । <sup>2</sup>एताः । वै । देवताः । एतेषाम् । पशू-  
 नाम् । अधिपतय इत्यधि-पतयः । ताभ्यः । वै ।  
 एषः । एति । वृश्च्यते । यः । पशुशीरुषाणीति

<sup>1</sup>पशुशीर्षेषु क्रमेण हिरण्येष्टकोपधानमन्त्राः—विश्वकर्मा दिशां पतिरित्यादयः । विश्वकर्मा वायुरादित्यो वा दिशां पतिः सो-  
 स्माकं पशून्पातु अस्मांश्च पातु तस्मै नमः । एवं प्रजापत्यादि-  
 चतुर्ष्वपि दिशां पतिरित्यनुषज्यते ॥

<sup>2</sup>एता वा इत्यादि ॥ एतेषां ब्राह्मणम् । एता विश्वकर्मादयो



हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव  
 देवताभ्यो नमस्करोति ब्रह्मवादिनः  
 ॥ २२ ॥ वदन्त्यग्नौ ग्राम्यान्पशून्प्र  
 दधाति शुचाऽऽरण्यानर्पयति किं त-  
 त् उच्छिषतीति यद्विरण्येष्टका  
 उपदधात्यमृतं वै हिरण्यममृतेनैव

पशु-शीर्षाणि । उपदधातीत्युप-दधाति । हिर-  
 ण्येष्टका इति हिरण्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति ।  
 एताभ्यः । एव । देवताभ्यः । नमः । करोति ।  
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः ॥ २२ ॥ वदन्ति ।  
 अग्नौ । ग्राम्यान् । पशून् । प्रेति । दधाति । शु-  
 चा । आरण्यान् । अर्पयति । किम् । ततः । उदि-  
 ति । शिषति । इति । यत् । हिरण्येष्टका इति  
 हिरण्य-इष्टकाः । उपदधातीत्युप-दधाति । अमृ-  
 तम् । वै । हिरण्यम् । अमृतेन । एव । ग्राम्ये-

देवाः एतेषां पशूनां अधिपतयः एषां शिरांस्युपस्थितानि । ताभ्य  
 इत्यादि । गतम् ॥

ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ ग्राम्याः पशवोऽग्नौ निधीयन्ते दहन्ते  
 आरण्याश्शोकेन योज्यन्ते । यथोक्तं—‘ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आ-  
 रण्यान् पशून् शुचमनूत्भृजति’\* इति । तदिदानीं (दनेन) ग्राम्यार-



ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो भेषजं करोति  
 नैनान् हिनस्ति प्राणो वै प्रथमा  
 स्वयमातृण्णा व्यानो द्वितीयाऽपा-  
 नस्तृतीयाऽनु प्राण्यात्प्रथमाः स्व-  
 यमातृण्णामुपधाय प्राणेनैव प्राण-  
 ५ समर्धयति व्यन्यात् ॥ २३ ॥  
 द्वितीयामुपधाय व्यानेनैव व्यानः

भ्यः । पशुभ्य इति पशु-भ्यः । भेषजम् । करो-  
 ति । न । एनान् । हिनस्ति । प्राण इति प्र-अ-  
 नः । वै । प्रथमा । स्वयमातृण्णेति स्वयं-आतृ-  
 ण्णा । व्यान इति वि-अनः । द्वितीया । अपान  
 इत्यप-अनः । तृतीया । अनु । प्रेति । अन्यात् ।  
 प्रथमाम् । स्वयमातृण्णामिति स्वयं-आतृण्णाम् ।  
 उपधायेत्युप-धाय । प्राणेनेति प्र-अनेन । एव ।  
 प्राणमिति प्र-अनम् । समिति । अर्धयति । वी-  
 ति । अन्यात् ॥ २३ ॥ द्वितीयाम् । उपधायेत्यु-  
 प-धाय । व्यानेनेति वि-अनेन । एव । व्यानमि-

ण्येभ्यः किमुच्छिषति किं पशुजातं शेषयति पशुशिरसामुपधाने । हन्त  
 सर्वमपि पशुजातं विनाशितं भवतीति । यदित्यादि समाधानं गतम् ॥

प्राणो वा इत्यादिना स्वयमातृण्णानां प्राणादित्वेन स्तुतिः ।



समर्धयत्यपान्यात्तृतीयांमुपधायापा-  
नेनैवापानं समर्धयत्यथो प्राणैरे-  
वैनं समिन्धे भूर्भुवस्सुवरिति स्व-  
यमातृण्णा उपं दधातीमे वै लोका-  
स्स्वयमातृण्णा एताभिः खलु वै  
व्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत

ति वि-अनम् । समिति । अर्धयति । अपेति ।  
अन्यात् । तृतीयां । उपधायेत्युप-धाय । अपा-  
नेनेत्यप-अनेन । एव । अपानमित्यप-अनम् ।  
समिति । अर्धयति । अथो इति । प्राणैरिति प्र-  
अनैः । एव । एनम् । समिति । इन्धे । भूः । भु-  
वं । सुवं । इति । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-  
आतृण्णाः । उपेति । दधाति । इमे । वै । लोकाः ।  
स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । एताभिः ।  
खलु । वै । व्याहृतीभिरिति व्याहृति-भिः । प्र-  
जापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रेति । अजायत ।

प्राणादय इत्युक्ताः अनुप्राण्यादिविधिः । अथो इति । यज-  
मानं च प्राणैस्समृद्धं करोति ॥

भूरित्यादि ॥ लोकत्रयात्मिका व्याहृतयः स्वयमातृण्णा च य-  
थोक्ता । किञ्चेताभिव्याहृतीभिः प्रजापतिः प्राजायत इत्यादि । गतम् ॥



यदे॒ताभिर्व्याह॑तीभिस्स्वयमातृ॒ण्णा  
उ॒प॒द॒धा॒ती॒मा॒ने॒व लो॒का॒नु॒प॒धा॒यै॒षु ॥  
२४ ॥ लो॒केष्वधि॑ प्र जा॒यते प्रा॒णा-  
यं व्या॒नाया॑पा॒नाय॑ वा॒चे त्वा चक्षु॑-  
षे त्वा तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वा  
सी॒दाग्नि॑ना वै दे॒वास्सु॑व॒र्गं लो॒कम॑-

यत् । ए॒ताभिः । व्याह॑तीभि॒रिति॑ व्याह॑ति—भिः ।  
स्व॒य॒मा॒तृ॒ण्णा इति॑ स्वयं—आ॒तृ॒ण्णाः । उ॒प॒द॒धा॒ती-  
त्यु॒प—द॒धा॒ति । इ॒मान् । ए॒व । लो॒कान् । उ॒प॒धा-  
येत्यु॒प—धा॒य । ए॒षु ॥ २४ ॥ लो॒केषु॑ । अधि॑ । प्रे-  
ति॑ । जा॒यते॑ । <sup>६</sup>प्रा॒णाय॑ति॒ प्र—अ॒नाय॑ । व्या॒नाये॑ति  
वि—अ॒नाय॑ । अ॒पा॒नाये॑त्यु॒प—अ॒नाय॑ । वा॒चे । त्वा ।  
चक्षु॑षे । त्वा । तया॑ । दे॒वत॑या । अ॒ङ्गि॒रस्वत् । ध्रु॒-  
वा । सी॒द् । <sup>७</sup>अ॒ग्नि॑ना । वै । दे॒वाः । सु॒व॒र्गमि॑ति

<sup>६</sup>प्राणायेत्यादिस्तयादेवतस्य विशेषो गतः ॥

<sup>७</sup>अग्निनेत्यादि ॥ अजिगांसन् गन्तुमैच्छन् । एतेः 'सनि  
च' इति गमिरादेशः, 'अङ्गनगमां सनि' इति दीर्घत्वम् ।  
तेन स्वयमातृणारहितेन । एता इति । प्राणाय व्यानाय वाच  
इति प्राणादिषु प्रत्येकत्वाच्चक्षुषे त्वेत्यादेः अनुषङ्गः । तेन सर्वत-  
श्चक्षुषेत्यनेन दिक्षूपहितचतुस्स्वयमातृणोः सर्वास्वपि दिक्षु 'चक्षुषे त्वा'



जिगाःसन्तेन पतितुं नाशक्रुवन्त  
 एताश्चतस्रस्वयमातृणा अपश्य-  
 न्ता दिक्षुपादधत् तेन सर्वतश्चक्षुषा  
 सुवर्गं लोकमायन् यच्चतस्रस्वय-  
 मातृणा दिक्षूपदधाति सर्वतश्चक्षु-  
 षैव तदग्निना यजमानस्सुवर्गं लो-  
 कमेति ॥ २५ ॥

सुवः—गम् । लोकम् । अजिगाःसन् । तेन । प-  
 तितुम् । न । अशक्रुवन् । ते । एताः । चतस्रः ।  
 स्वयमातृणा इति स्वयं—आतृणाः । अपश्यन् ।  
 ताः । दिक्षु । उपेति । अदधत् । तेन । सर्वतश्चक्षु-  
 षेति सर्वतः—चक्षुषा । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।  
 लोकम् । आयन् । यत् । चतस्रः । स्वयमातृणा  
 इति स्वयं—आतृणाः । दिक्षु । उपदधातीत्युप-  
 दधाति । सर्वतश्चक्षुषेति सर्वतः—चक्षुषा । एव ।  
 तत् । अग्निना । यजमानः । सुवर्गमिति सुवः—  
 गम् । लोकम् । एति ॥ २५ ॥

ब्रह्मवादिनो व्यन्यादेषु यजमानस्त्रीणि च ॥५॥

इत्यादिचक्षुष्मन्मन्त्रसहितेन एतेन चक्षुषे त्वेत्यादेः सर्वानुषङ्गतां दर्शयति ॥

यदित्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पञ्चमः.



अ॒ग्न आ या॒हि वी॒तय॒ इत्या॒हाह॑-  
 त्वै॒नम॒ग्निं दू॒तं वृ॑णीमिह॒ इत्या॒ह हू-  
 त्वै॒नं वृ॑णीतेऽग्नि॒नाऽग्नि॒स्समि॑ध्यत॒  
 इत्या॒ह समि॑न्ध ए॒वैन॑म॒ग्निर्वृ॑त्राणि  
 जङ्घ॑नदित्या॒ह समि॑द्ध ए॒वास्मि॑न्नि-  
 न्द्रि॒यं द॑धात्य॒ग्नेस्स्तो॑मं मनामह॒

<sup>1</sup>अ॒ग्ने । ए॒ति । या॒हि । वी॒तर्ये॑ । इति॑ । आ॒ह ।  
 अ॒हंत॑ । ए॒व । ए॒नम् । अ॒ग्निम् । दू॒तम् । वृ॑णीम-  
 हे । इति॑ । आ॒ह । हू॒त्वा । ए॒व । ए॒नम् । वृ॑णीते ।  
 अ॒ग्निना॑ । अ॒ग्निः । समि॑ति । इ॒ध्यते॑ । इति॑ । आ-  
 ह । समि॑ति । इ॒न्धे । ए॒व । ए॒नम् । अ॒ग्निः । वृ॑त्रा-  
 णि । ज॒ङ्घन॑त् । इति॑ । आ॒ह । समि॑द्ध इति॒ सं-  
 इ॒हे । ए॒व । अ॒स्मिन् । इ॒न्द्रिय॑म् । द॒धाति॑ । अ॒ग्नेः ।

<sup>1</sup>अ॒ग्न आ या॒हीत्यादि॑र्विभक्तीनां विधिः । पञ्चस्वहस्सु पञ्च चि-  
 तयः । तत्रान्वहं चितोर्विभागार्था एता ऋचः । तत्र 'अ॒ग्न आया॒हि'\*  
 इत्यनया प्रथमेऽहि प्रथमायां चितौ चयनादेनमग्निमाह्वयते आह्व-  
 यति । छान्दसो लुङ्, 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यङ् । ततो  
 हूत्वा आहूय द्वितीयायां चितौ अग्निं दूतं वृणीति अग्निमात्म-  
 सात्करोति । ततस्तृतीयायां 'अग्निनाऽग्निस्समिध्यते'† इति ए॒नम॒ग्निं  
 समिन्धे दीपयति ततश्चतुर्थ्यां 'अग्निर्वृत्राणि'‡ इति समिन्धेऽग्नौ इन्द्रि-



इत्याह मनुत एवैनमेतानि वा अ-  
ह्नां रूपाणि ॥ २६ ॥ अन्वहमेवै-  
नं चिनुतेऽवाह्नां रूपाणि रुन्धे ब्र-  
ह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्या-  
तयाम्नीरन्या इष्टका अयातयाम्नी

स्तोमम् । मनामहे । इति । आह । मनुते । एव ।  
एनम् । <sup>२</sup>एतानि । वै । अह्नाम् । रूपाणि ॥ २६ ॥  
अन्वहमित्यनु-अहम् । एव । एनम् । चिनुते । अ-  
वेति । अह्नाम् । रूपाणि । रुन्धे । <sup>३</sup>ब्रह्मवादिन इति  
ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । कस्मात् । सत्यात् । या-  
तयाम्नीरिति यात-याम्नीः । अन्याः । इष्टकाः । अ-  
यातयाम्नीत्ययात-याम्नी । लोकंपृणोति लोकं-पृ-

थं वीर्यं दधाति । ततः पञ्चम्यामग्नेस्तोमं मनामहे इति एतं  
महावीर्यं मनुते जानाति स्तोतुं धारयितुं वा ॥

<sup>२</sup>एतानि वा इत्यादि ॥ अहस्सम्बन्धीनि चितिरूपाणि चितिवै-  
लक्षण्यात्मकानि । अन्वहमिति । अन्वहमेताभिश्चयनादह्नां रूपा-  
ण्यवरुन्धे विशिष्टां शरीरावस्थां लभते यजमानः ॥

<sup>३</sup>ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अत्र यत्र यातयाम्न्यो गतरसाः अन्या  
इष्टका अपस्यादयः सकृदुपहिता न पुनरुपधीयन्ते लोकंपृणा तु अया-  
तयाम्नी यतः पुनःपुनरुपधीयते तदेतद्वैचित्र्यं कस्मात्कारणादिति  
ब्रह्मवादिनः प्रश्नं वदन्ति । 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् ॥



लोकंपृणेत्यैन्द्राग्नी हि बार्हस्पत्ये-  
ति ब्रूयादिन्द्राग्नी च हि देवानां बृह-  
स्पतिश्चायातयामानोऽनुचरवती भ-  
वत्यजामित्वायानुष्टुभाऽनु चरत्या-  
त्मा वै लोकंपृणा प्राणोऽनुष्टुभस्मा-

णा । इति । <sup>4</sup> ऐन्द्राग्नीत्यैन्द्र-अग्नी । हि । बार्हस्प-  
त्या । इति । ब्रूयात् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । च ।  
हि । देवानाम् । बृहस्पतिः । च । अयातयामान इ-  
त्ययात-यामानः । <sup>5</sup> अनुचरवतीत्यनुचर-वती । भ-  
वति । अजामित्वायेत्यजामि-त्वाय । अनुष्टुभेत्य-  
नु-स्तुभा । अन्विति । चरति । आत्मा । वै । लो-  
कंपृणिति लोकं-पृणा । प्राण इति प्र-अनः । अ-

<sup>4</sup> ऐन्द्राग्नी इत्यादि ॥ ऐन्द्राग्नी बार्हस्पत्या च लोकंपृणा ।  
इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्च देवानां मध्ये अयातयामानः तस्मादयातयाग्नी  
लोकंपृणोति तेभ्य उत्तरं ब्रूयात् ॥

<sup>5</sup> अनुचरवतीति ॥ सूदोहसा तद्धती भवति । अजामित्वा-  
येति । एकाकिनो हि पुनःपुनः प्रवृत्तौ जामित्वमालस्थं स्यात् । अ-  
नुष्टुभेति । अनुचरो विशेष्यते । 'ता अस्य सूदोहसः' \* इत्येतया  
अनुष्टुभा पश्चादुच्चार्यमाणया लोकंपृणामनुवर्तते अध्वर्युरुपधीयमानाम् ।



त्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनु चरति ता  
अस्य सूददोहसः ॥ २७ ॥ इत्याह  
तस्मात्परुषिपरुषि रसस्सोमः श्री-  
णन्ति पृश्नय इत्याहान्नं वै पृश्नयन्न-  
मेवाव रुन्धेऽर्को वा अग्निरर्कोन्नम-

नुष्टुवित्यनु-स्तुप् । तस्मात् । प्राण इति प्र-अनः ।  
सर्वाणि । अङ्गानि । अन्विति । चरति । ६ताः । अ-  
स्य । सूददोहस इति सूद-दोहसः ॥ २७ ॥ इति ।  
आह । तस्मात् । परुषिपरुषीति परुषि-परुषि । र-  
सः । सोमम् । श्रीणन्ति । ७पृश्नयः । इति । आह ।  
अन्नम् । वै । पृश्नि । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । अर्कः ।  
वै । अग्निः । अर्कः । अन्नम् । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे ।

आत्मा वा इत्यादि । आत्मस्थानीयां लोकंपृणां प्राणस्थानीया  
अनुष्टुक् यस्मादनुचरति तस्मात्प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यनुचरति ॥

६ता अस्येति ॥ मन्त्रावयवानां स्तुतिः । परुषिपरुषीति । पर्व-  
णिपर्वणि सोमस्य रसो दुह्यते 'सूददोहसः'\* इति लिङ्गात् ॥

७अन्नं वा इति ॥ शुक्लत्वात् अन्नाख्या वा तत्र साधनत्वात्  
सूददोहस उच्यन्ते । अर्को वा इति । अर्चनीयत्वादग्निरर्कः ।  
अर्चनत्वादन्नम् ॥



न्नमेवाव रुन्धे जन्मन्देवानां विशा-  
स्त्रिष्वा रोचने दिव इत्याहेमानेवा-  
स्मै लोकाञ्ज्योतिष्मतः करोति यो  
वा इष्टकानां प्रतिष्ठां वेदु प्रत्येव  
तिष्ठति तथा देवतयाऽङ्गिरस्वध्रुवा

४ जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । एति । रोचने ।  
दिवः । इति । आह । इमान् । एव । अस्मै । लो-  
कान् । ज्योतिष्मतः । करोति । ५ यः । वै । इष्टका-  
नाम् । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वेदु । प्रतीति ।  
एव । तिष्ठति । तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रु-  
वा । सीदु । इति । आह । एषा । वै । इष्टकानाम् ।

४ इमानेवेति ॥ 'त्रिष्वा रोचने'\* इति लिङ्गात् । अनुचरवतीलोकं-  
पणयोः इतरेभ्यो विशेषवचनादेतद्विषयैव सूदोहाः । यो वा  
इष्टकानामिति सामान्यवचनात्तद्देवतं सर्वाविषयमिति वेदितव्यम् ॥

५ यो वा इत्यादि ॥ गतम् । एतेनोपहिता इष्टकाः प्रतिष्ठिता  
भवन्ति । एषेति । प्रतिष्ठापेक्षया लिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे षष्ठोऽनुवाकः ॥



सीदित्याह्रैषा वा इष्टकानां प्रतिष्ठा य  
 एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति ॥ २८ ॥  
 सुवर्गाय वा एष लोकार्य चीयते  
 यदग्निर्वज्रं एकादशिनी यद्ग्रावेका-  
 दशिनीं मिनुयाद्वज्रेणैः सुवर्गा-  
 लोकादन्तर्द्ध्याद्यन्न मिनुयात्स्वरु-

प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । यः । एवम् । वेद । प्रतीति ।  
 एव । तिष्ठति ॥ २८ ॥

रूपाणि सूददोहसस्तया षोडश च ॥ ६ ॥

<sup>1</sup>सुवर्गायेति सुवः-गाय । वै । एषः । लोका-  
 य । चीयते । यत् । अग्निः । वज्रः । एकादशि-  
 नी । यत् । अग्नौ । एकादशिनीम् । मिनुयात् ।  
 वज्रेण । एनम् । सुवर्गादिति सुवः-गात् । लो-  
 कात् । अन्तः । द्ध्यात् । यत् । न । मिनुयात् ।

<sup>1</sup>सुवर्गायेत्यादि ॥ वज्रस्थानीया एकादशिनी एकादशानां यूपानां संहतिः । एकादशावयवा अस्येति 'शन्शतोडिनिः' इति डिनिप्रत्ययः । यदग्नौ ताम्मिनुयात् प्रक्षिपेत् । डुमिञ् प्रक्षेपणे । वज्रेणान्तर्धायकेन यजमानमग्निं वा सुवर्गादन्तर्द्ध्यात् स्वर्गादन्तर्हितं कुर्यात् । तथा मितया स्वर्गोन्तर्हितस्स्यात् । अथ यदि न मिनुयात् स्वरुमद्विर्यूपैः पशुसाधनैः निवर्तमानैः पशुन्व्यर्धयेत्



भिः प॒शून्व॑र्धयेदेकयूपं मि॒नोति॑  
 नैनं॑ वज्र॑ण सु॒वर्गा॑ल्लोकाद॒न्तर्द॑धाति  
 न स्वरु॑भिः प॒शून्व॑र्धयति वि वा  
 एष इन्द्रि॑येण वी॒र्येण॑ ध्यते योऽग्निं  
 चिन्व॑न्नधि॒ क्राम॑त्यैन्द्रि॒या ॥ २९ ॥

स्वरु॑भिरिति॒ स्वरु॑-भिः । प॒शून् । वी॒ति । अ॒र्ध-  
 येत् । ए॒कयू॑पमित्येक-यूपम् । मि॒नोति॑ । न । ए-  
 नम् । वज्र॑ण । सु॒वर्गा॑दिति॒ सुवः-गात् । लो॒कात् ।  
 अ॒न्तर्द॑धातीत्यन्तः-दधाति । न । स्वरु॑भिरिति॒  
 स्वरु॑-भिः । प॒शून् । वी॒ति । अ॒र्धयति॑ । वी॒ति ।  
 वै । ए॒षः । इन्द्रि॑येण । वी॒र्येण॑ । ऋ॒ध्यते॑ । यः ।  
 अ॒ग्निम् । चिन्व॑न् । अ॒धिक्राम॑तीत्यधि-क्रामति ।

अवयवशः कुर्यात् । स्वरुशब्दान्मत्वर्थीयो लुप्यते । स्वरणादेव  
 वाऽग्राणि तेषामपि पशुसाधनत्वात् । तस्मादेकयूपं मिनोति एको  
 यूपः एकयूपः तं मित्वा तत्रैकादशिनानालभेत । तेन दोषद्वयाभा-  
 वः, एकयूपस्याभावादेकादशिन्यभावाच्च ॥

थि वा एष इत्यादि ॥ इन्द्रियेण वीर्येण व्यृद्धयते कः  
 चिन्वन् हेतौ शता । चयनेन हेतुना योग्निमारोहति । ऐन्द्रच-  
 र्चेति । ' इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् '\* इत्यनया । ' उदात्तयणः '



ऋचाऽऽक्रमणं प्रतीष्टकामुप दध्या-  
नेन्द्रियेण वीर्येण व्यर्ध्यते रुद्रो वा  
एष यदग्निस्तस्य तिस्रश्शरव्याः  
प्रतीची तिरश्चनूची ताभ्यो वा ए-

एन्द्रिया ॥ २९ ॥ ऋचा । आक्रमणमित्या-क्रम-  
णम् । प्रतीति । इष्टकाम् । उपेति । दध्यात् । न ।  
इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । व्यर्ध्यते । <sup>३</sup>रुद्रः । वै ।  
एषः । यत् । अग्निः । तस्य । तिस्रः । शरव्याः ।  
प्रतीची । तिरश्ची । अनूची । ताभ्यः । वै । एषः ।

इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । क्रमणं प्रतीति आक्रम्यते येन  
मार्गेण तं प्रति तेन लक्षितां पश्चादुत्तरतो वा इष्टकामुपदध्यात् ;  
नेन्द्रियादिना व्यृद्धयते ॥

<sup>३</sup>रुद्रो वा इत्यादि ॥ रुद्रस्य तिस्रः शरव्याः शरस्थानीया  
हेतयः सन्ति लक्ष्ये मोक्तव्याः । तत्र काचित्प्रतीची प्रतिमुख-  
मागत्य देवाय सन्निधत्ते । काचित्तिरश्ची तिर्यगागत्यात्मानं दर्श-  
यति । काचिदनूची पृष्ठतः कृतानुगमना देवमनुसेवते । ताभ्य  
इति । ताभ्यश्शरव्याभ्यः एष आवृश्चयते छिद्यते तासां रक्ष्यो  
न भवति कः योश्चि चिनुते । हेतुरयमावृश्चनस्य चयननिरो-  
धमसहमाना एवमभिभवेयुरिति । तस्मादग्निं चित्वा तिसृधन्वं ति-  
सृभिरिषुभिर्युक्तं धनुरयाचितमेव लक्षणाय विशिष्टाय दद्यात् ।  
'वा संज्ञायाम्' इति धनुषो नडादेशः, 'अनसन्तान्नपुंसकात्'



ष आ वृश्चयते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं  
चित्वा तिसृधन्वमयाचितं ब्राह्मणा-  
यं दद्यात्ताभ्यं एव नमस्करोत्यथो  
ताभ्यं एवात्मानं निष्क्रीणीति यत्ते  
रुद्र पुरः ॥ ३० ॥ धनुस्तद्वातो अनु

एति । वृश्चयते । यः । अग्निम् । चिनुते । अग्निम् ।  
चित्वा । तिसृधन्वमिति तिसृ-धन्वम् । अयाचि-  
तम् । ब्राह्मणाय । दद्यात् । ताभ्यः । एव । नमः ।  
करोति । अथो इति । ताभ्यः । एव । आत्मानम् ।  
निरिति । क्रीणीति । यत् । ते । रुद्र । पुरः ॥ ३० ॥  
धनुः । तत् । वातः । अन्विति । वातु । ते । त-

इत्यच् समासान्तः । तेन प्रसादनहेतुः नमस्कार एव ताभ्यः  
कृतो भवति । एवं शत्रुभ्यो अभिभवितृभ्यो निष्क्रीणीते रक्ष-  
णीय एव तासां भवति ॥

४उत्तरे श्रोण्यन्ते तिष्ठन् सञ्चितमग्निमुपतिष्ठते, अनुपरिक्रामं वा—  
यत्ते रुद्र इत्यादि ॥ हे रुद्र! अग्न्यात्मन् यत्ते पुरः पूर्वस्यां दिशि  
धनुः तत्तदीयं धनुः वातोऽनुवातु अनुकूलं वर्तमानोऽन्यत्र नयतु  
यथाऽस्मान् बाधते । तद्वात इत्युपमानपदं तद्धनुर्वातवत् शीघ्रगतिः  
तमेवानुवातु अनुगच्छतु माऽत्र स्थितिः अस्मान् बाधिष्ठेति । कर्म-  
णस्संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । हे रुद्र! तस्मै ते धनुषे तुभ्यमेव



वातु ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण  
 नमस्करोमि यत्ते रुद्र दक्षिणा धनु-  
 स्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्र  
 परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्र  
 पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते त-  
 स्मै ते रुद्रेदावत्सरेण नमस्करोमि  
 यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तत् ॥ ३१ ॥ वा-  
 तो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रेदुव-

स्मै । ते । रुद्र । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । नमः ।  
 करोमि । यत् । ते । रुद्र । दक्षिणा । धनुः । तत् ।  
 वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । प-  
 रिवत्सरेणेति परि-वत्सरेण । नमः । करोमि ।  
 यत् । ते । रुद्र । पश्चात् । धनुः । तत् । वातः । अ-  
 न्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदावत्सरेण ।  
 नमः । करोमि । यत् । ते । रुद्र । उत्तरादित्युत्-  
 तरात् । धनुः । तत् ॥ ३१ ॥ वातः । अन्विति । वातु ।  
 ते । तस्मै । ते । रुद्र । इदुवत्सरेणेतीदु-वत्सरेण । नमः ।

वा अपनीतधनुषे संवत्सरेण नमस्करोमि आसंवत्सरभाविनं त-  
 न्नमस्कारं करोमि । एवमितरेऽपि व्याख्येयाः । प्रथमादिपञ्च-  
 मान्तानां समानां संवत्सरादयः आख्याः ॥



वत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि  
 धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते  
 रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि रुद्रो वा  
 एष यद्ग्निसस यथा व्याघ्रः क्रुद्ध-  
 स्तिष्ठत्येवं वा एष एतर्हि संचित-  
 म्मैतैरुप तिष्ठते नमस्कारैरेवैनं श-

करोमि । यत् । ते । रुद्र । उपरि । धनुः । तत् ।  
 वातः । अन्विति । वातु । ते । तस्मै । ते । रुद्र ।  
 वत्सरेणं । नमः । करोमि । रुद्रः । वै । एषः ।  
 यत् । अग्निः । सः । यथा । व्याघ्रः । क्रुद्धः । ति-  
 ष्ठति । एवम् । वै । एषः । एतर्हि । संचितमिति  
 सं-चितम् । एतैः । उपेति । तिष्ठते । नमस्कारै-  
 रिति नमः-कारैः । एव । एनम् । शमयति ।

रुद्रो वा एष यदित्यादि ॥ एषां मन्त्राणां ब्राह्मणं मन्त्रगतरु-  
 द्रपदव्याख्यानायाग्नेः रुद्रत्वेन स्तुतिः । यथा व्याघ्रः कुतश्चित्का-  
 रणात् क्रुद्धः प्रसादनीयस्तिष्ठति सोयमग्निरपि एवं क्रुद्ध इव  
 नमस्कारादिभिः प्रसादनीयः एतर्हि अस्मिन्काले भवति । 'इद-  
 मोर्हित्' 'एतेतौ रथोः' इति एतादेशः । तस्मात्संचितं स-  
 माप्तचितिकमग्निमैतैः 'यत्ते रुद्र' इत्यादिभिरुपतिष्ठते । नमस्कारै-  
 रेनं शमयत्येव ॥



मयति येऽग्नयः ॥ ३२ ॥ पुरीष्याः  
 प्रविष्टाः पृथिवीमनु । तेषां त्वमस्यु-  
 त्तमः प्रणो जीवातवे सुव । आपं  
 त्वाऽग्ने मनसाऽऽपं त्वाऽग्ने तपसाऽऽपं  
 त्वाऽग्ने दीक्षयाऽऽपं त्वाऽग्ने उपसद्भि-  
 रापं त्वाऽग्ने सुत्ययाऽऽपं त्वाऽग्ने द-  
 क्षिणाभिरापं त्वाऽग्नेऽवभृथेनापं त्वा-

<sup>६</sup>ये।अग्नयः॥३२॥ पुरीष्याः । प्रविष्टा इति प्र-वि-  
 ष्टाः । पृथिवीम् । अनु । तेषाम् । त्वम् । असि ।  
 उत्तमइत्युत्-तमः । प्रिति । नः । जीवातवे ।  
 सुव । आपम् । त्वा । अग्ने । मनसा । आपम् ।  
 त्वा । अग्ने । तपसा । आपम् । त्वा । अग्ने ।  
 दीक्षया । आपम् । त्वा । अग्ने । उपसद्भिरि-  
 त्युपसत्-भिः । आपम् । त्वा । अग्ने । सुत्यया ।

येऽग्नयः पुरीष्या इत्यादिभिः प्रयास्यन्नग्निमुपतिष्ठते यजमानः । येऽ-  
 ग्नय इत्यनुष्टुप् ॥ अन्यानि यजूंषि । पुरीष्याः पुरीषार्हाः पुरी-  
 षवन्तः पृथिवीमनुप्रविष्टाः तेषां मध्ये उत्तमस्त्वमसि । उत्तमश-  
 ब्द उञ्चादिरन्तोदात्तः । तस्मादस्मान् जीवातवे जीवनाय . प्रसु-  
 व प्रेरय अनुजानीहि वा । त्वामहमापं आप्तवानस्मि मनसा  
 श्रद्धया तपसा एकस्तनव्रतादिना दीक्षया मौञ्ज्यादिलक्षणया उप-



ऽग्ने व॒शयाऽऽपं॑ त्वाऽग्ने॑ स्वगा॒कारे-  
णे॒त्याहै॒षा वा अ॒ग्नेरा॒प्तिस्त॒यैवैन-  
माप्नो॑ति ॥ ३३ ॥

आप॑म् । त्वा॒ । अ॒ग्ने । दक्षि॑णाभिः । आप॑म् । त्वा॒ ।  
अ॒ग्ने । अ॒वभृ॑थेनेत्य॒व-भृ॑थेन । आप॑म् । त्वा॒ । अ-  
ग्ने॒ । व॒शयां॑ । आप॑म् । त्वा॒ । अ॒ग्ने । ७स्व॒गा॒कारे-  
णे॒ति-स्व॒गा-का॒रेण॑ । इति॑ । आ॒ह । ए॒षा । वै ।  
अ॒ग्नेः । आ॒प्तिः । तयां॑ । ए॒व । ए॒नम् । आ॒प्नो-  
ति॑ ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रि॒या पुर॑ उ॒त्तरा॑ह्ननुस्तद॒ग्रयं॑ आ॒हाष्टौ॑ च ॥७॥

सदादियागतः वशया अनुबन्ध्यायागेन स्वगाकारेण यज्ञस्य यथा-  
स्वभागकल्पनया । किं बहुना एवं सर्वात्मनाऽपि त्वामेवाहं प्रापं  
त्वमपि मय्येव भवितुमर्हसीति ॥

७इत्याहित्याप्तीनां ब्राह्मणम् ॥ एते मन्त्राः आप्तिसंज्ञाः अग्ने-  
राप्तिहेतवः । आप्त्यपेक्षं स्त्रीत्वमेकत्वं च । अनयोपतिष्ठते इति  
सामर्थ्यात् गम्यते । तयाऽग्निं आप्नोतीत्येवोपस्थाता ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तमः.



गायत्रेण पुरस्तादुप तिष्ठते प्राण-  
मेवास्मिन्दधाति बृहद्रथन्तराभ्यां प-  
क्षावोज एवास्मिन्दधात्यृतुस्था य-  
ज्ञायज्ञियेन पुच्छंमृतुष्वेव प्रति ति-  
ष्ठति पृष्ठैरुप तिष्ठते तेजो वै पृष्ठा-

<sup>1</sup>गायत्रेण । पुरस्तात् । उपेति । तिष्ठते । प्रा-  
णमिति प्र-अनम् । एव । अस्मिन् । दधाति ।  
बृहद्रथन्तराभ्यामिति बृहत्-रथन्तराभ्याम् । प-  
क्षौ । ओजः । एव । अस्मिन् । दधाति । ऋतु-  
स्थायज्ञायज्ञियेन । पुच्छंम् । ऋतुषु । एव । प्रती-  
ति । तिष्ठति । <sup>2</sup>पृष्ठैः । उपेति । तिष्ठते । तेजः ।  
वै । पृष्ठानि । तेजः । एव । अस्मिन् । दधाति ।

<sup>1</sup>गायत्रेणेत्यादि ॥ गायत्रेण साम्ना पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि  
शिर उपतिष्ठते । बृहद्रथन्तराभ्यां पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । ऋतु-  
स्था यज्ञायज्ञीयं नाम साम यज्ञायज्ञीयमिति छन्दोगाः । 'वस-  
न्तम्'\* इत्यादियोनिकम् । वनस्पत्यादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्यु-  
गपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्युत्पत्तिकत्वादनवग्रहः ॥

<sup>2</sup>पृष्ठैरिति ॥ सर्वैः पृष्ठसामभिः ॥



नि तेजं एवास्मिन्दधाति प्रजाप-  
तिरग्निमसृजत् सोऽस्मात्सृष्टः परा-  
ङ्क्षेत्तं वारवन्तीयेनावारयत् तद्वारव-  
न्तीयस्य वारवन्तीयत्वञ् श्यैतेन श्ये-  
ती अकुरुत् तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वम्  
॥ ३४ ॥ यद्वारवन्तीयेनोपतिष्ठते वा-

<sup>३</sup>प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । असृजत् ।  
सः । अस्मात् । सृष्टः । पराङ् । ऐत् । तम् । वा-  
रवन्तीयेनेति वार-वन्तीयेन । अवारयत् । तत् ।  
वारवन्तीयस्येति वार-वन्तीयस्य । वारवन्तीय-  
त्वमिति वारवन्तीय-त्वम् । श्यैतेन । श्येती ।  
अकुरुत् । तत् । श्यैतस्य । श्यैतत्वमिति श्यैत-  
त्वम् ॥ ३४ ॥ <sup>४</sup>यत् । वारवन्तीयेनेति वार-वन्ती-

<sup>३</sup>प्रजापतिरित्यादि ॥ पराङ् अपुनरावृत्त एवागच्छत् । तं वार-  
वन्तीयेन साम्ना अवारयत् न्यवर्तयत् परागमनात् । तस्माद्वा-  
रणहेतुत्वाद्वारवन्तीयम्, 'अश्वं नत्वा वारवन्तं'\* इति लिङ्गात् ।  
श्यैतेन साम्ना 'अभिप्रवस्सुराधसं'† इत्येतद्योनिना अग्निं श्येती  
अकुरुत् आत्मगामिनमकरोत्, वशीकृतवानिति यावत् । श्यायते-  
र्गतिकर्मणः श्येतः अभूततद्भावे च्विः । ईषा अक्षादित्वाद्यणादेशा-  
भावः । तस्मात् श्यानहेतुत्वात् श्यैतम् ॥

<sup>४</sup>यदित्यादि ॥ कर्तुः फलम् । प्रजापतेर्हृदयेन साम्ना इमाः



श्यत् एवैनं इयैतेन श्येती कुरुते  
 प्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षं प्रत्युप ति-  
 ष्ठते प्रेमाणमेवास्य गच्छति प्रा-  
 च्या त्वा दिशा सादयामि गायत्रे-  
 ण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेः शी-  
 ष्णाऽग्नेः शिर उष दधामि दक्षिणया  
 त्वा दिशा सादयामि त्रैष्टुभेन छन्द-

येन । उपतिष्ठत् इत्युप-तिष्ठते । वारयते । एव ।  
 एनम् । श्यैतेन । श्येती । कुरुते । प्रजापतेर्हृदये-  
 न । अपिपक्षमित्यपि-पक्षम् । प्रति । उपेति ।  
 तिष्ठते । प्रेमाणम् । एव । अस्य । गच्छति । प्रा-  
 च्या । त्वा । दिशा । सादयामि । गायत्रेण । छ-  
 न्दसा । अग्निना । देवतया । अग्नेः । शीष्णा ।  
 अग्नेः । शिरः । उपेति । दधामि । दक्षिणया ।  
 त्वा । दिशा । सादयामि । त्रैष्टुभेन । छन्दसा ।

प्रजाः ' प्रजापतेर्हृदयं ' इत्येतत्प्रभवेन अपिपक्षं अविहतपक्षं दक्षिणपूर्व  
 च कोणं उत्तरपूर्व च प्रत्येकमुपतिष्ठते । प्रजापतेः हृदयमिव प्रजापतेः  
 हृदयं समाख्यैषा । छान्दसः षष्ठ्या अलुक् । पूर्ववत् पूर्वोत्तरपदयो-  
 र्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्ववदतवग्रहः । प्रियत्वमग्नेर्गच्छति ॥

<sup>5</sup>आत्मेष्टकाः—प्राच्या त्वेत्याद्याः ॥ आत्मापेक्षं पुल्लिङ्गमेकवचनं च ॥



सेन्द्रेण देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्ष-  
मुप दधामि प्रतीच्यां त्वा दिशा  
सादयामि ॥ ३५ ॥ जागतेन छन्द-  
सा सवित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः  
पुच्छमुप दधाम्युदीच्या त्वा दिशा  
सादयाम्यानुष्टुभेन छन्दसा मित्रा-  
वरुणाभ्यां देवतयाऽग्नेः पक्षेणाग्नेः  
पक्षमुप दधाम्यूर्ध्वयां त्वा दिशा सा-  
दयामि पाङ्केन छन्दसा बृहस्पतिना

इन्द्रेण । देवतया । अग्नेः । पक्षेण । अग्नेः । पक्षम् ।  
उपेति । दधामि । प्रतीच्यां । त्वा । दिशा । साद-  
यामि ॥ ३५ ॥ जागतेन । छन्दसा । सवित्रा ।  
देवतया । अग्नेः । पुच्छेन । अग्नेः । पुच्छम् । उपे-  
ति । दधामि । उदीच्या । त्वा । दिशा । साद-  
यामि । आनुष्टुभेनेत्यानु-स्तुभेन । छन्दसा ।  
मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रा-वरुणाभ्याम् । दे-  
वतया । अग्नेः । पक्षेण । अग्नेः । पक्षम् । उपेति ।  
दधामि । ऊर्ध्वयां । त्वा । दिशा । सादयामि ।  
पाङ्केन । छन्दसा । बृहस्पतिना । देवतया । अ-



देवतयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधा-  
मि यो वा अपात्मानमग्निं चिनुते-  
ऽपात्माऽमुष्मिन्लोके भवति यस्सा-  
त्मानं चिनुते सात्माऽमुष्मिन्लोके  
भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष वा  
अग्नेरात्मा सात्मानमेवाग्निं चिनुते  
सात्माऽमुष्मिन्लोके भवति य एवं  
वेदं ॥ ३६ ॥

ग्नेः । पृष्ठेन । अग्नेः । पृष्ठम् । उपेति । दधामि ।  
यः । वै । अपात्मानमित्यप-आत्मानम् । अ-  
ग्निम् । चिनुते । अपात्मेत्यप-आत्मा । अमुष्मि-  
न् । लोके । भवति । यः । सात्मानमिति स-  
आत्मानम् । चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अ-  
मुष्मिन् । लोके । भवति । आत्मेष्टका इत्यात्म-  
इष्टकाः । उपेति । दधाति । एषः । वै । अग्नेः । आत्मा ।  
सात्मानमिति स-आत्मानम् । एव । अग्निम् ।

<sup>6</sup>सात्मानमिति ॥ आसामुपधाता सात्मेति विदुषस्तुतिः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे अष्टमोनुवाकः.



अग्रं उदधे या त इषुर्गुवा नाम त-  
यां नो मृड तस्यास्ते नमस्तस्यां-  
स्त उप जीवन्तो भूयास्माग्ने दुधं ग-

चिनुते । सात्मेति स-आत्मा । अमुष्मिन् । लो-  
के । भवति । यः । एवम् । वेदं ॥ ३६ ॥

इयैतत्त्वं प्रतीच्यां त्वा दिशा सांक्ष्यामि य-  
स्सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च ॥ ८ ॥

<sup>1</sup>अग्ने । उदध इत्युद-धे । या । ते । इषुः । यु-  
वा । नाम । तयां । नः । मृड । तस्याः । ते । न-  
मः । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः । भूयास्म ।

<sup>1</sup>पञ्चस्वपि चितिषु सञ्चिताहुतिमन्त्राः\*—अग्र उदध इत्या-  
द्याः ॥ हे अग्ने उदधे समुद्रवदपरिच्छेद्या या ते तव संबन्धिनी  
इषुः इच्छा युवा नाम हविषा देवैर्मिश्रियतीति प्रसिद्धा तथाऽस्मान् मृडय  
सुखय । तस्यास्सम्बन्धिने महानुभावाय तुभ्यं नमः । तस्यास्सम्ब-  
न्धिनं त्वामुपजीवन्तो वयं भूयास्म भूतिमन्तस्स्यामेति । कर्मणि व्य-  
त्ययेन षष्ठी । एवं दुधादिष्वपि योज्यम् । तत्र सर्वेष्वपि 'अग्ने'  
इत्यादावनुषङ्गः, 'या त इषुः' इत्यादेरन्ते । 'नामन्त्रिते' समानाधि-  
करणे' इति सामान्यवचनस्य 'अग्ने' इत्यामन्त्रितस्य विद्यमानत्व-  
निषेधात् दुधादीनि विशेषवचनानि विन्यस्यन्ते । दुधो दुर्धरः ।

\*पञ्चमस्या विचितिषु सञ्चितामाहुतिमन्त्राः.



ह्य किंशिल वन्य या त इषुर्युवा  
नाम तथा नो मृड तस्यास्ते नम-  
स्तस्यास्त उप जीवन्तो भूयास्म प-  
ञ्च वा एतेऽग्रयो यच्चितय उदधिरेव  
नाम प्रथमो दुधः ॥३७॥ द्वितीयो ग-  
ह्यस्तृतीयः किंशिलश्चतुर्थो वन्यः  
पञ्चमस्तेभ्यो यदाहुती न जुहुयादध्व-  
अग्ने । दुध । गह्य । किंशिल । वन्य । या । ते ।  
इषुः । युवा । नाम । तथा । नः । मृड । तस्याः ।  
ते । नमः । तस्याः । ते । उपेति । जीवन्तः ।  
भूयास्म । <sup>२</sup>पञ्च । वै । एते । अग्रयः । यत् । चि-  
तयः । उदधिरित्युद-धिः । एव । नाम । प्रथमः ।  
दुधः ॥ ३७ ॥ द्वितीयः । गह्यः । तृतीयः । किं-  
शिलः । चतुर्थः । वन्यः । पञ्चमः । <sup>३</sup>तेभ्यः । यत् ।

खलि गुणाभावः, पृषोदरादिः । गह्यः सर्वैर्गृहीतव्यः । गाहतेर्यक्प्रत्ययः  
छान्दसः, ह्रस्वत्वं च । किंशिलः दुर्निरूपशीलः । पृषोदरादिः ।  
वन्यः । सर्वैर्भजनीयः । छान्दसो यत् ॥

<sup>२</sup>पञ्च वा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् अग्र उदध्यादिनामानः प-  
ञ्चाग्रयः ॥

<sup>३</sup>तेभ्य इत्यादि ॥ गतम् । आहुतयः सञ्चिताहुतयः 'अग्र उदधे'  
इत्याद्याः ॥



युं च यजमानं च प्र दहेयुर्यदेता आहु-  
ती जुहोति भागधेयेनैवैनाञ्छमयति  
नार्तिमाँत्यध्वर्युर्न यजमानो वा-  
ङ्ग आसन्नसोः प्राणोऽक्ष्योश्चक्षुः क-  
र्णयोश्श्रोत्रं बाहुवोर्बलमूरुवोरोजो-

आहुतीरित्या-हुतीः । न । जुहुयात् । अध्वर्युम् ।  
च । यजमानम् । च । प्रेति । दहेयुः । यत् । ए-  
ताः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । भागधेये-  
नेति भाग-धेयेन । एव । एनान् । शमयति । ना  
आर्तिम् । एति । ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यज-  
मानः । <sup>4</sup>वाक् । मे । आसन्न । नसोः । प्राण इति  
प्र-अनः । अक्ष्योः । चक्षुः । कर्णयोः । श्रोत्रम् ।  
बाहुवोः । बलम् । ऊरुवोः । ओजः । अरिष्टा ।

<sup>4</sup>अथ चितेराद्रवणमन्त्रः—वाङ्म आसन्नित्यादि ॥ मम आसन्  
आस्ये वाग्निन्द्रियमविकलं तिष्ठतु आधाराधेययोरवियोगं प्रार्थयते ।  
एवं सर्वत्र । 'पद्म्' इत्यादिना आसन्भावः । नसोः नासिकयोः ।  
'उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अक्ष्योरिति । 'ईचद्विवचने'  
इतीकारस्योदात्तत्वात् 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बा-  
हुवोरूरुवोरिति । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इत्युवङ् । पूर्वव-  
द्विभक्त्युदात्तत्वम् । ओजो वेगः । किं बहुना—विश्वानि उक्तव्यति-



ऽरिष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः ॥३८॥  
 तनुवां मे सह नमस्ते अस्तु मा मा  
 हिंसीरप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति  
 योऽग्निं चिन्वन्नधि क्रामन्ति वा-  
 ङ्ङ आसन्नसोः प्राण इत्याह प्राणा-  
 नेवात्मन्धत्ते यो रुद्रो अग्नौ यो अ-

विश्वानि । अङ्गानि । तनूः ॥ ३८ ॥ तनुवां । मे ।  
 सह । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ।  
<sup>५</sup>अपेति । वै । एतस्मात् । प्राणा इति प्र-अनाः ।  
 क्रामन्ति । यः । अग्निम् । चिन्वन् । अधिक्राम-  
 तीत्यधि-क्रामन्ति । वाक् । मे । आसन् । नसोः ।  
 प्राण इति प्र-अनः । इति । आह । प्राणानिति  
 प्र-अनान् । एव । आत्मन् । धत्ते । <sup>६</sup>यः । रुद्रः ।  
 अग्नौ । यः । अस्वित्यप्-सु । यः । ओषधीषु ।

रिक्तान्यपि ममाङ्गानि अरिष्टानि अहिंसितानि अक्षीणशक्तीनि स-  
 न्तु । तनूश्च मे तनुवा तन्ववयवैः हस्तपादादिभिः सहैव सर्वदा  
 भवतु । पूर्ववदुवङ् । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः यथोक्तमेव संपादय ॥

<sup>५</sup>अप वा एतस्मादित्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । अनेन मन्त्रे-  
 णाद्भवणात् आत्मति पुनः प्राणान् धत्ते ॥

<sup>६</sup>गावीधुकं चरुं चरमायामिष्टकायां निदधाति यस्यां शतरुद्रीयं



प्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भु-  
 वनाऽऽविवेश तस्मै रुद्राय नमो अ-  
 स्त्वाहुतिभागा वा अन्ये रुद्रा हवि-  
 र्भागाः ॥ ३९ ॥ अन्ये शतरुद्रीयं  
 हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा  
 चरमायामिष्टकायां नि दध्याद्भाग-  
 धेयेनेवैनं शमयति तस्य त्वै शत-

यः । रुद्रः । विश्वा । भुवना । आविवेशेत्या-वि-  
 वेश । तस्मै । रुद्राय । नमः । अस्तु । <sup>7</sup>आहुति-  
 भागा इत्याहुति-भागाः । वै । अन्ये । रुद्राः । ह-  
 विर्भागा इति हविः-भागाः ॥ ३९ ॥ अन्ये । श-  
 तरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । हुत्वा । गावीधुकम् ।  
 चरुम् । एतेन । यजुषा । चरमायाम् । इष्टका-  
 याम् । नीति । दध्यात् । भागधेयेनेति भाग-धे-  
 येन । एव । एनम् । शमयति । तस्य । तु । वै ।

जुहोति—यो रुद्र इत्यनुष्टुभा ॥ यो देवोग्न्यादिष्ववस्थितः ततश्च  
 विश्वान्यपि भूतजातानि विवेश तस्मै नम इति ॥

<sup>7</sup>आहुतिभागा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । आहुतिभागानां  
 तरुद्रीयहविर्भागाः । शतरुद्रीयानन्तरं गावीधुकं चरुनिधानं अं-



रु॒द्रीय॑ ह॒तमित्या॑हुर्यस्यै॒तद॒ग्नौ क्रि॒-  
 यत॑ इति॒ वस॑वस्त्वा रु॒द्रैः पुरस्ता॑-  
 त्पान्तु॑ पि॒तरं॑स्त्वा य॒मरा॑जानः पि॒-  
 तृभिर्दक्षि॑णतः पा॒न्त्वादि॒त्यास्त्वा वि॒-  
 श्वैर्दे॒वैः प॒श्चात्पान्तु॑ द्यु॒तान॑स्त्वा मा॒-  
 रु॒तो म॒रुद्भि॑रुत्तर॒तः पा॑तु ॥ ४० ॥

दे॒वास्त्वेन्द्र॑ज्ये॒ष्ठा वरु॑णराजानोऽध॒-

शत॒रु॒द्रीय॑मिति॒ शत॑—रु॒द्रीय॑म् । हु॒तम् । इति॑ ।  
 आ॒हुः । यस्य॑ । ए॒तत् । अ॒ग्नौ । क्रि॒यते॑ । इति॑ ।  
 ४वस॑वः । त्वा । रु॒द्रैः । पुरस्ता॑त् । पा॒न्तु । पि॒तरं॑ ।  
 त्वा । य॒मरा॑जान॒ इति॑ य॒म—रा॒जानः॑ । पि॒तृभि॑रिति॒  
 पि॒तृ—भिः । द॒क्षिण॑तः । पा॒न्तु । आ॒दि॒त्याः । त्वा ।  
 विश्वैः॑ । दे॒वैः । प॒श्चात् । पा॒न्तु । द्यु॒तानः॑ । त्वा ।  
 मा॒रुतः॑ । म॒रुद्भि॑रिति॒ म॒रुत्—भिः । उ॒त्तर॑त् इत्यु॒-  
 त्—तर॑तः । पा॑तु ॥ ४० ॥ दे॒वाः । त्वा । इन्द्र॑ज्ये॒-  
 ष्ठा इतीन्द्र॑—ज्ये॒ष्ठाः । वरु॑णराजान॒ इति॑ वरु॑ण—  
 राजानः॑ । अधस्ता॑त् । च । उपरि॑ष्ठात् । च । पा॒-

शाराधनेनांशमेव शमयति । तस्य त्वा इति । तस्यैव शतरुद्रीयं  
 हुतं भवति तस्यैतच्चरुनिधानं क्रियत इत्याहुः यज्ञविदः ॥

४सञ्चितमग्निं आज्येन प्रोक्षति—वसवस्त्वेत्यादिभिः ॥ त्वामेव-  
 मेतैस्सह पान्त्वति ॥



स्ताञ्चोपरिष्ठाञ्च पान्तु न वा एतेन  
 पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनम-  
 तः प्राचीनं प्रोक्षति यत्सञ्चितमा-  
 ज्येन प्रोक्षति तेन पूतस्तेन मेध्य-  
 स्तेन प्रोक्षितः ॥ ४१ ॥

न्तु । न । वै । एतेन । पूतः । न । मेध्यः । न ।  
 प्रोक्षित इति प्र-उक्षितः । यत् । एनम् । अतः ।  
 प्राचीनम् । प्रोक्षतीति प्र-उक्षति । यत् । सञ्चित-  
 मिति सं-चितम् । आज्येन । प्रोक्षतीति प्र-उक्ष-  
 ति । तेन । पूतः । तेन । मेध्यः । तेन । प्रोक्षित  
 इति प्र-उक्षितः ॥ ४१ ॥

दुधस्तनूर् हविर्भागाः पातु द्वात्रिंशच्च ॥ ९ ॥

न वा एतेनेत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणं—नायमग्निरेतेन प्रोक्षणेन  
 पूतो नैव पूतः नैव मेध्यः मेघार्हः । किं बहुना प्रोक्षित एव न  
 भवति । द्वितीयस्तुत्यर्थं प्रथमस्य निन्दा । केनेत्याह—अतः अ-  
 स्माच्चरुनिधानात् प्राचीनं पूर्वं यदेनं प्रोक्षति 'सहस्रस्य प्रगा  
 असि'\* इति हिरण्यशल्कैः तदकृतसममेवैतद्दृष्ट्या भवति । तस्मा-  
 द्यत्सञ्चितमिदानीं चरुनिधानानन्तरं आज्येन प्रोक्षति वसवस्त्वादिभिः  
 एतैर्मन्त्रैः । तेनैव पूतत्वादिभाव इति चरुनिधानस्यैव स्तुतिः ;  
 आज्यप्रोक्षणस्यैव वा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे नवमोनुवाकः.



समीची नामासि प्राची दिक्तस्या-  
स्तेऽग्निरधिपतिरसितो रक्षिता यश्चा-  
धिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ  
नो मृडयतां ते यं द्विष्मो यश्च नो  
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योजस्विनी  
नामासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इ-

<sup>1</sup>समीची । नाम । असि । प्राची । दिक् । त-  
स्याः । ते । अग्निः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । अ-  
सितः । रक्षिता । यः । च । अधिपतिरित्यधि-  
पतिः । यः । च । गोप्ता । ताभ्याम् । नमः । तौ ।  
नः । मृडयताम् । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च ।  
नः । द्वेष्टि । तम् । वाम् । जम्भे । दधामि । ओ-  
जस्विनी । नाम । असि । दक्षिणा । दिक् । त-  
स्याः । ते । इन्द्रः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । पृ-

<sup>1</sup>सर्पाहुतीः जुहोति—समीची नामासीत्याद्याः ॥ अनुपरिक्रामम् ।  
समीची नाम त्वमसि सम्यग्गमना प्राची दिक् । तस्यास्तेऽग्निरधिपतिः  
असितो नाम कृष्णः सर्पो रक्षिता । तस्यास्तव योधिपतिः अग्निः यश्च  
गोप्ता ताभ्यां अधिपतिरक्षितृभ्यां नमः । तौ नः अस्माकं मृड-  
यतां सुखयताम् । ते वयं यं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि तं वां  
जम्भे युवयोरास्ये दधामि भक्षयितुम् । ओजस्विनी नाम त्वमसि



न्द्रोऽधिपतिः पृदाकुः प्राची नामासि  
 प्रतीची दिक्तस्यास्ते ॥ ४२ ॥ सो-  
 मोऽधिपतिस्स्वजोऽवस्थावा नामा-  
 स्युदीची दिक्तस्यास्ते वरुणोऽधिप-  
 तिस्तिरश्वराजिरधिपत्नी नामासि बृ-  
 हती दिक्तस्यास्ते बृहस्पतिरधिप-

दाकुः । प्राची । नाम । असि । प्रतीची । दिक् ।  
 तस्याः । ते ॥ ४२ ॥ सोमः । अधिपतिरित्यधि-प-  
 तिः । स्वज इति स्व-जः । अवस्थावेत्यव-स्थावा ।  
 नाम । असि । उदीची । दिक् । तस्याः । ते ।  
 वरुणः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । तिरश्वराजि-  
 रिति तिरश्व-राजिः । अधिपत्नीत्यधि-पत्नी । ना-  
 म । असि । बृहती । दिक् । तस्याः । ते । बृह-  
 स्पतिः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । श्वित्रः । वशि-

दक्षिणा दिक् । तस्यास्ते तव इन्द्रोधिपतिः । पृदाकुर्नाम सर्पोऽजगरः ।  
 रक्षितेत्यादिकं सर्वत्रानुषज्यते । प्राची नामासि त्वम् । प्रकृष्टगमना प्र-  
 तीची दिक् । तस्यास्ते सोमोधिपतिः स्वजो नाम सर्पो रक्षिता ।  
 स्वस्मिन् जायत इति स्वजः स्वायत्तबलः । स्वजनशील इत्येके ।  
 अवस्थावा नामासि त्वं अवस्थापयित्री उदीची दिक् । ' आतो  
 मनिन् ' इति वनिप्, व्यत्ययेन ङीप्प्रेफयोरभावः, मत्वर्थीयो



तिरिश्चत्रो वशिनी नामासीयं दि-  
क्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्माष-  
ग्रीवो रक्षिता यश्चाधिपतिर्यश्च गो-  
प्ता ताभ्यां नमस्तौ नो मृडयतां ते  
यं द्विष्मो यश्च ॥ ४३ ॥ नो द्वेष्टि तं  
वां जम्भे दधाम्येता वै देवता अ-

नी । नाम । असि । इयं । दिक् । तस्याः । ते ।  
यमः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । कल्माषग्रीव इ-  
ति कल्माष-ग्रीवः । रक्षिता । यः । च । अधिप-  
तिरित्यधि-पतिः । यः । च । गोप्ता । ताभ्याम् ।  
नमः । तौ । नः । मृडयताम् । ते । यम् । द्वि-  
ष्मः । यः । च ॥ ४३ ॥ नः । द्वेष्टि । तम् । वाम् ।  
जम्भे । दधामि । <sup>२</sup>एताः । वै । देवताः । अग्निम् ।

वा वकारः । तस्यास्ते वरुणोधिपतिः तिरश्चराजिर्नाम सर्पो रक्षिता  
तिरश्चीनाः राजयोऽस्य सन्तीति । अधिपती नामासि त्वं बृहती  
ऊर्ध्वा दिक् । तस्यास्ते बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रो नाम सर्पो  
रक्षिता श्वयनशीलः श्वित्रः । वशिनी नाम त्वमासि वशवतीति ।  
इयं अधरा दिक् । तस्यास्ते यमोधिपतिः कल्माषग्रीवो नाम सर्पो  
रक्षिता ॥

<sup>२</sup>एता वा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । आहुतीः एतास्सर्पा-  
हुतीः हुत्वा एनान् शमयति ॥



ग्निं चित् रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुती-  
 न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-  
 येयुर्यदेता आहुतीर्जुहोति भागधेये-  
 नैवैनाञ्छमयति नार्तिमार्छत्यध्वर्युर्न  
 यजमानो हेतयो नाम स्थ तेषां  
 वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवस्सालिलो

चितम् । रक्षन्ति । ताभ्यः । यत् । आहुतीरित्या-  
 हुतीः । न । जुहुयात् । अध्वर्युम् । च । यजमा-  
 नम् । च । ध्यायेयुः । यत् । एताः । आहुतीरि-  
 त्या-हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेना  
 एव । एनान् । शमयति । न । आर्तिम् । एति ।  
 ऋच्छति । अध्वर्युः । न । यजमानः । <sup>३</sup>हेतयः ।  
 नाम । स्थ । तेषाम् । वः । पुरः । गृहाः । अग्निः ।

<sup>३</sup>अथ गन्धर्वाहुतीः जुहोति—हेतयो नाम स्थेत्याद्याः ॥ यथा  
 सर्पाहुतिः तथा गन्धर्वा हेतयो हन्तारो नाम शत्रूणाम् । तेषां  
 वः युष्माकं पुरः पूर्वस्यां दिशि गृहाः । 'पूर्वाधर' इत्यसिप्र-  
 त्ययः । अग्नितुल्या युष्माकमिषवः ताद्वर्स्यात्ताच्छब्दम् । सलिल  
 ने वातनामं वातस्य नाम । येऽस्याग्नेः प्रेरयितारः । 'अनस-  
 न्नपुंसकात्' इत्यच् समासान्तः । वातनाममित्यादि सर्व-  
 नुषज्यते । अन्यतरतोनुषङ्गान्ना एते । उभयतोनुषङ्गान्नाः



निलिम्पा नाम ॥ ४४ ॥ स्थ तेषां  
 वो दक्षिणा गृहाः पितरो व इषव-  
 स्सगरो वज्रिणो नाम स्थ तेषां वः  
 पश्चाद्गृहास्वप्नो व इषवो गहरोऽ-

वः । इषवः । सलिलः । <sup>४</sup>निलिम्पा इति नि-लि-  
 म्पाः । नाम ॥ ४४ ॥ स्थ । तेषाम् । वः । दक्षिणा ।  
 गृहाः । पितरः । वः । इषवः । सगरः । <sup>५</sup>वज्रिणः ।  
 नाम । स्थ । तेषाम् । वः । पश्चात् । गृहाः । स्वप्नः ।  
 वः । इषवः । <sup>६</sup>गहरः । अवस्थावान् इत्यव-स्थावा-  
 नः । नाम । स्थ । तेषाम् । वः । उत्तरादित्युत्-त्-

सर्पाहुतयः । तेभ्यो वो नम इत्यादि व्याख्यातमेव ॥

<sup>४</sup>निलिम्पा नाम गन्धर्वास्थ नितरां लिप्ताः । तेषां वो दक्षि-  
 णस्यां दिशि गृहाः । दक्षिणादाच्च । पितरः पातारो युष्माकमि-  
 षवः । सगर इति वातस्य नाम ॥

<sup>५</sup>वज्रिणो नाम गन्धर्वास्थ ॥ तेषां पश्चादपरस्यां दिशि गृहाः ।  
 'पश्चपश्चात्' इति निपात्यते । स्वप्नः स्वापनकारिणः शत्रूणां व  
 इषवः ॥

<sup>६</sup>गहर इति वातस्य नाम । अवस्थावानो नाम गन्धर्वास्थ अवस्था-  
 पयितारः । पूर्ववद्वनिप् । तेषामुत्तरादुत्तरस्यां दिशि गृहाः । 'उत्त-  
 राधरदक्षिणादातिः' । आपः व्यापनशीलाः इषवः ॥



व॒स्थावा॑ना॒नो नाम॑ स्थ॒ तेषां॑ व॒ उत्त॑-  
 राद्गृ॒हा आपो॑ व॒ इष॑वस्समु॒द्रोऽधि॑-  
 पत॒यो नाम॑ स्थ॒ तेषां॑ व॒ उपरि॑ गृ॒-  
 हा व॒रुष॑ व॒ इष॑वोऽव॒स्वान्क्र॑व्या ना-  
 म॑ स्थ॒ पार्थि॑वास्तेषां॑ व॒ इह॑ गृ॒हाः  
 ॥४५॥ अन्नं॑ व॒ इष॑वो निमि॒षो वा॑-  
 तना॒मं तेभ्यो॑ वो नम॒स्ते नो॑ मृड-

रात् । गृहाः । आपः । वः । इषवः । <sup>७</sup>समुद्रः । अ-  
 धिपतय इत्यधि-पतयः । नाम । स्थ । तेषाम् । वः ।  
 उपरि । गृहाः । वरुषम् । वः । इषवः । अवस्वान् ।  
<sup>८</sup>क्रव्याः । नाम । स्थ । पार्थिवाः । तेषाम् । वः । इ-  
 ह । गृहाः ॥ ४५ ॥ अन्नम् । वः । इषवः । निमिष  
 इति नि-मिषः । वातनाममिति वात-नामम् । ते-  
 भ्यः । वः । नमः । ते । नः । मृडयत् । ते । यम् ।

<sup>७</sup>समुद्र इति वातनाम । अधिपतयो नाम गन्धर्वास्थ । तेषां व  
 उपरि ऊर्वायां दिशि गृहाः । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपात्यते ।  
 वर्षं वृष्यमाणा वा वृष्टिहेतवो वा इषवः । अवस्वानिति वातस्य नाम ॥

<sup>८</sup>गन्धर्वाः [क्रव्या नाम गन्धर्वाः] पार्थिवास्थ तेषां वः इह  
 पृथिव्यां गृहाः । 'इदमो हः' । अन्नं अन्नहेतवो युष्माकामिषवः ।  
 निमिष इति वातस्य नाम ॥



यत् ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं  
 वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये  
 देवा अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवो-  
 भयान्प्रीणाति दध्ना मधुमिश्रेणैता  
 आहुतीर्जुहोति भागधेयेनैवैनान्प्री-  
 णात्यथो खल्वाहुरिष्टका वै देवा अ-  
 हुताद् इति ॥४६॥ अनुपरिक्रामं जु-

द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । वः । जम्भे ।  
 दधामि । हुताद् इति हुत-अदः । वै । अन्ये । देवाः ।  
 अहुताद् इत्यहुत-अदः । अन्ये । तान् । अग्निचि-  
 दित्यग्नि-चित् । एव । उभयान् । प्रीणाति । दध्ना ।  
 मधुमिश्रेणेति मधु-मिश्रेणं । एताः । आहुतीरि-  
 त्यां-हुतीः । जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।  
 एव । एनान् । प्रीणाति । अथो इति । खलु ।  
 आहुः । इष्टकाः । वै । देवाः । अहुताद् इत्यहुत-  
 अदः । इति ॥ ४६ ॥ अनुपरिक्राममित्यनु-परि-

हुतादो वा इत्यादि ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । एता गन्धर्वा-  
 हुतीः । अथो अपि च खल्वाहुः इष्टका अहुतादो देवा इति ।  
 अनुपरिक्रामं अनुपरिक्रम्यानुपरिक्रम्य अपरिवर्गं न किञ्चिदपि  
 अपरिवृज्य ॥



होत्यपरिवर्गमेवैनान्प्रीणातीमः स्त-  
नमूर्जस्वन्तं धयापां प्रप्यातमग्ने स-  
रिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व म-  
धुमन्तमूर्व समुद्रियः सदनमा वि-  
शस्व । यो वा अग्निं प्रयुज्य न

क्रामम् । जुहोति । अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् ।  
एव । एनान् । प्रीणाति । <sup>10</sup> इमम् । स्तनम् । ऊ-  
र्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रप्यातमिति प्र-प्या-  
तम् । अग्ने । सरिरस्य । मध्ये । उत्सम् । जुषस्व ।  
मधुमन्तमिति मधु-मन्तम् । ऊर्व । समुद्रियम् ।  
सदनम् । एति । विशस्व । <sup>11</sup> यः । वै । अग्निम् । प्र-

<sup>10</sup>आज्यस्य पूर्णां स्रुचमग्नेर्विमोकं जुहोति—इमं स्तनमिति त्रि-  
ष्टुभा ॥ इमं स्तनं उत्पादकत्वेन मातृस्थानीयानामासां स्तनस्था-  
नीयं स्रुकस्थमाज्यं ऊर्जस्वन्तं रसवन्तं धय पिव । प्रप्यातं प्र-  
वृद्धं हे अग्ने सरिरस्य सलिलस्य मध्ये यथा सलिलस्य मध्ये  
उत्सं प्रप्यायते न क्षीयते उत्सं उत्सस्थानीयं उत्स्यन्दनं जुषस्व  
सेवस्व मधुमन्तं मधुररसवन्तं ऊर्व वर्धयस्व च । ऊर्व पूरणे । य-  
द्वा—हे ऊर्व महन् ते समुद्रियं समुद्रे भवं सदनं स्थानं आवि-  
शस्व आत्मीयमेव स्थानं अस्माभिर्विमुक्तो भजस्वेति । ‘समुद्रा-  
भ्राद्धः’ ॥

<sup>11</sup>यो वा अग्निमिति ॥ अत्रैव ब्राह्मणम् । कर्मसमाप्तावप्यवि-



वि मुञ्चति यथाऽश्वो युक्तोऽविमुच्य-  
 मानः क्षुध्यन्पराभवत्येवमस्याग्निः  
 परा भवति तं पराभवन्तं यजमानो-  
 ऽनु परा भवति सोऽग्निं चित्वा लू-  
 क्षः ॥ ४७ ॥ भवतीमङ् स्तनमूर्ज-  
 स्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णाम्

युज्येति प्र-युज्य । न । विमुञ्चतीति वि-मुञ्चति ।  
 यथा । अश्वः । युक्तः । अविमुच्यमान इत्यवि-  
 मुच्यमानः । क्षुध्यन् । पराभवतीति परा-भवति ।  
 एवम् । अस्य । अग्निः । परेति । भवति । तम् ।  
 पराभवन्तमिति परा-भवन्तम् । यजमानः । अनु ।  
 परेति । भवति । सः । अग्निम् । चित्वा । लूक्षः  
 ॥४७॥ भवति । इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् ।  
 धय । अपाम् । इति । आज्यस्य । पूर्णाम् । सु-  
 चम् । जुहोति । एषः । वै । अग्नेः । विमोक इति

मुक्तश्चेत् रथादौ यत्तोश्व इवास्याग्निः पराभवति नश्यति भा-  
 गाभावात् । ततश्च यजमानोपि नश्येत् । स चित्वाऽग्निं लूक्षो  
 दुर्गतो भवति । तस्मादेष होमोग्नेः विमोकाय भवति । विमुक्ता-  
 य वाऽन्नमपि दत्तं भवति । तस्मादित्यादि । यश्चैवमिमं वृत्तान्तं वेद  
 यश्च न वेद लौकिकः । हितमेव सर्वेऽप्याहुः । कथं—सुहितः सुतृप्तो  
 वाजी अश्वश्च सुधायं आभीक्ष्येण शोभनं ददातीति । अ-



स्रुचं जुहोत्येष वा अग्नेर्विमोको वि-  
मुच्यैवास्मा अन्नमपि दधाति तस्मा-  
दाहुर्यश्चैवं वेद यश्च न सुधाय ह  
वै वाजी सुहितो दधातीत्यग्निर्वाव  
वाजी तमेव तत्प्रीणाति स एनं प्री-  
तः प्रीणाति वसीयान्भवति ॥४८॥

वि-मोकः । विमुच्येति वि-मुच्यं । एव । अस्मै ।  
अन्नम् । अपीति । दधाति । तस्मात् । आहुः ।  
यः । च । एवम् । वेद । यः । च । न । सुधाय-  
मिति सु-धायम् । ह । वै । वाजी । सुहित इति  
सु-हितः । दधाति । इति । अग्निः । वाव । वा-  
जी । तम् । एव । तत् । प्रीणाति । सः । एनम् ।  
प्रीतः । प्रीणाति । वसीयान् । भवति ॥ ४८ ॥

प्रतीची दिक्तस्यास्ते द्विष्मो यश्च निलिम्पा नामेह  
गृहा इति लूक्षो वसीयान्भवति ॥१०॥

अग्निश्चायमश्वस्थानीयः । तमेव तेन भागेन प्रीणाति । स चैनं प्रीतः  
प्रीणाति । ततो वसीयान् वसुमत्तरो भवति यजमानः । 'वि-  
न्मतो लुक्' ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे दशमोनुवाकः.



इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे  
 कृष्णो यमाय राज्ञे ऋश्यं ऋषभाय  
 राज्ञे गवयश्शार्दूलाय राज्ञे गौरः पु-  
 रुषराजाय मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य व-  
 र्तिका नीलङ्गोः क्रिमिस्सोमस्य रा-

<sup>1</sup>इन्द्राय । राज्ञे । सूकरः । वरुणाय । राज्ञे ।  
 कृष्णः । यमाय । राज्ञे । ऋश्यः । ऋषभाय ।  
 राज्ञे । गवयः । शार्दूलाय । राज्ञे । गौरः । पुरुष-  
 राजायेति पुरुष-राजाय । मर्कटः । क्षिप्रश्येन-  
 स्येति क्षिप्र-श्येनस्य । वर्तिका । नीलङ्गोः । क्रि-

<sup>1</sup>अथाश्वमेधिकाः पशवो विधीयन्ते । वैश्वदेवं काण्डम् ।  
 'इन्द्राय राज्ञे सूकरः' इत्यारभ्य एकाशीत्यः एकादशानुवाकाम्नाता  
 आरण्या वेदितव्याः । आद्या एकादशिनी—दुर्ग्रहांस्तान् सिंहा-  
 दीन् चित्रपटे लिखित्वा उपाकरणादि कुर्यात् इत्येके । ग्राम्या-  
 णां साधारण्येऽप्यारण्या एव ग्रहीतव्याः । तत्र चतुर्थ्या षष्ठ्य-  
 न्तेन च देवतासम्बन्धः प्रतिपाद्यते । इन्द्राय देवानां राज्ञे  
 सूकरो वराह आलभ्यते । वरुणाय अपां राज्ञे कृष्णः कृ-  
 ष्णमृगः । यमाय धर्माणां राज्ञे ऋश्यः मृगविशेषः । गुणविही-  
 नवान् [विहीनो वा] । ऋषभाय गवां राज्ञे गवयः गोसदृशः  
 सास्त्रारहितः । शार्दूलाय आरण्यानां राज्ञे गौरः गौरमृगः ।  
 रक्त इत्येके । शुक्ल इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय म-



ज्ञः कुलुङ्गस्सिन्धोश्शिश्नुमारो हि-  
मवतो हस्ती ॥ ४९ ॥

मयुः प्राजापत्य ऊलो हलीक्षणो वृ-  
षदुशस्ते धातुस्सरस्वत्यै शारि-

मिः । सोमस्य । राज्ञः । कुलुङ्गः । सिन्धोः । शि-  
नुमारः । हिमवत इति हिम-वतः । हस्ती ॥ ४९

इन्द्रायाष्टाविंशतिः ॥ ११ ॥

<sup>1</sup>मयुः । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । ऊलः ।  
हलीक्षणः । वृषदुशः । ते । धातुः । सरस्वत्यै ।  
शारिः । श्येता । पुरुषवागिति पुरुष-वाक् । सर-

कटः वानरः । क्षिप्रश्येनस्य क्षिप्रगतेशशकुनराजस्य श्येनविशे-  
षस्य वर्तिका याअक[चटका]सदृशी । नीलङ्गोः नीलप्र-  
भस्य सर्पविशेषस्य सरीसृपाणां राज्ञे क्रिमिः गोमयपिण्डकरी ।  
सोमस्य राज्ञः ओषधीनां कुलुङ्गः चित्ता\*कटुकस्वनः । सिन्धोः  
शिशुमारः ग्राहः । हिमवतो हस्ती गजः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकादशोनुवाकः.

<sup>1</sup>मयुः किंपुरुष इत्येके । आरण्यमयूर इत्यन्ये । स  
प्राजापत्यः । ऊलादयस्त्रयो धातुः । ऊलः कुररः । कङ्क इत्य-

\*चित्का.



इश्येता पुरुषवाकसरस्वते शुक्रंश्ये-  
तः पुरुषवागारण्योजो नकुलशका  
ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः ॥५०॥

अपां नप्त्रे जषो नाक्रो मकरः कु-  
लीकयस्तेऽकूपारस्य वाचे पैङ्गराजो

स्वते । शुक्रः । श्येतः । पुरुषवागिति पुरुष-वाक् ।  
आरण्यः । अजः । नकुलः । शका । ते । पौष्णाः ।  
वाचे । क्रौञ्चः ॥ ५० ॥

मयुस्त्रयोविंशतिः ॥ १२ ॥

<sup>१</sup>अपाम् । नप्त्रे । जषः । नाक्रः । मकरः । कु-  
लीकयः । ते । अकूपारस्य । वाचे । पैङ्गराज इति

न्ये । दीर्घकर्ण इत्यपरे । यच्छब्दश्रवणान्मत्स्या उत्तिष्ठन्ति ।  
हलीक्षणः तृणसिंह इत्यन्ये । हरितचटक इत्येके । वृषदंशो  
मार्जारः तत्सदृश इत्येके । दीर्घकर्णो मृगसदृश इत्यन्ये । शार्या-  
दयस्सरस्वते । शुकादयस्सप्त पौष्णाः । वाचे सरस्वत्याः क्रौञ्चः  
खञ्जरीटः दारुणरवः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वादशोनुवाकः.

<sup>१</sup>अपां नप्त्रे चतुर्थाय और्वायाग्रये जषः अवटुण्डो [जषवत्तुण्डो]  
मकरः । झषो भाषायाम् । झष हिंसायाम् । पचाद्यच् । नक्रा-



भगाय कुषीतक आती वाहसो दर्वि-  
दा ते वायव्या दिग्भ्यश्चक्रवाकः ॥ ५१  
बलायाजगर आखुस्सृजया शय-  
ण्डकस्ते मैत्रा मृत्यवेऽसितो मन्य-

पैङ्ग-राजः । भगाय । कुषीतकः । आती । वाहसः ।  
दर्विदा । ते । वायव्याः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ।  
चक्रवाकः ॥ ५१ ॥

अपामेकान्न विश् शतिः ॥ १३ ॥

<sup>1</sup>बलाय । अजगरः । आखुः । सृजया । शय-  
ण्डकः । ते । मैत्राः । मृत्यवे । असितः । मन्यवे ।

दयः त्रयः अकूपारस्य समुद्रस्य । नक्रः दीर्घतुण्डो ग्राहः । दीर्घ-  
पुच्छो मत्स्य इत्येके । मकरः पर्यस्ततुण्डः । कुलीकयः बहुपान्म-  
त्स्यविशेषः नाकावर्तो नाम । वाचे पैङ्गराजः भारद्वाजः रक्ताकारः ।  
समुद्रतरङ्गचारी महापक्षीत्यन्ये । चकोर इत्यपरे । भगाय कुषीतकः  
समुद्रकाकः । आत्यादयस्त्रयो वायव्याः । पूर्ववत् पुंसः शेषः । आती  
आतिः चाषः इत्येके । वाहसः मात्रहकः नक्तनायकः (?) धूमालेख  
इत्यन्ये । दर्विदा दर्वा श्येनात्मा जलपक्षी । द्रुमकुक्कुट इत्यन्ये ।  
दिग्भ्यः चक्रवाकः दिवाविरही ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे त्रयोदशानुवाकः.

<sup>1</sup>बलायाजगरः प्रसिद्धः । आख्यादयस्त्रयो मैत्राः । आखुः प्रसिद्धः ।  
सृजया नीलमक्षिका, शुक्लसर्प इत्येके । नीलमहिष इत्यपरे । शयण्डकः



वै स्वजः कुम्भीनसः पुष्करसादो  
लोहिताहिस्ते त्वाष्ट्राः प्रतिश्रुत्कायै  
वाहसः ॥ ५२ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका

स्वज इति स्व-जः । कुम्भीनस इति कुम्भी-न-  
सः । पुष्करसाद इति पुष्कर-सादः । लोहिताहि-  
रिति लोहित-अहिः । ते । त्वाष्ट्राः । प्रतिश्रुत्काया  
इति प्रति-श्रुत्कायै । वाहसः ॥ ५२ ॥

बलायाष्टादश ॥ १४ ॥

<sup>१</sup>पुरुषमृग इति पुरुष-मृगः । चन्द्रमसे । गोधा ।  
कालका । दार्व्याट इति दारु-आघातः । ते ।

कृकलासः । मृत्यवे असितः कृष्णसर्पः । मन्यवे स्वजः सर्पविशेषः ।  
स्वयं जायते पलालादिषु । कुम्भीनसादयः त्रयस्त्वाष्ट्राः । कुम्भीनसः  
घोणः स्वापशीलः । पुष्करसादः पुष्करसर्प इत्यन्ये । अमर इत्येके ।  
लोहिताहिः श्वेतलोहितसर्पः । प्रतिश्रुत्कायै प्रतिश्रुत्यै वाहसः अल्प-  
गात्रसर्पः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे चतुर्दशोनुवाकः.

<sup>१</sup>पुरुषमृगः पुरुषमुखो मृगः चन्द्रमसे । गोधादयः त्रयो वनस्पती-  
नाम् । गोधा मुसलिका । महागोधा इत्येके । कालका लाटा\* । स्वा-

\*सरटा इति माधवीये,



दा॒र्वाघा॒टस्ते व॒नस्प॑ती॒नामे॒ण्यहे कृ-  
ष्णो रात्रि॑यै पिकः श्विङ्का नील-  
शी॒ष्णीं ते॒ऽर्य॑म्णे धा॒तुः क॑त्क॒टः ॥ ५३  
सौरी॑ ब॒लाक॑श्यो म॒यूर॑श्शये॒नस्ते गं-  
न्ध॒र्वाणां॑ वसू॒नां क॒पिञ्ज॑लो रु॒द्राणां॑

व॒नस्प॑ती॒नाम् । ए॒णी । अहे॑ । कृष्णः । रात्रि॑यै ।  
पिकः । श्विङ्का । नील॑शी॒ष्णींति॑ नील-शी॒ष्णीं ।  
ते । अ॒र्य॑म्णे । धा॒तुः । क॑त्क॒टः ॥ ५३ ॥

पुरु॒षमृ॑गोऽष्टाद॑श ॥ १५ ॥

<sup>१</sup>सौरी॑ । ब॒लाका॑ । ऋश्यः । म॒यूरः । शये॒नः । ते ।  
गन्ध॒र्वाणां॑म् । वसू॒नाम् । क॒पिञ्ज॑लः । रु॒द्राणां॑म् ।

दुफलखण्डिनी । दा॒र्वाघा॒टः द्रुमकुक्कुटः । ए॒णी मृ॑गः अहे । कृष्णो  
मृगः रात्र्यै । पिकादयः त्रयः अर्यम्णे । पिकः कोकिलः । श्विङ्का  
रक्तमुखी वानरी । नीलशीष्णीं कृष्णमुखी वानरी । 'अन उपधालो-  
पिनः' इति डीप् । धा॒तुः क॑त्क॒टः बिलवासी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे पञ्चदशोनुवाकः.

<sup>१</sup>सौरी बलाका प्रावृद्धिया । ऋश्यादयस्त्रयो गन्धर्वाणाम् । ग-  
न्धर्वा देवताः प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलः तित्तिरिजातीयः अधो  
निपात्यः\* रुद्राणां तित्तिरिः पुरुषस्वरः । रोहिताद्याः तिस्रः

\*काश्कविळनरि इति द्रामिडभाषया प्रतिपदं क्वचित्कोशे दृश्यते.



तित्तिरी रोहित्कुण्डुणाची गोलत्तिका  
 ता अप्सरसामरण्याय सृमरः ॥५४  
 पृषतो वैश्वदेवः पित्वो न्यङ्कुः क-  
 शस्तेऽनुमत्या अन्यवापोऽर्धमासा-  
 नां मासां कश्यपः कयिः कुटर्दा-

तित्तिरिः । रोहित् । कुण्डुणाची । गोलत्तिका । ताः ।  
 अप्सरसाम् । अरण्याय । सृमरः ॥ ५४ ॥  
 सौर्यैष्टादश ॥ १६ ॥

<sup>1</sup>पृषतः । वैश्वदेव इति वैश्व-देवः । पित्वः । न्य-  
 ङ्कुः । कशः । ते । अनुमत्या इत्यनु-मत्यै । अन्य-  
 वाप इत्यन्य-वापः । अर्धमासानामित्यर्ध-मासा-

अप्सरसाम् । रोहित् ऋश्यस्त्री कुण्डुणाची ग्रहगौळिका\* । गोल-  
 त्तिका खञ्जरीटका । पीतशुक्लेति केचित् । अरण्याय सृमरः  
 चमरः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे षोडशोनुवाकः.

<sup>1</sup>पृषतः श्वेतः श्वेतबिन्दुशबलाङ्गो मृगः । पित्वादयस्त्रयोऽनुमत्यै ।  
 न्यङ्कुः हरिणः । ऋक्ष इत्येके । कशः सूतवशा नकुल-  
 जातिः लोमवपुश्श्वा । अन्यवापः पुष्ट[क्षुद्र]विशेषः । मासां कश्यपः  
 कच्छपः । कश्यादयस्त्रयस्सिनीवाल्यै । कयिः जलकुक्कुटः । हि-



त्यौहस्ते सिनीवाल्यै बृहस्पतये शि-  
त्पुटः ॥ ५५ ॥

शकां भौमी पान्त्रः कशो मान्थी-  
लवस्ते पितृणामृतूनां जहंका संव-

नाम् । मासाम् । कश्यपः । कथिः । कुटरुः । दा-  
त्यौहः । ते । सिनीवाल्यै । बृहस्पतये । शित्पुटः ॥

पृषतोऽष्टादश ॥ १७ ॥

<sup>१</sup>शकां । भौमी । पान्त्रः । कशः । मान्थीलवः ।  
ते । पितृणाम् । ऋतूनाम् । जहंका । संवत्सरायेति  
सं-वत्सराय । लोपा । कपोतः । उलूकः ।

रण्याशीत्येके । कुटरुः मृगसिंहः । उलूकविशेष इत्यन्ये ।  
दात्यूहः जलकुक्कुट इत्येके । पुष्करिणीवसतिरित्यन्ये । बृहस्पतये  
शित्पुटः मार्जारसदृशो जातिविशेषः । वीतपूर इत्येके ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे सप्तदशोनुवाकः.

<sup>१</sup>शका उक्ता\* पान्त्रादयस्त्रयः पितृणाम् । शकुनिनिघातः  
कशः गतः† । मान्थीलवः महाउदमुक्‍† । शकुनिकुट्टक इ-  
त्येके । ऋतूनां जहंका बिलवासी‡ । क्रोष्टा शललिजातीयः ।  
क्षुद्रविशेष इत्येके । संवत्सराय लोपा मृगविशेषः । लोमाविकेत्ये-

\*सं. ५-५-१२.

†सं. ५-५-१७.

‡पेरुव्वाल्.

§नोळ्णरी.



थसराय लोपां कपोत उलूकश्शश-  
स्ते नैर्ऋताः कृकवाकुस्सावित्रः ॥  
रुरु रौद्रः कृकलासश्शकुनिः पिप्प-  
का ते शरव्यायै हरिणो मारुतो ब्र-  
ह्मणे शार्गस्तरक्षुः कृष्णश्श्वा चतुर-

शशः । ते । नैर्ऋता इति नैः-ऋताः । कृकवाकुः ।  
सावित्रः ॥ ५६ ॥

शकाऽष्टादश ॥ १८ ॥

<sup>१</sup>रुरुः । रौद्रः । कृकलासः । शकुनिः । पिप्पका ।  
ते । शरव्यायै । हरिणः । मारुतः । ब्रह्मणे । शा-  
र्गः । तरक्षुः । कृष्णः । श्वा । चतुरक्ष इति चतुः-

के । श्मशानशकुनिरित्यन्ये । कपोतादयस्त्रयो नैर्ऋताः । क-  
पोतो रक्तपादः । उलूको दिवाभीतः । शशः मृगविशेषः ।  
उद्गत्य कुट्टिका कृकवाकुः अरण्यकुक्कुटः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे अष्टादशोऽनुवाकः.

<sup>१</sup>रुरुः मृगविशेषः । कृकलासादयः त्रयश्शरव्यायै । कृकलासः  
कामरूपी\* । शकुनिः काकः । पिप्पका कुलाली शकुन्तिका । ह-  
रिणो मारुतः गतः । ब्रह्मणे शार्गः आरण्यचटकः । तरक्षवादयः



क्षो गर्दभस्त इतरजनानामग्रये धूं-  
क्षणां ॥ ५७ ॥

अलज आन्तरिक्ष उद्रो मद्हुः प्लव-  
स्तेऽपामदित्यै हंससाचिरिन्द्राण्यै  
कीर्शा गृध्राशितिकक्षी वाध्रा-

अक्षः । गर्दभः । ते । इतरजनानामितीतर-जना-  
नाम् । अग्रये । धूंक्षणां ॥ ५७ ॥

रुर्विंशतिः ॥ १९ ॥

<sup>1</sup>अलजः । आन्तरिक्षः । उद्रः । मद्हुः । प्लवः ।  
ते । अपाम् । अदित्यै । हंससाचिरिति हंस-  
साचिः । इन्द्राण्यै । कीर्शा । गृध्रः । शितिकक्षी-  
ति शिति-कक्षी । वाध्राणसः । ते । दिव्याः । द्या-

त्रयः इतरजनानाम् । तरक्षुः व्याघ्रविशेषो गर्दभाकारः कृष्णवर्णः ।  
चतुरक्षः श्वा अक्षणोरुपरि बिन्दुद्वयवान् । गर्दभः प्रसिद्धः । अग्रये  
धूंक्षणा श्वेतकाकी ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकोनविंशोनुवाकः.

<sup>1</sup>अलजः भासः ॥ उद्रादयस्त्रयोपाम् । उद्रो जलविडालः ।  
मद्हुः जलकाकः । प्लवः शकटविलः । अदित्यै हंससाचिः सर्वश्वे-  
तो हंसः । इन्द्राण्यै कीर्शा कुलाली शकुन्तिका । गृध्रादय-  
स्त्रयो दिव्याः । गृध्रः प्रसिद्धः । शितिकक्षी पाण्डुरोदरः गृध्रः ।



णसस्ते द्विव्या द्यावापृथिव्यां श्वा-  
वित् ॥ ५८ ॥

सुपर्णः पार्जन्यो हंसो वृको वृष-  
दशस्त ऐन्द्रा अपामुद्रोऽर्यम्णे  
लोपाशस्सिंहो नकुलो व्याघ्रस्ते  
महेन्द्राय कामाय परस्वान् ॥ ५९ ॥

वापृथिव्येति द्यावा-पृथिव्यां । श्वाविति श्व-  
वित् ॥ ५८ ॥

अलजोऽष्टादश ॥ २० ॥

<sup>1</sup>सुपर्ण इति सु-पर्णः । पार्जन्यः । हंसः ।  
वृकः । वृषदशः । ते । ऐन्द्राः । अपाम् । उद्रः ।  
अर्यम्णे । लोपाशः । सिंहः । नकुलः । व्याघ्रः ।  
ते । महेन्द्रायेति महा-इन्द्राय । कामाय । पर-  
स्वान् ॥ ५९ ॥

सुपर्णोऽष्टादश ॥ २१ ॥

वाध्राणसः\* कङ्कणचारीक इत्येके । खङ्गमृग इत्येके । द्यावा-  
पृथिव्या श्वावित् । शलली सूचीरोमा ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे विशोनुवाकः.

सुपर्णः प्रसिद्धः हंसादयस्त्रय ऐन्द्राः । हंसो गतः । वृकः  
लोहितश्वा । वृषदशः मार्जारसदृशः । अपामुद्र उक्तः । अर्यम्णे



आग्नेयः कृष्णग्रीवस्सारस्वती मेषी  
बभ्रुस्सौम्यः पौष्णश्श्यामशिशिति-  
पृष्ठो बार्हस्पत्यशिल्पो वैश्वदेव  
ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्रा-  
ग्रस्सहितोऽधोरांमस्सावित्रो वारु-  
णः पेतवः ॥ ६० ॥

<sup>1</sup>आग्नेयः । कृष्णग्रीव इति कृष्ण-ग्रीवः ।  
सारस्वती । मेषी । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः ।  
श्यामः । शितिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः । बार्हस्प-  
त्यः । शिल्पः । वैश्वदेव इति वैश्व-देवः । ऐन्द्रः ।  
अरुणः । मारुतः । कल्माषः । ऐन्द्राग्र इत्यैन्द्र-

लोपाशः क्रोष्टा । सिंहादयस्त्रयो महेन्द्राय गताः । कामाय  
परस्वान्महिषः । गर्दभ इत्येके ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे एकविंशोऽनुवाकः.

अतः परं ग्राम्या एकादशिन्यः—आग्नेयः कृष्णग्रीवः । गतः\* ।  
सारस्वती मेषी । गता\* । मेषवर्णेत्येके । बभ्रुः पाण्डरकपिलः । सौ-  
म्यः पौष्णः । श्यामः रक्तकृष्णः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । 'शि-  
नित्याबह्वज्वहुव्रीहौ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शिल्पः बहुरूपः ।  
ऐन्द्रो वारुणः सन्ध्यावर्णः । मारुतः कल्माषः कृष्णबिन्दुचितः



अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या  
आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ त्वाष्ट्रौ लोमश-  
सकथौ शितिपृष्ठौ वारुहस्पत्यौ धा-

अग्रः । संहित इति सं-हितः । अधोराम इ-  
त्यधः-रामः । सावित्रः । वारुणः । पेतवः ॥६०॥

आग्नेयो द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

<sup>1</sup>अश्वः । तूपरः । गोमृग इति गो-मृगः । ते ।  
प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । आग्नेयौ । कृ-  
ष्णग्रीवाविति कृष्ण-ग्रीवौ । त्वाष्ट्रौ । लोमशस-  
कथाविति लोमश-सकथौ । शितिपृष्ठाविति शि-

ऐन्द्राग्रः । संहितः शुक्लकृष्णशबलः अधोरामः श्वेतकृष्णोदरः  
वारुणः पेतवः गळितमुष्को मेषः ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे द्वाविंशोनुवाकः.

<sup>1</sup>अश्वादयः त्रयः प्राजापत्याः । अश्वो गतः । तूपरः शृङ्ग-  
हीनः । गोमृगः स्वेच्छाचारो लोक\*पीडनरुचिः । (अङ्गपौ) ।  
आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ । गतौ† । त्वाष्ट्रौ लोमशसकथौ बहुलोमकोरू ।  
'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः' इत्यच् समासान्तः । 'सकथ्यश्चाक्रा-  
न्तात्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शितिपृष्ठौ श्वेतपृष्ठौ । उक्त-



त्रे पृषोदरसौर्यो बलक्षः पेट्वः॥६१  
 अग्रयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वान्-  
 धोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतना-  
 भी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः  
 कल्माष आग्नेयः कृष्णोजस्सारस्व-

ति-पृष्ठौ । ब्रह्मस्पत्यौ । धात्रे । पृषोदर इति पृ-  
 ष-उदरः । सौर्यः । बलक्षः । पेट्वः ॥ ६१ ॥

अश्वषोडश॥ २३ ॥

अग्रये । अनीकवत् इत्यनीक-वते । रोहिता-  
 ञ्जिरिति रोहित-अञ्जिः । अनड्वान् । अधोरामावि-  
 त्यधः-रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । रजतनाभी इ-  
 ति रजत-नाभी । वैश्वदेवाविति वैश्व-देवौ । पि-  
 शङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्माषः । आग्नेयः । कृ-

मुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । धात्रे पृषोदरः श्वेतविन्दुमद्गुरः । पृ-  
 षोदरादित्वादभीष्टरूपस्वरसिद्धिः । सौर्यो बलक्षः श्वेतः पेट्व उक्तः\* ॥

इति पञ्चमे पञ्चमे त्रयोविंशोऽनुवाकः.

<sup>1</sup>अग्रयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वान् रोहितलिङ्गः । रक्त इत्येके ।  
 अधोरामौ उक्तौ\* । पौष्णौ रजतनाभी शुक्लनाभी । वैश्वदेवौ पि-  
 शङ्गौ तूपरौ उक्तौ । मारुतः कल्माषः आग्नेयः कृष्णोजः ।



ती मेषी वारुणः कृष्ण एकशिति-  
पात्पेत्वः ॥ ६२ ॥

ष्णः । अजः । सारस्वती । मेषी । वारुणः । कृष्णः ।  
एकशितिपादित्येक—शितिपात् । पेत्वः ॥ ६२ ॥

अग्नयेऽनीकवते द्वाविंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकेन प्रजापतिः प्रेणाऽनु यजुषाऽऽपो विश्व-  
कर्माऽग्न आ याहि सुवर्गाय वज्रो गायत्रेणाग्न उदधे  
समीचीन्द्राय मयुरपां बलाय पुरुषमृगस्सौरी पृष-  
तश्शका रुरलजस्सुपूर्ण आग्नेयोऽश्वोऽग्नयेऽनीक-  
वते चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

यदेकेन स पापीयानेतद्वा अग्नेर्धनु-  
स्तद्देवास्त्वेन्द्रज्येष्ठा अपां न-  
म्रेऽश्वस्तूपरो द्विषष्टिः ॥ ६२ ॥

हरिः ओम्.

गतः । सारस्वती मेषी । गता\* । वारुणः कृष्णः एकशितिपात्  
श्वेतैकपाद्दः । पेत्व उक्तः† ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये  
पञ्चमे काण्डे पञ्चमे प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः.

समाप्तः प्रपाठकः.

हरिः उ०म्.



अथ षष्ठप्रपाठकप्रारम्भः

हरिः ओम् ॥ हिरण्यवर्णाश्शुचयः  
पावका यासु जातः कश्यपो या-  
स्विन्द्रः । अग्निं या गर्भं दधिरे वि-  
रूपास्ता न आपश्शङ्क स्योना भव-  
न्तु । यासां राजा वरुणो याति

<sup>1</sup>हिरण्यवर्णा इति हिरण्य-वर्णाः । शुचयः ।  
पावकाः । यासु । जातः । कश्यपः । यासु । इ-  
न्द्रः । अग्निम् । याः । गर्भम् । दधिरे । विरूपा इ-  
ति वि-रूपाः । ताः । नः । आपः । शम् । स्यो-

<sup>1</sup>अतः परमग्निकाण्डमेवाग्निचार्षेयम् ॥ तत्र कुम्भेष्टकोपधानम-  
न्ताः—हिरण्यवर्णा इत्याद्याः ॥ प्रथमा त्रिष्टुप् । हिरण्यवर्णाः  
हितरमणायवर्णाः, हिरण्यसदृशवर्णा वा स्वच्छत्वात् । शुचय-  
श्शुद्धाः । पावकाः शोधयित्र्यः । 'पावकादीनां छन्दसि' इती-  
त्वाभावः । यासु जातः कश्यपः प्रजापतिः 'तद्दशहोताऽन्वसृज्य-  
त । प्रजापतिर्वै दशहोता' \* इति । यासु चेन्द्रो जातः मध्यमो  
विद्युदात्मा, याश्चाग्निं गर्भं दधिरे धारयन्ति, यथा 'अग्ने ग-  
र्भो अपामसि' † इति । ता आपः विरूपाः नः अस्माकं  
शान्तिहेतवः स्योनास्सुखहेतवश्च भवन्तु ॥



मध्ये सत्यानृते अवपश्यजनानाम् ।  
 मधुश्रुतशुचयो याः पावकास्ता न  
 आपश्शङ् स्योना भवन्तु । यासां  
 देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्त-  
 रिक्षे बहुधा भवन्ति । याः पृथिवीं

नाः । भवन्तु । <sup>२</sup>यासाम् । राजां । वरुणः । याति ।  
 मध्ये । सत्यानृते इति सत्य-अनृते । अवपश्य-  
 न्नित्यव-पश्यन् । जनानाम् । मधुश्रुत इति मधु-  
 श्रुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । नः ।  
 आपः । शम् । स्योनाः । भवन्तु । <sup>३</sup>यासाम् । दे-  
 वाः । दिवि । कृण्वन्ति । भक्षम् । याः । अन्तरि-  
 क्षे । बहुधेति बहु-धा । भवन्ति । याः । पृथिवीम् ।

<sup>२</sup>द्वितीया—यासां राजेति त्रिष्टुप् ॥ यासां मध्ये वरुणो  
 राजा वरुणियो वा आदित्यो याति सत्यानृते जनानामवपश्यन्  
 अवहितः पश्यन् मधुश्रुतः मधुरसस्य क्षारयिञ्यः शुचय इत्या-  
 दि । गतम् ॥

<sup>३</sup>यासां देवा इत्यादि ॥ तृतीया त्रिष्टुप् । यासामेकदेशामृतं  
 सोमं वा देवा अपि भक्षं कृण्वन्ति । यद्वा—देवा आदित्यरश्मयः  
 दिवि आदित्यमण्डले या भक्षं कुर्वन्ति स्थापयन्ति । कर्मणः  
 संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, 'धिन्विकृण्व्योरच' इत्युप्रत्ययः । या-  
 श्रान्तरिक्षे बहुधा भवन्ति बहुप्रकारा आविर्भवन्ति वर्षासु । याश्च



पयसो॒न्दन्ति॑ ॥१॥ शु॒क्रास्ता॑ न॒ आ-  
प॒श॒शु॑ स्यो॒ना भ॑वन्तु । शि॒वेन॑ मा  
चक्षु॑षा पश्यतापश्शि॒वया॑ त॒नुवोप॑  
स्पृ॒शत॑ त्वचं॑ मे । सर्वा॑ अ॒ग्नीर॑-  
प्सु॒षदो॑ हुवे वो मयि॑ वर्चो॑ ब॒लमो॑-

पयसा । उ॒न्दन्ति॑ ॥ १ ॥ शु॒क्राः । ताः । नः । आ-  
पः । शम् । स्यो॒नाः । भ॒वन्तु॑ । शि॒वेन॑ । मा ।  
चक्षु॑षा । प॒श्यत॑ । आ॒पः । शि॒वया॑ । त॒नुवा॑ । उ-  
पेति॑ । स्पृ॒शत॑ । त्वचं॑म् । मे । सर्वा॑न् । अ॒ग्निन् ।  
अ॒प्सुषद॑ इत्य॒प्सु-सदः॑ । हु॒वे । वः । मयि॑ । व-

पृथिवीं पयसा स्वेनेत्यंशेन [स्वेनैवांशेन] ओदनेन वा हेतुना उन्द-  
न्ति क्लेदयन्ति शुक्रा निर्मलाः । ता न इत्यादि । गतम् ॥

<sup>४</sup>चतुर्थी—शिवेनेति त्रिष्टुप् ॥ आप इति प्रथमपादान्तः । हे  
आपः ! शिवेन शान्तेन चक्षुषा मां पश्यत । किञ्च—शिवया तनु-  
वा शरीरेण मे त्वचमुपस्पृशत । तथा कृते अहमासादितात्मा सर्वा-  
नग्नीनप्सुषदः ये अप्सु युष्मासु सीदन्ति तान्युष्मत्सम्बन्धिनः यु-  
ष्मदर्थं वा हुवे आह्वयामि । ‘ दीर्घादटि समानपादे ’ इत्युभयत्र  
रुत्वम्, ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति सप्तम्या अलुक् । यूयमपि  
मयि वर्च अन्नं बलं सामर्थ्यं ओजस्तेजश्च निधत्त नियमेन स्था-  
पयत ॥



जो नि धत्त । यद्दस्संप्रयतीरहा-  
वनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम  
स्थ ता वो नामानि सिन्धवः । य-  
त्प्रेषिता वरुणेन ताश्शीभिः समव-

र्चः । बलम् । ओजः । नीति । धत्त । <sup>5</sup>यत् । अ-  
दः । सम्प्रयतीरिति सं-प्रयतीः । अहौ । अनदत ।  
हते । तस्मात् । एति । नद्यः । नाम । स्थ । ता ।  
वः । नामानि । सिन्धवः । <sup>6</sup>यत् । प्रेषिता इति

<sup>5</sup>पञ्चमी—यद्द इत्यनुष्टुप् ॥ संप्रयतीरिति प्रथमपादान्तः ।  
अद इति सप्तम्या अलुक् । अमुष्मिन्नहौ अहन्तव्ये मेवे हते  
ताडिते यद्यस्माद्युयं संप्रयतीः संभूयेतश्चेतश्च प्रतियान्त्यः\* अन-  
दत शब्दं कृतवत्यस्थ । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति संहितायां  
दीर्घत्वम् । एतेशशतरि ‘इणो यण्’ ‘वा छन्दसि’ इति पूर्व-  
सवर्णदीर्घत्वम्, ‘शतुरनुमः’ इति नद्या उदात्तत्वम् । तस्मात्का-  
रणादाभिमुख्येनाव्यवधानेनैव नद्यो नाम यूयं स्थ नदनान्नद्य इत्यु-  
च्यध्वे । नडिति पचादिषु पाठात्, दिवः ‘उदात्तस्वरितयोः’  
इति विभक्तिस्स्वर्यते । हे सिन्धवः स्यन्दनशीलाः । ‘स्यन्देः प्र-  
सारणं धश्च’ इत्युप्रत्ययः । ता तादृशानि वः युष्माकं ना-  
मानि अन्वर्थानीत्यर्थः ॥

<sup>6</sup>नामान्तराणामपि व्युत्पत्तिं प्रदर्शयिष्याम इति बहुवचननि-  
र्देशेनोपक्षिप्तं तत्रापि इति नाम व्युत्पादयितुमाह—यदिति ॥



लगत ॥ २ ॥ तदाप्नोदिन्द्रो वो यती-  
स्तस्मादापो अनु स्थन । अपका-  
मः स्यन्दमाना अवीवरत वो हि-

प्र-इषिताः । वरुणेन । ताः । शीभम् । समवल्ग-  
तेति सं-अवल्गत ॥ २ ॥ तत् । आप्नोत् । इन्द्रः ।  
वः । यतीः । तस्मात् । आपः । अन्विति । स्थ-  
न । <sup>७</sup>अपकाममित्यप-कामम् । स्यन्दमानाः ।  
अवीवरत । वः । हिकम् । इन्द्रः । वः । शक्तिभि-

षष्ठी—इयमप्यनुष्टुप् । यद्यदा वरुणेन राज्ञा प्रेषिता आदि-  
त्येन रश्मिभिर्वा नीताः सत्यस्ता यूयं शीभं शिवं शोभनं स-  
मवल्गत सम्भूय नृत्यन्त इव शोभनं चेष्टितवत्यः । तदानीं वः  
युष्मान् यतीः गच्छतीः विलक्षणगतीः मध्यमस्थाने आप्नोदिन्द्रः ।  
तस्मात्कारणात् अनु अनन्तरं ततः प्रभृति आपः स्थन अप्शब्द-  
वाच्याः स्थ । आप्नोतेः कर्मणि क्विप्, 'तप्तनप्तनधानाश्च' इति  
तनपादेशः ॥

<sup>७</sup>सप्तमी—अपकाममित्यनुष्टुप् ॥ अत्र वारिति नाम व्याचष्टे—  
अपकामं विनैव कामेन स्यन्दमानाः सदा स्यन्दनं कुर्वाणाः वः  
युष्मान् इन्द्रः अवीवरत वृतवान् युष्मानात्मसात्कर्तुमैच्छत् । वः  
युष्माकं शक्तिभिः हेतुभिः । हिकमिति पादपूरणे, प्रसिद्धौ वा ।  
वस ईप्सायाम्, चुरादिरदन्तः व्यत्ययेन सन्वद्भावः । वृणोते-  
र्वा स्वार्थिकोण् छान्दसः । देवीः देवनशीलाः तस्मात्कारणात्



कम् । इन्द्रो वृशक्तिभिर्देवीस्तस्मा-  
द्वार्षामि वो हितम् । एको देवो अ-  
प्यतिष्ठत्स्यन्दमाना यथावशम् । उ-  
दानिषुर्महीरिति तस्माद्दुदकमुच्यते ।

रिति शक्ति-भिः । देवीः । तस्मात् । वाः । ना-  
मं । वः । हितम् । <sup>१</sup>एकः । देवः । अपीति । अति-  
ष्ठत् । स्यन्दमानाः । यथावशमिति यथा-वशम् ।  
उदिति । आनिषुः । महीः । इति । तस्मात् । उद-  
कम् । उच्यते । <sup>२</sup>आपः । भद्राः । घृतम् । इत् ।

वारिति नाम वः युष्माकं हितं निहितं, सर्वस्मै वा हितम् ।  
वर्णव्यत्ययेन णत्वम् ॥

<sup>१</sup>अष्टमी—एक इत्यनुष्टुप् ॥ अत्रोदकं व्युत्पादयति—एको देव  
इन्द्रः अप्यतिष्ठत् स्वामित्वेनाध्यतिष्ठत् । अध्यर्थे अपिशब्दः ।  
यथावशं यथेष्टं इतश्चेतश्च स्यन्दमाना आपः । यद्वा—स्य-  
न्दमानास्सर्वास्त्रवन्तीरपः यथावशमप्यतिष्ठत् मध्यमे स्थाने आत्मनि  
आत्मनो वशं नीतवान् । तेन देवबहुमानेन आप उदानिषुः  
उच्चृसितवत्यः महीरिति महत्यो जाता वयमेतेनेति । 'वा छ-  
न्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तस्मात्कारणाद्दुदकमित्यपां नाम  
निरुच्यते उदानाद्दुदकमिति । उत्पूर्वादिनितेरोणादिकः कप्रत्ययः,  
नकारलोपश्च ॥

<sup>२</sup>नवमी—आपो भद्रा इति त्रिष्टुप् ॥ आपो भद्राः भन्दनीयाः



आपो भद्रा घृतमिदाप आसुरग्नी-  
षोमौ विभ्रत्याप इत्ताः । तीव्रो रसो  
मधुपृचांम् ॥ ३ ॥ अरङ्गम आ मां  
प्राणेन सह वर्चसा गन् । आदि-

आपः । आसुः । अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । वि-  
भ्रति । आपः । इत् । ताः । तीव्रः । रसः । मधु-  
पृचामिति मधु-पृचांम् ॥ ३ ॥ अरङ्गम इत्यरं-  
गमः । एति । मा । प्राणेनेति प्र-अनेन । सह ।  
वर्चसा । गन् । <sup>10</sup>आत् । इत् । पश्यामि । उत । वा ।

आप एव घृतमाज्यमासुः भवन्ति तृणादिनिष्पादनेन गवां धारक-  
त्वात् । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् असेर्लेटि न भू-  
भावः । किञ्च—ता एव आपः अग्नीषोमौ विभ्रति धारयन्ति  
खुन्नादिहः [अन्नादिना] विद्युन्निष्पत्त्याऽग्निं रश्मिवृद्ध्या सोमम् । 'ईद-  
ग्नेः' इतीत्वम्, 'अग्नेस्तुत् स्तोमसोमाः' इति षत्वम्, 'देवता-  
द्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । तादृशीनामपां  
मधुपृचां मधुस्वादुना रसेन संपृक्तानां तीव्रः उद्भूतो रसः अर-  
ङ्गमः पर्याप्तगमनः कदाचिदप्यक्षीणेन प्राणेन चक्षुरादिना वर्चसा  
बलेन च सह मा आगन् आगच्छन्तु, तद्धेतुत्वात्प्राणादिस्थितेः ।  
गमेः छन्दसे लुङि च्लेर्लुक् । 'मो नो धातोः' इति नत्वम् ॥

<sup>10</sup>दशमी—आदिति त्रिष्टुप् ॥ प्राणेन सहागन् इत्युक्तम् ।  
तदिदानीं समर्थयते—आदित् अनन्तरमेवाहं पश्यामि । उत अपि



त्पश्याम्युत वा शृणोम्या मा घोषो  
गच्छति वाङ् आसाम् । मन्ये भे-  
जानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा  
अतृपं यदा वः । आपो हि ष्टा म-  
योभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे

शृणोमि । एति । मा । घोषः । गच्छति । वाक् ।  
नः । आसाम् । मन्ये । भेजानः । अमृतस्य ।  
तर्हि । हिरण्यवर्णा इति हिरण्य-वर्णाः । अतृ-  
पम् । यदा । वः । "आपः । हि । स्थ । मयोभुव  
इति मयः-भुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन ।

वा शृणोमि । घोषश्च मामागच्छति । अस्माकं वाग्रूपः आसां  
युष्माकमागमनेन रसेन वा । किं बहुना—तर्हि तदानीं अमृतस्य  
भेजान अमृतमेव भजन् अहं मन्ये तर्कयामि । पूर्ववत्कर्मणस्संप्र-  
दानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । कदा—यदाहि हे हिरण्यवर्णाः! वः यु-  
ष्माकं अतृपं युष्मत्पानेन सुहितोभवम् । तृप तृप तृप्तौ, तौदा-  
दिकः । सुहितार्थयोगे षष्ठी ॥

"आपो हिष्ठादयस्तिस्त्रः ' वि पाजसा '\* इत्यत्र व्याख्याताः ।  
आपः व्यापितास्थ मयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः ताः यूयं नः  
अस्मान् ऊर्जे रसाय दधातन स्थापयत ऊर्जे वा अस्मभ्यं दत्त  
महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे ज्ञानाय चेति प्रथमा ॥



रणा॑य च॒क्ष॒से । यो वं॑श्शि॒वत॑मो  
रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑ । उ॒शती॑-  
रि॒व मा॒तरः॑ । तस्मा॑ अरं॑ गमाम  
वो यस्य॑ क्षया॑य जिन्वथ । आपो॑  
ज॒नय॑था च नः । दि॒वि श्र॑यस्वा-  
न्तरि॑क्षे यतस्व पृथि॒व्या सं भ॑व ब्र-

महे । रणा॑य । च॒क्ष॒से । <sup>12</sup>यः । वः । शि॒वत॑म इ-  
ति॑ शि॒व-त॑मः । रसः॑ । तस्य॑ । भा॒ज॒य॒त । इ॒ह ।  
नः॑ । उ॒शतीः॑ । इ॒व । मा॒तरः॑ । <sup>13</sup>तस्मै॑ । अरं॑म् ।  
ग॒मा॒म् । वः॑ । यस्य॑ । क्षया॑य । जिन्वथ । आपः॑ ।  
ज॒नय॑थ । च॒ । नः॑ । <sup>14</sup>दि॒वि । श्र॑यस्व । अ॒न्तरि॑-  
क्षे । य॒त॒स्व । पृथि॒व्या । स॒मि॒ति॑ । भ॒व । ब्र॒ह्म॒व-

<sup>12</sup>यो वः युष्माकं शिवतमो रसः तं अस्मान् भाजयत इह कर्मणि । तस्य वा एकदेशमस्मान् प्रापयत उशतीः कामयमाना मातर इवेति द्वितीया ॥

<sup>13</sup>तस्मै युष्माकं रसाय पर्याप्तं गमाम तं गम्यास्म । यस्य रस-स्य क्षयाय निवासभूतं पुरुषं जिन्वथ प्रीणयथ । किञ्च—अस्मान् हे आपः! जनयथ जातान्कुरुत युष्मद्भ्रसवन्तो हि जाता भवन्तीति तृतीया ॥

<sup>14</sup>बार्हस्पत्ये उपदधाति—दिवि श्रयस्वेति यजुषा ॥ दिवि द्युलोके श्रयस्व धारकत्वेनास्व । अन्तरिक्षे च यतस्व धारकत्वेन व्याप्ति-



ह्रवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय त्वा ॥४॥

अपां ग्रहान्गृह्णात्येतद्वाव राजसूर्यं

यदेते ग्रहास्सर्वोऽग्निर्वरुणसवो रा-

र्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । असि । ब्रह्मवर्चसायेति  
ब्रह्म-वर्चसाय । त्वा ॥ ४ ॥

उन्दन्ति समवल्गत मधुपृचां मातरो

द्वाविंशतिश्च ॥ १ ॥

<sup>1</sup>अपाम् । ग्रहान् । गृह्णाति । एतत् । वाव ।  
राजसूर्यमिति राज-सूर्यम् । यत् । एते । ग्रहाः ।  
सवः । अग्निः । वरुणसव इति वरुण-सवः । रा-

यस्व । पृथिव्या च सह सम्भव एकीभव । एवं त्रीनपि लोकान्धारय  
ब्रह्मवर्चसमेव त्वमसि । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । त्वा त्वां ब्रह्मव-  
र्चसाय उपदधातीति शेषः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे प्रथमोनुवाकः.

<sup>1</sup>अथासां ब्राह्मणं—अपां ग्रहान् गृह्णातीति विधिः ॥ गृह्यन्ते  
इति ग्रहाः कुम्भाश्च कुम्भ्यश्च कुम्भेष्टका उच्यन्ते । 'ग्रहवृद्ध-  
निश्चिगमश्च' इत्यप् । अपां सम्बन्धिन्यः कुम्भस्थाः आपोपां  
ग्रहाः ग्रहसंस्तवात् गृह्णाति चोदिताः एता उपदधातीति यावत् ।  
वक्ष्यति च 'यस्यैता उपधीयन्ते'\* इति । यद्वा—आपो गृह्यन्ते



जसूर्यमग्निस्वश्चित्यस्ताभ्यामेव सू-  
यतेऽथो उभावेव लोकावभि जयति  
यश्च राजसूर्येनेजानस्य यश्चाग्निचि-  
त् आपो भवन्त्यापो वा अग्नेभ्रातृ-

जसूर्यमिति राज-सूर्यम् । अग्निस्व इत्यग्नि-स्-  
वः । चित्यः । ताभ्याम् । एव । सूयते । अथो इ-  
ति । उभौ । एव । लोकौ । अभीति । जयति ।  
यः । च । राजसूर्येनेति राज-सूर्येन । ईजानस्य ।  
यः । च । अग्निचित इत्यग्नि-चितः । <sup>२</sup>आपः । भ-

आसु ता अपां ग्रहाः कुम्भेष्टका उच्यन्ते । एतद्वावेति । त-  
त्सादृश्यात्ताच्छब्दम् । सवोऽग्निरिति । सवो यज्ञविशेषः येनेश्वरो  
भवति अग्निचित्या स्वयं स्व एवाग्निरिति । पूर्ववत्ताच्छब्दम् । उक्तं  
कुम्भेष्टकानां राजसूर्यत्वम् । इदानीं तयोरेव विशेषमाह—वरुण-  
सवः वरुणयज्ञो राजसूर्यं अग्निस्वश्चित्योऽग्निरिति तत्प्रधानत्वात्  
याभ्यां तावीश्वरावभूताम् । ‘चित्याऽग्निचित्ये च’ इति निपात्यते ।  
चेतव्यश्चित्यः । ताभ्यामिति । अग्नीवरुणाभ्यामनुज्ञायते । यद्वा—  
ईश्वरः स्तूयते । षु प्रसवैश्वर्ययोः, कर्मणि यत् । अपर आह—  
ताभ्यामग्निस्ववरुणसवाभ्यां स्तूयते स्तोत्रीयते ताभ्यामुभाभ्यां अने-  
नेष्टं भवतीति तद्वदीश्वरो भवतीत्यर्थः । अथो इत्यादि । गतम् ।  
अग्नि चितवात् ‘अग्नौ चः’ इति भूते क्विप् ॥

<sup>२</sup>आपो भवन्तीति इष्टकास्वरूपविधिः ॥ अत्र च ‘अमृतं वा



व्या यदपोऽग्नेरधस्तादुपदधाति भ्रा-  
तृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य  
भ्रातृव्यो भवत्यमृतम् ॥ ५ ॥ वा  
आपस्तस्माद्द्विरवतान्तमभिषिञ्च -  
न्ति नार्तिमार्च्छति सर्वमायुरेति य-  
स्यैता उपधीयन्ते य उं चैना एवं

वन्ति । आपः । वै । अग्नेः । भ्रातृव्याः । यत् ।  
अपः । अग्नेः । अधस्तात् । उपदधातीत्युप-दधा-  
ति । भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै ।  
भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः ।  
भवति । अमृतम् ॥ ५ ॥ वै । आपः । तस्मात् । अद्विरि-  
त्यत्-भिः । अवतान्तमित्यव-तान्तम् । अभीति ।  
सिञ्चन्ति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । सर्वम् । आ-  
युः । एति । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते ।

आपः \* इत्यादिस्तुतिर्भविष्यति । प्रागेवाधस्तात्त्वं विदधाति—  
आपो वा इत्यादि । यस्मादापोऽग्नेश्शत्रवः तस्मादग्नेरधस्तादेना उप-  
दधाति भ्रातृव्याभिभवाय भवति । ततः स्वयं भूतिमान् सम्पद्यते,  
भ्रातृव्यश्च विनष्टो भवति ॥

\*अमृतं वा इत्यादिरपां स्तुतिः ॥ अवतान्तं मूर्च्छितं अद्विरभि-  
षिञ्चन्ति । सर्वमायुरेत्युपधाता आसां, यश्चैवं वेदिता ॥



वेदान्नं वा आपः पशव आपोऽन्नं  
 पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता  
 उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वा-  
 दश भवन्ति द्वादश मासास्संवत्स-  
 रस्संवत्सरेणैवास्मै ॥ ६ ॥ अन्नम-  
 वं रुन्धे पात्राणि भवन्ति पात्रे वा

यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेद । <sup>४</sup>अन्नम् । वै ।  
 आपः । पशवः । आपः । अन्नम् । पशवः । अ-  
 न्नाद इत्यन्न-अदः । पशुमानिति पशु-मान् । भ-  
 वति । यस्य । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीय-  
 न्ते । यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेद । <sup>५</sup>द्वाद-  
 श । भवन्ति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति  
 सं-वत्सरः । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव ।  
 अस्मै ॥ ६ ॥ अन्नम् । अवेति । रुन्धे । <sup>६</sup>पात्रा-

<sup>४</sup>अन्नं वा इत्यादि स्तुत्यन्तरमपाम् ॥ अन्नपशुसाधनात्वत्ताच्छ-  
 ब्द्यमपाम् । इदानीं प्रशस्ततरत्वं पशूनामाह—अन्नं पशव इति ।  
 अन्नस्यापि हेतवः पशव इति तेषामपि हेतव आप इति तासामुप-  
 धाता वेदिता च अन्नादः पशुमांश्च भवति ॥

<sup>५</sup>द्वादशेति ॥ सङ्ख्याविधिर्गतः\* ॥

<sup>६</sup>पात्राणीति ॥ जलाधाररूपाणि । आद्वादशादिति । द्वादशमभि-



अन्नमद्यते सयोन्येवान्नमव रुन्ध  
 आ द्वादशात्पुरुषादन्नमत्यथो पात्रान्न  
 छिद्यते यस्यैता उपधीयन्ते य उ चै-  
 ना एवं वेदं कुम्भाश्च कुम्भीश्च मि-  
 थुनानि भवन्ति मिथुनस्य प्रजात्यै प्र  
 प्रजयां पशुभिरिमिथुनैर्जायते यस्यै-  
 ता उपधीयन्ते य उ ॥ ७ ॥ चैना

णि । भवन्ति । पात्रे । वै । अन्नम् । अद्यते । स-  
 योनीति स-योनि । एव । अन्नम् । अवेति । रुन्धे ।  
 एति । द्वादशात् । पुरुषात् । अन्नम् । अत्ति । अथो  
 इति । पात्रात् । न । छिद्यते । यस्यै । एताः । उपधीय-  
 न्त इत्युप-धीयन्ते । यः । उ । च । एनाः । एवम् । वेदं ।  
 कुम्भाः । च । कुम्भीः । च । मिथुनानि । भवन्ति ।  
 मिथुनस्य । प्रजात्या इति प्र-जात्यै । प्रेति । प्रजयेति  
 प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । मिथुनैः । जायते ।  
 यस्यै । एताः । उपधीयन्त इत्युप-धीयन्ते । यः । उ ।

व्याप्य अन्नस्य अत्ता भवति । अपि च पात्रत्वान्न छिद्यते उप-  
 धाता वेदिता च । विश्वजनादित्वात्तुगभावः ॥

<sup>१</sup>पात्राणि विशेष्यन्ते—कुम्भाश्चेत्यादि ॥ गतम् ॥



ए॒वं वेद॑ शु॒ग्वा अ॒ग्निस्सो॑ध्व॒र्युं यज॑मा॒-  
नं प्र॒जाश्शु॑चाऽर्प॒यति॑ यद्द॒प उ॑प॒दधा॑-  
ति॒ शुच॑मे॒वास्य॑ शम॒यति॑ ना॒र्तिमा॑-  
र्छ॒त्यध्व॑युर्न यज॑मान॒श्शाम्य॑न्ति प्र॒-  
जा यत्रै॒ता उ॑प॒धीय॑न्तेऽपां वा ए॒तानि॑  
हृद॑यानि॒ यदे॒ता आपो॑ यदे॒ता अप॑ उ॒-  
प॒दधा॑ति दि॒व्याभि॑रे॒वैना॑स्स ५ सू॒ज-

॥७॥ च । ए॒नाः । ए॒वम् । वेद॑ । शु॒क् । वै । अ॒ग्निः ।  
सः । अ॒ध्व॒र्युम् । यज॑मानम् । प्र॒जा इति॑ प्र-  
जाः । शु॒चा । अ॒र्प॒यति॑ । यत् । अपः । उ॒प॒दधा॑-  
तित्यु॑प-दधाति । शुच॑म् । ए॒व । अ॒स्य । शम॒य-  
ति॑ । न । आ॒र्तिम् । ए॒ति । ऋ॒च्छति॑ । अ॒ध्व॒र्युः ।  
न । यज॑मानः । शाम्य॑न्ति । प्र॒जा इति॑ प्र-जाः ।  
यत्र॑ । ए॒ताः । उ॒प॒धीय॑न्त इत्यु॑प-धीयन्ते । अ॒-  
पाम् । वै । ए॒तानि॑ । हृद॑यानि । यत् । ए॒ताः ।  
आपः । यत् । ए॒ताः । अपः । उ॒प॒दधा॑तीत्यु॑प-  
दधाति । दि॒व्याभिः॑ । ए॒व । ए॒नाः । समि॑ति । सू-

<sup>८</sup>शुगित्यादि ॥ शोचयिता तापयिताऽग्निः अध्वर्युर्यजमानं प्रजाश्च शोकेन पीडयति । अपामुपधानेन स दोषः परिहतो भवति ॥

<sup>९</sup>अपां वा इत्यादि ॥ समुदायावयवभावेन स्तुतिः । प्रियतरत्वा-



ति वर् षुकः पर्जन्यः ॥ ८ ॥ भवति  
 यो वा एतासामायतनं कृत्ति वेदा-  
 यतनवान्भवति कल्पतेऽस्मा अनु-  
 सीतमुप दधात्येतद्वा आसामायत-  
 नमेषा कृत्तिर्य एवं वेदायतनवान्भ-

जति । वर् षुकः । पर्जन्यः ॥ ८ ॥ भवति । <sup>10</sup>यः ।  
 वै । एतासाम् । आयतनमित्या-यतनम् । कृत्तिम् ।  
 वेद । आयतनवानित्यायतन-वान् । भवति । क-  
 ल्पते । अस्मै । अनुसीतमित्यनु-सीतम् । उपेति ।  
 दधाति । एतत् । वै । आसाम् । आयतनमित्या-  
 यतनम् । एषा । कृत्तिः । यः । एवम् । वेद । आ-  
 यतनवानित्यायतन-वान् । भवति । कल्पते । अ-

हृदयत्वम् । दिव्याभिरिति । दिव्याभिर्वृष्ट्यादिभिः एना अ-  
 वयवभूतात्मिकाः संसृजति मिश्रयति । ततो वर्षणशीलः पर्जन्य-  
 स्स्यात् हृदयस्थानीयानामासां इहोपहितत्वात् । 'लषपत' इत्या-  
 दिना उकञ् ॥

<sup>10</sup>यो वा इत्यादि ॥ आयतनं सीतात्मकं स्थानं क्लृप्तं उप-  
 धानविशेषं सामर्थ्यं वा एतद्भयं यो वेद स आयतनवान् भव-  
 ति । कल्पते चास्मै अभिमतं सामर्थ्यं वा अस्मै जायते । अनु-  
 सीतमित्यादि । विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । सीतास्वित्यर्थः । एत-  
 दिति । सीताः ॥



वति कल्पतेऽस्मै द्वन्द्वमन्या उप द-  
धाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्नं वा  
इष्टका एतत्खलु वै साक्षादन्नं यदेष  
चरुयदेतं चरुमुपदधाति साक्षात् ॥

१ ॥ एवास्मा अन्नमव रुन्धे मध्य-  
त उप दधाति मध्यत एवास्मा अ-

स्मै । <sup>11</sup>द्वन्द्वमिति द्वं-द्वम् । अन्याः । उपेति । द-  
धाति । चतस्रः । मध्ये । धृत्यै । <sup>12</sup>अन्नम् । वै ।  
इष्टकाः । एतत् । खलु । वै । साक्षादिति स-अ-  
क्षात् । अन्नम् । यत् । एषः । चरुः । यत् । एतम् ।  
चरुम् । उपदधातीत्युप-दधाति । साक्षादिति स-  
अक्षात् ॥ १ ॥ एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति ।  
रुन्धे । <sup>13</sup>मध्यतः । उपेति । दधाति । मध्यतः ।

<sup>11</sup>द्वन्द्वमित्यादि ॥ यज्ञपात्रप्रयोगे 'द्वन्द्वम्' इति निपात्यते ।  
अन्या आहुतयः प्राच्यादिषु मध्ये तु चतस्रः । तथा कृतं धार-  
णाय भवति समर्थम् ॥

<sup>12</sup>अन्नं वा इति ॥ चरुविधिः । तत्साधनत्वात् ताच्छब्दम् ।  
अपामित्यष्टकानां न मुख्यं, चरुस्तु साक्षादेव अव्यवधानेनान्नाना-  
मिति । यदेतमित्यादि । गतम् ॥

<sup>13</sup>मध्यत इति ॥ सर्वासामिष्टकानां मध्यत उदरे अन्नं दधा-  
ति तस्मान्मध्यत इति । मध्यमे वयसि भूयिष्ठं अन्नमद्यते ॥



न्नं दधाति तस्मान्मध्यतोऽन्नमद्यते  
 बारहस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवा-  
 नां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मा अन्नमव  
 रुन्धे ब्रह्मवर्चसमसि ब्रह्मवर्चसाय  
 त्वेत्याह तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति  
 यस्यैष उपधीयते य उ चैनमेवं वेद ॥

एव । अस्मै । अन्नम् । दधाति । तस्मात् । मध्य-  
 तः । अन्नम् । अद्यते । <sup>14</sup> बारहस्पत्यः । भवति ।  
 ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव ।  
 अस्मै । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । ब्रह्मवर्चसमिति  
 ब्रह्म-वर्चसम् । असि । ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्म-व-  
 र्चसाय । त्वा । इति । आह । तेजस्वी । ब्रह्मवर्च-  
 सीति ब्रह्म-वर्चसी । भवति । यस्यै । एषः । उ-  
 पधीयत इत्युप-धीयते । यः । उ । च । एनम् ।  
 एवम् । वेद ॥ १० ॥

अमृतमस्मै जायते यस्यैता उपधीयन्ते य  
 उ पर्जन्यं उपदधाति साक्षात्सप्तर्च-  
 त्वारिश्शञ्च ॥ २ ॥

<sup>14</sup>बारहस्पत्य इत्यादि ॥ गतम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे द्वितीयोनुवाकः.



भू॒ते॒ष्ट॒का॒ उप॑ द॒धा॒त्यत्रा॒त्र वै मृ॒त्यु-  
जा॑यते॒ यत्र॑यत्रै॒व मृ॒त्युर्जा॑यते॒ तत्  
ए॒वै॒न॒म॒वं य॑जते॒ तस्मा॑दग्नि॒चि॒त्सर्व॑-  
मा॒यु॒रेति॑ सर्वे॒ ह्यस्य॑ मृ॒त्यवोऽवे॑ष्टा-

<sup>1</sup>भू॒ते॒ष्ट॒का॒ इति॑ भू॒त-इ॒ष्ट॒काः । उ॒पेति॑ । द॒धा-  
ति॑ । अत्रा॒त्रेत्यत्र॑-अ॒त्र । वै । मृ॒त्युः । जा॒यते॑ ।  
यत्र॑य॒त्रेति॑ यत्र॑-य॒त्र । ए॒व । मृ॒त्युः । जा॑यते । त-  
तः । ए॒व । ए॒न॒म् । अ॒वेति॑ । य॒जते॑ । तस्मा॑त् ।  
अ॒ग्नि॒चि॒दित्यग्नि॑-चि॒त् । सर्व॑म् । आ॒युः । ए॒ति ।  
सर्वे॑ । हि । अ॒स्य । मृ॒त्यवः॑ । अ॒वे॒ष्टा इत्यव॑-इ॒ष्टाः ।  
तस्मा॑त् । अ॒ग्नि॒चि॒दित्यग्नि॑-चि॒त् । न । अ॒भिच॑रि-

<sup>1</sup>भू॒ते॒ष्ट॒का॒ इत्यादि ॥ भू॒तानि॑ पृथिव्यादीनि तत्सम्बन्धिन्य  
इष्टकाः भू॒ते॒ष्ट॒काः ‘पृथिव्यै स्वाहा’\* इत्येवं मन्त्राकारः । अ-  
त्रा॒त्रेति॑ । सर्वत्र पृथिव्या एकदेशे मृ॒त्युर्जा॑यते यत्रयत्र जायते  
तत्सर्वस्मादेनं मृ॒त्युम॑वयजते निवारयति भू॒ते॒ष्ट॒काभिः॑ । उभ-  
यत्रापि ‘अनुदात्तञ्च’ इति द्वितीयोऽनुदात्तः । तस्मादित्यत्रैव हेतु-  
माह—सर्वे॑ हि मृ॒त्यवोऽवे॑ष्टाः निराकृताः । तत्सर्वमायुः पुरुषा-  
युषं जीवति । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । त-  
स्मादिति । एवं निरस्तमृ॒त्युत्वा॑दग्नि॒चि॒त् नाभिच॑रितव्यः न मार-  
यितव्यः । कृत्यार्थे तवैप्रत्ययः । ‘तवैचान्तश्च युगपत्’ इति  
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, प्रत्ययस्य चान्तोदात्तत्वम् । यद्यभिचरेदेनं



स्तस्मादग्निचिन्नाभिचरित्वै प्रत्यगे-  
 नमभिचारस्तृणुते सूयते वा एष  
 योऽग्निं चिनुते देवसुवामेतानि ह-  
 वींषि भवन्त्येतावन्तो वै देवानां  
 सवास्त एव ॥ ११ ॥ अस्मै सवा-

तवा इत्यभि-चरित्वै । प्रत्यक् । एनम् । अभिचा-  
 र इत्यभि-चारः । स्तृणुते । सूयते । वै । एषः ।  
 यः । अग्निम् । चिनुते । देवसुवामिति देव-सुवाम् ।  
 एतानि । हवींषि । भवन्ति । एतावन्तः । वै । दे-  
 वानाम् । सवाः । ते । एव ॥ ११ ॥ अस्मै । सवान् ।

अभिचरितारमेव अभिचारः प्रत्यक् स्तृणुते प्रतिमुखमागत्य मार-  
 यति ॥

सूयते वा इत्यादि ॥ अग्निं चिन्वानो हि अग्निना सूयते  
 ईश्वरः क्रियते । कर्मणि यत् । देवसुवामिति । देवानां सुवते  
 ईशते इति देवसुत इति वक्तव्ये 'उगवादीनाम्' इति सुवते-  
 स्तुगपवाद औकारः । ते च 'अग्रये गृहपतये'\* इत्याम्नाताः  
 अग्न्यादयोऽष्टौ देवाः । तेषामेतानि हवींषि भवन्ति 'अग्रये गृह-  
 पतये पुरोडाशमष्टाकपालं'\* इत्यादीनि । तान्यत्र कर्तव्यानीति ग-  
 म्यते । एतावन्त इति । एतावन्त्येव देवतानामैश्वर्यसाधनानि या-  
 न्यग्न्यादीनि हवींषि । सुवतेः करणे अप् । 'सवजवौ छन्दसि'  
 इत्यन्तोदात्तत्वम् । तस्मात्ते सवाः स्वस्वामिनोग्न्यादयः अस्मै यज-



न्प्र यच्छन्ति त ए॒नम् सु॒वन्ते स॒-  
वोऽग्निर्वरुणस॒वो राज॒सूयं ब्रह्मस॒व-  
श्चित्यो दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः प्र॑स॒व  
इत्या॑ह स॒वितृप्र॑सूत ए॒वैनं ब्रह्म॑णा

प्रेतिं । यच्छन्ति । ते । ए॒नम् । सु॒वन्ते । <sup>३</sup>स॒वः । अ-  
ग्निः । वरुणस॒व इति॑ वरुण-स॒वः । राज॒सूयमिति॑  
राज-सूयम् । ब्रह्मस॒व इति॑ ब्रह्म-स॒वः । चित्यः ।  
दे॒वस्य॑ । त्वा । स॒वितुः । प्र॑स॒व इति॑ प्र-स॒वे । इति॑ ।  
आ॒ह । स॒वितृप्र॑सूत इति॑ स॒वितृ-प्र॑सूतः । ए॒व । ए॒-  
नम् । ब्रह्म॑णा । दे॒वताभिः॑ । अ॒भीति॑ । सिञ्चति॑ ।  
अन्न॑स्यान्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । अ॒भीति॑ । सिञ्चति॑ ।  
<sup>४</sup>अन्न॑स्यान्नस्येत्यन्नस्य-अन्नस्य । अ॒वरुद्ध्या॑ इत्य-

मानाय सवान् ऐश्वर्याणि प्रयच्छन्ति । त एवाग्न्यादय ए॒नं सु॒वन्ते  
अनुजानन्ति ऐश्वर्याय प्रेरयन्तीत्यर्थः । षू प्रेरणे ॥

<sup>३</sup>सवोग्निरित्यादिरभिषेकविधिः ॥ ऐश्वर्यहेतुरयमग्निः तत्र वरुणै-  
श्वर्यहेतुः राजसूयं, ब्रह्मैश्वर्यहेतुश्चित्योग्निः । तस्मात् 'देवस्य त्वा'\*  
इत्यभिषेके ब्रह्मैश्वर्यलाभ इति । राजसूयग्रहणं तत्तुल्यतां चित्य-  
स्याग्नेः प्रदर्शयितुम् ॥

<sup>४</sup>अन्नस्यान्नस्येति ॥ सर्वोषधेनाभिषिञ्चति । विभक्तिव्यत्ययः ।  
सर्वान्नाभिषेकः सर्वान्नलाभाय भवति ॥



देवताभिरभिषिञ्चत्यन्नस्यान्नस्याभि-  
 षिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावरुद्धथै पुरस्ता-  
 त्प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रती-  
 चीनमन्नमद्यते शीर्षतोऽभिषिञ्चति  
 शीर्षतो ह्यन्नमद्यत आ मुखादुन्व-  
 वस्रावयति ॥ १२ ॥ मुखत एवा-  
 स्मा अन्नाद्यं दधात्यग्नेस्त्वा साम्रा-  
 ज्येनाभिषिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेस्स-

व-रुद्धथै । <sup>5</sup>पुरस्तात् । प्रत्यञ्चम् । अभीति । सिञ्चति ।  
 पुरस्तात् । हि । प्रतीचीनम् । अन्नम् । अद्यते । <sup>6</sup>शी-  
 र्षतः । अभीति । सिञ्चति । शीर्षतः । हि । अ-  
 न्नम् । अद्यते । एति । मुखात् । अन्ववस्रावयती-  
 त्यनु-अवस्रावयति ॥ १२ ॥ मुखतः । एव । अ-  
 स्मै । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । दधाति । <sup>7</sup>अग्नेः ।  
 त्वा । साम्राज्येनेति सां-राज्येन । अभीति । सि-

<sup>5</sup>पुरस्तादित्यादि । गतम् ॥

<sup>6</sup>शीर्षत इति ॥ शिरस्त आरभ्य आमुखादविच्छिन्नमन्ववस्राव-  
 यति अस्य मुखे अन्नाद्यं स्थापितं भवति । 'आद्यादिभ्यस्तसिः' ॥

<sup>7</sup>अग्नेस्त्वेत्यादि ॥ मन्त्रावयवस्तुतिः । अग्नेः सवः अग्नेरैश्वर्यं ब्र-  
 ह्मणैवोदितेन ब्रह्मैश्वर्यलाभः । गतमन्यत् ॥



वस्तेनैवैनमभिषिञ्चति बृहस्पतेस्त्वा  
 साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह ब्रह्म वै  
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्च-  
 तीन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामी-  
 त्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठादधात्ये-  
 तत् ॥ १३ ॥ वै राजसूर्यस्य रूपं य  
 एवं विद्वानग्निं चिनुत उभावेव लो-

श्चामि । इति । आह । एषः । वै । अग्नेः ।  
 सर्वः । तेन । एव । एनम् । अभीति । सि-  
 श्चति । बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेति सां-रा-  
 ज्येन । अभीति । सिश्चामि । इति । आह । ब्रह्म ।  
 वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । ए-  
 नम् । अभीति । सिश्चति । इन्द्रस्य । त्वा । सा-  
 म्राज्येनेति सां-राज्येन । अभीति । सिश्चामि ।  
 इति । आह । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । उप-  
 रिष्ठात् । दधाति । एतत् ॥ १३ ॥ वै । राजसूर्य-  
 स्येति राज-सूर्यस्य । रूपम् । यः । एवम् । वि-  
 द्वान् । अग्निम् । चिनुते । उभौ । एव । लोकौ ।

एतद्वा इति ॥ राजसूर्यस्य स्वरूपमभिषेकार्थं एतदग्नौ क्रि-



काव॒भि ज॒यति॑ यश्च॑ रा॒ज॒सू॒ये॒ने॒जा॒-  
 न॒स्य॑ यश्चा॒ग्नि॒चित॒ इन्द्र॑स्य सु॒षु॒वा॒-  
 ण॒स्य॑ द॒श॒धे॒न्द्रि॒यं वी॒र्यं॑ प॒रा॑ऽप॒त॒त्त-  
 दे॒वास्सौ॑त्रा॒म॒ण्या॑ स॒म॒भ॒र॒न्त्सू॒यते॑  
 वा ए॒ष यो॑ऽग्निं चि॒नुते॑ऽग्निं चि॒त्वा  
 सौ॑त्रा॒म॒ण्या॑ य॒जेते॑न्द्रि॒यमे॒व वी॒र्यं॑  
 सं॒भृ॒त्या॒त्म॒न्ध॑त्ते ॥ १४ ॥

अ॒भी॒ति॑ । ज॒य॒ति॑ । यः । च । रा॒ज॒सू॒ये॒ने॒ति॑ रा॒ज-  
 सू॒ये॒न । इ॒जा॒न॒स्य॑ । यः । च । अ॒ग्नि॒चित॒ इत्य॑ग्नि-  
 चि॒तः । इन्द्र॑स्य । सु॒षु॒वा॒ण॒स्य॑ । द॒श॒धे॒ति॑ द॒श-  
 धा । इन्द्रि॑यम् । वी॒र्य॑म् । प॒रे॒ति॑ । अ॒प॒त॒त् । तत् ।  
 दे॒वाः । सौ॒त्रा॒म॒ण्या॑ । स॒मि॒ति॑ । अ॒भ॒र॒न् । सू॒यते॑ ।  
 वै । ए॒षः । यः । अ॒ग्नि॑म् । चि॒नुते॑ । अ॒ग्नि॑म् ।  
 चि॒त्वा । सौ॒त्रा॒म॒ण्या॑ । य॒जे॒त॒ । इन्द्रि॑यम् । ए॒व ।  
 वी॒र्य॑म् । स॒म्भृ॒त्ये॒ति॑ सं-भृ॒त्य॑ । आ॒त्म॒न् । ध॒त्ते ॥ १४ ॥  
 त ए॒वान्वा॒व॒स्रा॒व॒य॒त्ये॒तदृ॒ष्टा॒च॒त्वा॒रि॑श्श॒ञ्च ॥ ३ ॥

यते । तस्मादेवं विदित्वाऽग्निं चिन्वान उभौ लोकावभिजयति ।  
 राजसूययाजिनोऽग्निचितश्च ॥

इन्द्रस्येत्यादि ॥ सौत्रामण्या विधिः । सुषुवाणस्य लब्धैश्वर्यस्य  
 इन्द्रस्य दशधा विशीर्णमिन्द्रियं च पराऽपतत् । तन्मा पराऽपतदि-



सजूरब्दोऽयावभिस्सजूरुषा अरुणी-  
भिस्सजूरसूर्य एतंशेन सजोषावश्विना

<sup>1</sup>सजूरिति स-जूः । अब्दः । अयावभिरित्य-  
याव-भिः । सजूरिति स-जूः । उषाः । अरुणी-  
भिः । सजूरिति स-जूः । सूर्यः । एतंशेन । स-

त्यग्निचयनानन्तरं सौत्रामण्या यजेत तत्तदिन्द्रियं वीर्यं च संभृत्या-  
विशीर्णरूपं कृत्वा आत्मनि स्थापयति । 'सुपां सुलुक्' इति  
सप्तम्या लुक्, 'नडिसंबुद्धयोः' इति नलोपाभावः ॥

इति पञ्चमे पष्ठे तृतीयोनुवाकः.

<sup>1</sup>दर्भस्तम्बे सुवाहुतीरभिजुहोति—सजूरब्द इत्यादिभिः ॥ वाक्य-  
स्यापारिसमाप्तत्वात् घृतेन स्वाहेति सर्वत्रानुषज्यते । सर्वा एकपदाः  
त्रिष्टुभः । अन्त्याऽधिकाक्षरा । केचिद्घृतेनेत्यस्मादनुषङ्गाद्याश्रतस्त्वो गाय-  
त्रीराहुः । सजूस्समानप्रीतिरब्दः संवत्सरः । केन अयावभिः मा-  
सैः ते हि संवत्सरात्र यान्ति । तादृशो ह्यब्दः प्रजानां समृद्ध्यै  
भवति । 'संवत्सरो वा अब्दो मासा अयावाः' इति ब्राह्मणम् ।  
यातेः 'आतो मनिन्' इति वनिप् । ब्राह्मणे त्वौणादिको वप्रत्ययः ।  
जुषेः क्विपि 'ससजुषोरुः' इति रुत्वम् । 'समानस्य छन्दसि'  
इति सभावः, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सजू-  
रब्दो यावभिर्यथा भवति तदनुरूपं घृतेन स्वाहुतं करोति दर्भ-  
स्तम्बमभिजुहोति । एतेन शिष्टं व्याख्यातम् । उषाः प्रसिद्धाः  
अरुण्यो गावः ता हि तत्र मोदन्ते । सा च तादृशी प्रजानां भूतये



दं॒सो॒भिस्स॒जूर॒ग्निर्वै॒श्वान॒र इ॒डां-  
भिर्घृ॒तेन॒ स्वाहा॑ संवत्स॒रो वा अब्दो  
मासा॒ अया॑वा उ॒षा अरु॑णीस्सूर्य  
एत॑श इ॒मे अ॒श्विना॑ संवत्स॒रोऽग्निर्वै-  
श्वान॒रः प॒शव॑ इ॒डां प॒शवो॑ घृ॒तं संव-

जोषाविति स-जोषौ । अश्विना । दंसोभिरिति  
दंसः-भिः । सजूरिति स-जूः । अग्निः । वैश्वान-  
नरः । इडांभिः । घृतेन । स्वाहा । <sup>२</sup>संवत्सर इति  
सं-वत्सरः । वै । अब्दः । मासाः । अयावाः ।  
उषाः । अरुणीः । सूर्यः । एतशः । इमे इति । अ-  
श्विना । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अग्निः । वै-  
श्वानरः । पशवः । इडां । पशवः । घृतम् । संव-

भवति । एतरेण श्वेतेन सजूस्सूर्यः प्रजानां पुष्ट्यै भवति ।  
अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ व्यापकेनादित्येन तद्वत्यौ । ' इमे अश्विना '  
इति च ब्राह्मणम् । अश्वित्वेन स्तुतेः पुल्लिङ्गता । तौ सजोषसौ  
दंसोभिः आश्चर्यकर्मभिर्जन्तुभिः सजोषाः वैश्वानरोऽग्निस्संवत्सरात्मा  
इडाभिः पशुभिस्सजूः ॥

<sup>२</sup>अत्रैव ब्राह्मणं—संवत्सरो वा इत्यादि ॥ पदद्वयं व्याचष्टे—  
संवत्सरो वा अब्दो मासा अयावा इति । उषा अरुणीः सूर्य  
एतश इति । स्वरूपमात्रोपादानेन निगदसिद्धा एवैत इति दर्श-



थ्स॒रं प॒शवोऽनु॒ प्र जा॑यन्ते संवत्स॒-  
रेणै॒वास्मै॑ प॒शून्प्र ज॑नयति दर्भस्त॒-  
म्बे जु॒होति॒ यत् ॥ १५ ॥ वा अ॒स्या  
अ॒मृतं॑ यद्वी॒र्यं॑ तद्दर्भा॑स्तस्मि॒जुहोति॑  
प्रै॒व जा॑यतेऽन्नादो भ॑वति॒ यस्यै॒वं जु॒-  
ह॑त्ये॒ता वै दे॒वता॑ अ॒ग्नेः पुरस्ता॑द्वा-

त्सरमिति सं-वत्सरम् । पशवः । अनु । प्रेति ।  
जायन्ते । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव । अ-  
स्मै । पशून् । प्रेति । जनयति । <sup>३</sup>दर्भस्तम्ब इति  
दर्भ-स्तम्बे । जुहोति । यत् ॥ १५ ॥ वै । अस्याः ।  
अमृतम् । यत् । वीर्यम् । तत् । दर्भाः । तस्मिन् ।  
जुहोति । प्रेति । एव । जायते । अन्नाद इत्यन्न-  
अदः । भवति । यस्य । एवम् । जुहति । <sup>४</sup>एताः ।

यति । इमे इति । इयं चासौ च इमे द्यावापृथिव्यौ । 'त्यदादीनां  
यत्परम्' इतीदमशेषः । संवत्सरोन्निरित्यादि । गतम् । पशवो  
घृतमिति । तद्धेतुत्वात् संवत्सरमनुप्रजायन्ते पशवः । लक्षणेऽनोः  
कर्मप्रवचनीयत्वम् । संवत्सरेणेति । संवत्सरत्वाद्धैश्वानरस्य अग्नेः ॥

<sup>३</sup>दर्भस्तम्ब इति ॥ एतैर्मन्त्रैः । यद्वा इत्यादि । गतम् । अमृतं  
अमरणहेतुः ॥

<sup>४</sup>एता वा इति ॥ अब्दादयो देवता अग्नेरपि पूर्वभागभाजः



गास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरेवाग्नेः  
 पुरस्तात्प्रति दधात्यनन्धो भवति य  
 एवं वेदापो वा इदमग्नें सलिलमा-  
 सीत्स प्रजापतिः पुष्करपर्णे वातो  
 भूतोऽलेलायत्सः ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठां

वै । देवताः । अग्नेः । पुरस्ताद्वागा इति पुरस्ता-  
 त्-भागाः । ताः । एव । प्रीणाति । अथो इति ।  
 चक्षुः । एव । अग्नेः । पुरस्तात् । प्रतीति । दधा-  
 ति । अनन्धः । भवति । यः । एवम् । वेद । <sup>५</sup>आ-  
 पः । वै । इदम् । अग्नें । सलिलम् । आसीत् ।  
 सः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । पुष्करपर्ण इ-  
 ति पुष्कर-पर्णे । वातः । भूतः । अलेलायत् ।  
 सः ॥ १६ ॥ प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । न । अ-

ताः प्रीणयत्यनेन होमेन । अपि च पुरस्ताद्धोमेनाग्नेः चक्षुः  
 प्रतिदधाति । एवं वेदिताऽप्यनन्धो भवति, किं पुनः कर्ता ॥

<sup>५</sup>आपो वा इत्यादि ॥ चित्यत्वेन पृथिव्यास्तुतिः । इदं  
 विश्वं अग्ने आदौ सलिलमात्रमासीत् प्रत्यस्तमितसमस्तविकारं स-  
 र्वमादौ सलिलमेवासीत् । यदिदमविकारं सर्वं आदौ सलिलमेवा-  
 सीत् । तदानीं प्रजापतिः पुष्करपर्णे पद्मपत्रे तत्प्रभवे वातो  
 भूतः वात इव भूत्वा अलेलायात् । लीयतेर्यङ्गन्तात् लुडि व्यत्य-



नाविन्दत् स एतदपां कुलायमप-  
श्यत्तस्मिन्नग्निमचिनुत् तदियमभव-  
त्ततो वै स प्रत्यतिष्ठयां पुरस्तादुपा-  
दधात्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची दिग्वां  
दक्षिणत उपादधात्स दक्षिणः प-  
क्षोऽभवत्सा दक्षिणा दिग्वां पश्चादु-

विन्दत् । सः । एतत् । अपाम् । कुलायम् । अ-  
पश्यत् । तस्मिन् । अग्निम् । अचिनुत् । तत् ।  
इयम् । अभवत् । ततः । वै । सः । प्रतीति । अ-  
तिष्ठत् । याम् । पुरस्तात् । उपादधादित्युप-अद-  
धात् । तत् । शिरः । अभवत् । सा । प्राची ।  
दिक् । याम् । दक्षिणतः । उपादधादित्युप-अद-  
धात् । सः । दक्षिणः । पक्षः । अभवत् । सा । द-  
क्षिणा । दिक् । याम् । पश्चात् । उपादधादित्युप-  
अदधात् । तत् । पुच्छम् । अभवत् । सा । प्रती-

येन शप्, वृद्धिश्च । लेलेतिवा कण्ठादिः । तदानीं प्रतिष्ठामवस्थि-  
तां नाविन्दत् नालभत पुष्करपर्णस्य लोलत्वादात्मनश्च वातभूत-  
त्वात् । स तदानीमेव अपां कुलायं शैवलमित्यपश्यत् फेन-  
मित्यमन्यत । तस्मिन्नग्निमचिनुत् तदियं पृथिवी जाता । प्रजापति-  
श्च तत्र प्रतिष्ठितोऽभवत् । तत्र यामिष्टकां पूर्वस्यां दिश्युपादधात्



पाद॑धा॒त्तत्पु॒च्छं॑म॒भव॒त्सा प्र॒तीची॑ दि-  
 ग्यामु॑त्तर॒त उ॒पाद॑धात् ॥ १७ ॥ स  
 उत्तरः॑ प॒क्षोऽभ॒वत्सोदी॑ची दि॒ग्या-  
 मुपरि॑ष्टादु॒पाद॑धा॒त्तत्पृ॒ष्ठम॑भव॒त्सोर्ध्वा  
 दि॒गियं॑ वा अ॒ग्निः पञ्चै॑ष्टक॒स्तस्मा-  
 द्द॒स्यां खन॑न्त्य॒भीष्ट॑कां तृ॒न्दन्त्य॑भि  
 शर्करा॑ ५ सर्वा॒ वा इ॒यं वयो॑भ्यो

ची । दिक् । याम् । उत्तरत इत्युत्-तरतः । उ-  
 पाद॑धा॒दित्यु॑प-अद॑धात् ॥ १७ ॥ सः । उत्तर इ-  
 त्युत्-तरः । प॒क्षः । अ॒भवत् । सा । उदी॑ची । दि-  
 क् । याम् । उपरि॑ष्टात् । उ॒पाद॑धा॒दित्यु॑प-अद॑धात् ।  
 तत् । पृ॒ष्ठम् । अ॒भवत् । सा । ऊ॒र्ध्वा । दिक् ।  
 ६ इ॒यम् । वै । अ॒ग्निः । पञ्चै॑ष्टक इति पञ्च-इष्टकः ।  
 तस्मा॑त् । यत् । अ॒स्याम् । खन॑न्ति । अ॒भीति॑ ।

तदस्याग्नेशिशरोभवत् प्रथमोऽत्पन्नत्वात् । ततः प्रभृति सा प्राची  
 दिगासीत् । यां दक्षिणत इत्यादि । गतम् ॥

इयं वा इति ॥ इयं पृथिवी पञ्चैष्टकोग्निः तस्मादस्यां य-  
 त्खनन्ति तदिष्टकामभिक्रन्दन्ति पूर्वं प्रजापतिनोपहितामच्छिद्रं यन्ति ।  
 उ तृदिर् हिंसानादरयोः, रौधादिकः । अभिशर्करामिति । तृन्द-  
 न्तीत्येव ॥



नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वया-  
 श्चि नक्तं नाध्यासते य एवं वि-  
 द्वाग्निं चिनुते प्रत्येव ॥ १८ ॥ ति-  
 ष्ट्यभि दिशो जयत्याग्नेयो वै ब्रा-  
 ह्मणस्तस्माद्ब्राह्मणाय सर्वासु दिक्ष्व-

इष्टकाम् । तृन्दन्ति । अभीति । शर्कराम् । सर्वा । वै ।  
 इयम् । वयोभ्य इति वयः-भ्यः । नक्तम् । दृशे ।  
 दीप्यते । तस्मात् । इमाम् । वयाश्चि । नक्तम् ।  
 न । अधीति । आसते । यः । एवम् । विद्वान् ।  
 अग्निम् । चिनुते । प्रतीति । एव ॥ १८ ॥ तिष्ठ-  
 ति । अभीति । दिशः । जयति । आग्नेयः । वै ।  
 ब्राह्मणः । तस्मात् । ब्राह्मणाय । सर्वासु । दिक्षु ।

इदानीं पृथिव्या अग्नित्वं लोकवृत्तान्तेन विप्रतिपन्नान् प्रति  
 समर्थयते—सर्वा वा इति ॥ सर्वेयं पृथिवी रात्रौ पक्षिभ्यो  
 दीप्यते प्रकाशते दृशे द्रष्टुं यथा सर्वा पृथिवीं वयांसि पश्य-  
 न्ति । तस्मादिमां रात्रौ नाध्यासते वयांसि वृक्षादावेव शेरते  
 भयात् । तस्मादेवं ज्ञात्वा चिन्वानः प्रतितिष्ठत्येव, दिशश्चाभि  
 जयति ॥

आग्नेयो वा इत्यादि ॥ उक्तं 'इयं वा अग्निः'\* इति ।  
 यस्मादेवं तस्मादाग्नेयस्य अग्निना सहोत्पन्नत्वात् नित्यमग्निना



धु॒क॒ꣳ स्वामे॒व तद्दि॒शम॒न्वेत्य॒पां वा  
अ॒ग्निः कु॒लायं॑ तस्मा॒दापोऽग्नि॑ꣳ हारु॒-  
कास्वामे॒व तद्यो॒निं प्र वि॒शन्ति॑ ॥११॥

अधु॒कम् । स्वाम् । ए॒व । तत् । दि॒शम् । अन्वि-  
ति॑ । ए॒ति । ९अ॒पाम् । वै । अ॒ग्निः । कु॒लायं॑म् ।  
तस्मा॑त् । आपः । अ॒ग्निम् । हारु॑काः । स्वाम् ।  
ए॒व । तत् । यो॒निम् । प्रेति॑ । वि॒शन्ति॑ ॥११॥

यद॑लेलायत्स उ॒त्तर॒त उ॒पाद॑धादे॒व द्वात्रिंश॑-  
श॒च ॥ ४ ॥

सम्बन्धोऽस्य ब्राह्मणस्य । 'सर्वत्राग्निकलिभ्याम्' इति ढक् ।  
सर्वासु दिक्षु गमनमधु॒कं ऋद्धिशीलमग्नित्वात् सर्वासां दिशाम् ।  
तदेवाह—स्वामेव आत्मभूतामेव दिशमत्येति अनु गच्छति । स्वा-  
र्थिक उ॒कञ् ॥

९अपां वा इत्यादि ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षेण समर्थयते । य-  
स्मादपामग्निः कुलायं निवासस्थानं उक्तेन न्यायेन पृथिव्या अ-  
ग्नित्वात् तादर्थ्याद्वा अपां 'अग्नेरापः'\* इति ततो निर्गतत्वात् ।  
तस्मादापोऽग्निं हारुकाः अग्निं हुत्वा तमनुप्रविशन्तीः पश्याम औ-  
ष्ण्योपलम्भात् पृथिवीं चानुप्रविशन्तीः पश्यामः । पूर्ववदु॒कञ् ,  
'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । ततः स्वामेव योनिं  
निवासं कारणं वा अनुप्रविशन्ति । तस्मादुपपन्नमस्याग्नित्वमिति ॥

इति पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रश्ने चतुर्थोऽनुवाकः.



संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीये संव-  
त्सर आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्देन्द्र-  
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशक-  
पालं बारहस्पत्यं चरुं वैष्णवं त्रि-  
कपालं तृतीये संवत्सरेऽभिजिता  
यजेत यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा

<sup>1</sup>संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । उख्यम् । भूत्वा ।  
द्वितीये । संवत्सर इति सं-वत्सरे । आग्नेयम् ।  
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् ।  
ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।  
वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । द्वादशकपालमिति द्वा-  
दश-कपालम् । बारहस्पत्यम् । चरुम् । वैष्ण-  
वम् । त्रिकपालमिति त्रि-कपालम् । तृतीये ।  
संवत्सर इति सं-वत्सरे । अभिजितेत्यभि-जि-  
ता । यजेत । <sup>2</sup>यत् । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपा-

<sup>1</sup>संवत्सरमित्यादिस्तावः चितेऽग्नौ गुणविकारविधिः\* । तत्रैवो-  
ख्यस्य संवत्सरभरणम् । द्वितीये संवत्सरे आग्नेयादिनिर्वापः । तृ-  
तीये अभिजिता अग्निष्टोमेन यजेत ॥

<sup>2</sup>यदित्यादिरेषामष्टाकपालादीनां क्रमेण स्तुतिः । दाधार धार-  
यति । छान्दसो लिट् । गायत्रीछन्दः दाधारेत्येव ॥



गायत्र्याग्नेयं गायत्रं प्रातस्सवनं प्रा-  
 तस्सवनमेव तेन दाधार गायत्रीं  
 छन्दो यदेकादशकपालो भवत्ये-  
 कादशाक्षरा त्रिष्टुगैन्द्रं त्रैष्टुभं माध्य-  
 न्दिनं<sup>३</sup> सर्वनं माध्यन्दिनमेव सर्वनं  
 तेन दाधार त्रिष्टुभम् ॥ २० ॥ छन्दो  
 यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा  
 जगती वैश्वदेवं जागतं तृतीयसवनं

लः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । गायत्री ।  
 आग्नेयम् । गायत्रम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः—  
 सवनम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः—सवनम् । एव ।  
 तेन । दाधार । गायत्रीम् । छन्दः । यत् । एकाद-  
 शकपाल इत्येकादश—कपालः । भवति । एकाद-  
 शाक्षरेत्येकादश—अक्षरा । त्रिष्टुक् । ऐन्द्रम् । त्रै-  
 ष्टुभम् । माध्यन्दिनम् । सर्वनम् । माध्यन्दिनम् ।  
 एव । सर्वनम् । तेन । दाधार । त्रिष्टुभम् ॥ २० ॥  
 छन्दः । यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । भ-  
 वति । द्वादशाक्षरेति द्वादश—अक्षरा । जगती । वै-  
 श्वदेवमिति वैश्व—देवम् । जागतम् । तृतीयसवन-

<sup>३</sup>यदेकादशकपाल इत्यादि ॥ व्याख्यातमेतेन ॥



तृतीयसवनमेव तेन दाधार जगतीं  
 छन्दो यद्धारहस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म  
 वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव तेन दा-  
 धार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति य-  
 ज्ञो वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार य-  
 तृतीये संवत्सरेऽभिजिता यजतेऽ-  
 भिजित्यै यत्संवत्सरमुख्यं विभर्ती-  
 ममेव ॥२१॥ तेन लोकं स्पृणोति

मिति तृतीय-सवनम् । तृतीयसवनमिति तृतीय-  
 सवनम् । एव । तेन । दाधार । जगतीम् । छन्दः ।  
 यत् । बारहस्पत्यः । चरुः । भवति । ब्रह्म । वै ।  
 देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्म । एव । तेन । दाधार ।  
 यत् । वैष्णवः । त्रिकपाल इति त्रि-कपालः ।  
 भवति । यज्ञः । वै । विष्णुः । यज्ञम् । एव । ते-  
 न । दाधार । यत् । तृतीये । संवत्सर इति सं-  
 वत्सरे । अभिजितेत्यभि-जिता । यजते । अभि-  
 जित्या इत्यभि-जित्यै । यत् । संवत्सरमिति सं-  
 वत्सरम् । उख्यम् । विभर्ति । इमम् । एव ॥ २१ ॥

<sup>४</sup>यत्संवत्सरमित्यादि ॥ संवत्सरकर्मस्तुतिः । इमं मनुष्यलोकं  
 स्पृणोति प्रीणयति रक्षयतीत्यर्थः । स्पृ प्रीतौ । गतमन्यत् ॥



यद्वि॒तीये॑ सं॒वत्स॒रेऽग्निं॑ चि॒नुते॑ऽन्त-  
रि॒क्षमे॒व तेन॑ स्पृ॒णोति॑ यत्तृ॒तीये॑ सं-  
वत्स॒रे यज॑तेऽमु॒मेव॑ तेन॑ लो॒कम्  
स्पृ॒णोत्ये॒तं वै परं॑ आ॒ङ्गारः॑ क॒क्षी-  
वाः॑ औ॒शिजो॑ वी॒तह॑व्यश्श्राय॒स-  
स्र॒सद॑स्युः पौरु॒कुत्स्यः॑ प्र॒जाका॑मा  
अचि॒न्वत॑ ततो॒ वै ते॑ स॒हस्रं॑ स॒ह-  
स्रं॑ पु॒त्रान॑विन्दन्त॒ प्रथ॑ते प्र॒जया॑

तेन॑ । लो॒कम् । स्पृ॒णोति॑ । यत् । द्वि॒तीये॑ । सं॒वत्स॒र  
इति॑ सं-वत्स॒रे । अ॒ग्निम् । चि॒नुते॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् ।  
ए॒व । तेन॑ । स्पृ॒णोति॑ । यत् । तृ॒तीये॑ । सं॒वत्स॒र इति॑  
सं-वत्स॒रे । यज॑ते । अ॒मुम् । ए॒व । तेन॑ । लो॒कम् ।  
स्पृ॒णोति॑ । ए॒तम् । वै । परं॑ । आ॒ङ्गारः॑ । क॒क्षीवा-  
नि॒ति क॒क्षी-वा॑न् । औ॒शिजः॑ । वी॒तह॑व्य इति॑ वी-  
त-ह॑व्यः । श्राय॒सः । स्र॒सद॑स्युः । पौरु॒कुत्स्य इ-  
ति॑ पौरु-कुत्स्यः । प्र॒जाका॑मा इति॑ प्र॒जा-का॑माः ।  
अचि॒न्वत॑ । ततो॑ । वै । ते । स॒हस्रं॑ स॒हस्र॑मिति॑

१ एतं वा इत्यादि ॥ एतमग्निं परादयश्चत्वारः प्रजाकामा अ-  
चिन्वत । चित्वा च प्रत्येकं सहस्रं पुत्रानलभन्त ॥



पशुभिस्तां मात्रामाप्नोति यां तेऽ-  
गच्छन् य एवं विद्वानेतमग्निं चि-  
नुते ॥ २२ ॥

प्रजापतिरग्निमचिनुत स क्षुरपवि-

सहस्रं-सहस्रम् । पुत्रान् । अविन्दन्त । <sup>६</sup>प्रथते ।  
प्रजयेति प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । ताम् ।  
मात्राम् । आप्नोति । याम् । ते । अगच्छन् । यः ।  
एवम् । विद्वान् । एतम् । अग्निम् । चिनुते ॥२२॥

दाधार त्रिष्टुभमिममेवैवं चत्वारि च ॥५॥

<sup>१</sup>प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । अचि-  
नुत । सः । क्षुरपविरिति क्षुर-पविः । भूत्वा ।

<sup>६</sup>प्रथत इत्यादिविदुषस्तुतिः । मात्रां पुत्रपरिमाणम् । एवं  
विदित्वा चिन्वानः परादय इव सहस्रपुत्रो भवतीत्यर्थः । अत्र  
परादयस्संज्ञाः, आङ्गारादयः अपत्यप्रत्ययान्ताः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे पञ्चमोनुवाकः.

<sup>१</sup>प्रजापतिरित्यादि नित्य एव गुणविशेषविधिः ॥ क्षुरपविः क्षुर-  
वन्निशिता धारा यस्य सः क्षुरपविः । तादृशो भूत्वा चितोग्निर-  
तिष्ठत् दुरुपगम आसीत् । तं तादृशं देवा भीतास्सन्तो नोपायन्



भृत्वाऽतिष्ठत्तं देवा विभ्यन्तो नोपा-  
यन्ते छन्दोभिरात्मानं छादयित्वा-  
पायन्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं ब्रह्म वै  
छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णा-  
जिनं काष्णीं उपानहावुपं मुञ्चते

अतिष्ठत् । तम् । देवाः । विभ्यन्तः । न । उपेति ।  
आयन् । ते । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । आत्मा-  
नम् । छादयित्वा । उपेति । आयन् । तत् । छ-  
न्दसाम् । छन्दस्त्वमिति छन्दः-त्वम् । <sup>२</sup>ब्रह्म । वै ।  
छन्दांसि । ब्रह्मणः । एतत् । रूपम् । यत् । कृ-  
ष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । <sup>३</sup>काष्णीं इति ।  
उपानहौ । उपेति । मुञ्चते । छन्दोभिरिति छन्दः-  
भिः । एव । आत्मानम् । छादयित्वा । अग्निम् ।

नोपगन्तुं शक्ता अभवन् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ।  
त इत्यादि । गतम् । छन्दोभिर्मन्त्रैः । तस्माच्छादनहेतुत्वात् छन्द-  
स्त्वम् । छादयतेर्व्यत्ययेन नुम्भावः ॥

<sup>२</sup>ब्रह्म वा इत्यादि हेतुः ॥ ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ब्रह्मण इति ।  
तत एव हेतोः ॥

<sup>३</sup>काष्णीं इति विधिः ॥ कृष्णमृगविकारभूतः । 'प्राणिरजता-  
दिभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययः । 'वा छन्दांसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।  
छन्दोभिरित्यादि । गतम् ॥



छन्दोभिरेवात्मानं छादयित्वा ऽग्निमुप  
 चरत्यात्मनो ऽहिंसायै देवनिधिर्वा  
 एष निधीयते यदाग्निः ॥ २३ ॥ अ-  
 न्ये वा वै निधिमगुप्तं विन्दन्ति न  
 वा प्रति प्रजानात्युखामा क्रामत्या-  
 त्मानमेवाधिपां कुरुते गुप्त्या अथो  
 उपेति । चरति । आत्मनः । अहिंसायै । <sup>४</sup>देव-  
 निधिरिति देव-निधिः । वै । एषः । नीति । धी-  
 यते । यत् । अग्निः ॥ २३ ॥ अन्ये । वा । वै ।  
 निधिमिति नि-धिम । अगुप्तम् । विन्दन्ति । न ।  
 वा । प्रति । प्रेति । जानाति । उखाम् । एति ।  
 क्रामति । आत्मानम् । एव । अधिपामित्यधि-  
 पाम् । कुरुते । गुप्त्यै । <sup>५</sup>अथो इति । खलु । आ-

<sup>४</sup>देवनिधिरित्यादि ॥ गतम् । अग्निर्नाम देवानां निधिस्थानीयो नि-  
 धीयते गुप्तं स्थाप्यते स यदि सम्यक् गुप्तो न स्यात् ततस्तमगु-  
 प्तमन्ये वाऽनिधातारो लभेरन् । स्वयं वा न प्रति प्रजानाति इह मया  
 निहितमिति न प्रत्यभिजानीयात् । तस्मान्नित्यात्मनोऽग्नेः गोपनथा-  
 नीयमुखाक्रमणं पादेन कुर्यादिति विधिः । आत्मानमेवाधिकं पा-  
 तारं कुरुते । पातेर्विच् । तच्च गुप्त्यै भवति । ततस्तमन्ये न वे-  
 त्स्यन्ते, स्वयं च प्रत्यभिज्ञास्यतीति ॥

<sup>५</sup>अथो खल्वाहुरित्यादिराक्रमणनिन्दा । नैरृतिः निरृतिरिति दे-



खत्वाहुनक्रिम्येति नैरुक्त्युखा य-  
 दाक्रामेनिर्क्रत्या आत्मानमपि द-  
 ध्यात्तस्मान्नाक्रम्यां पुरुषशीर्षमुप  
 दधाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेत-  
 न्मे गोपायेति तादृगेव तत् ॥२४॥  
 प्रजापतिर्वा अथर्वाग्निरेव दध्यङ्गा-

हुः । न । आक्रम्येत्यां-क्रम्यां । इति । नैरुक्त-  
 तीति नैः-ऋती । उखा । यत् । आक्रामेदित्यां-  
 क्रामेत् । निर्क्रत्या इति निः-ऋत्यै । आत्मा-  
 नम् । अपीति । दध्यात् । तस्मात् । न । आक्र-  
 म्येत्यां-क्रम्यां । <sup>६</sup>पुरुषशीर्षमिति पुरुष-शीर्षम् ।  
 उपेति । दधाति । गुप्त्यै । अथो इति । यथा । ब्रू-  
 यात् । एतत् । मे । गोपाय । इति । तादृक् । ए-  
 व । तत् ॥ २४ ॥ <sup>७</sup>प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।

वता । तस्मादाक्रमणं निरृत्यै आत्मानमपिदध्यात् प्रक्षिपेत् । त-  
 स्मान्नाक्रम्योखामपिदध्यादिति ॥

<sup>६</sup>पुरुषशीर्षमिति विधिः ॥ निधेर्गुप्त्यर्थं प्रत्यभिज्ञानार्थं च कथ-  
 मित्याह—अथो इत्यादि यथा कश्चिन्निधिस्थाने स्थापयित्वा ब्रू-  
 यात् एतन्मदीयं रक्षेति तादृङ्निधिगोपनं पुरुषशीर्ष इति ॥

<sup>७</sup>प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ इष्टकास्तुतिः । तत्र 'इन्द्रो दधीचो अ-



थर्वणस्तस्येष्टका अस्थान्येत२ ह  
 वाव तद्विषिरभ्यनूवाचेन्द्रो दधीचो  
 अस्थभिरिति यदिष्टकाभिरग्निं चि-  
 नोति सात्मानमेवाग्निं चिनुते सा-  
 त्माऽमुष्मिन्लोके भवति य एवं वे-

वै । अथर्वा । अग्निः । एव । दध्यङ् । आथर्वणः ।  
 तस्य । इष्टकाः । अस्थानि । एतम् । ह । वाव ।  
 तत् । ऋषिः । अभ्यनूवाचेत्यग्नि-अनूवाच । इ-  
 न्द्रः । दधीचः । अस्थभिरित्यस्थ-भिः । इति ।  
 यत् । इष्टकाभिः । अग्निम् । चिनोति । सात्मानमिति  
 स-आत्मानम् । एव । अग्निम् । चिनुते । सात्मेति  
 स-आत्मा । अमुष्मिन् । लोके । भवति । यः ।

स्थभिः '\* इति श्रुतिविशेषानुरोधेन अग्नेरस्थित्वेनेष्टका निरूप्यन्ते ।  
 प्रजापतिरथर्वा तत्पुरुष आथर्वणो दध्यङ्नाम सोमिरेव तस्यास्थीनि  
 इष्टका अभवन् । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यनङ् । अमुमेवार्थं म-  
 न्त्रलिङ्गेन समर्थयते—एतं ह वावेति । अमुमेवार्थं ' इन्द्रो दधीचः '\*  
 इति मन्त्रेण ऋषिर्वेदो ह्यनुवदति तस्मादिष्टकाभिश्चयनात्सात्माऽग्निश्चितो  
 भवति आत्मीयावयवसहित इत्यर्थः । एवं वेदिता अमुष्मिन्  
 लोके भोगस्थाने सात्मा अमृतो भवति ॥



इ शरीरं वा एतदग्नेर्यच्चित्यं आत्मा  
 वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति श-  
 रीरमेव सःस्कृत्य ॥२५॥ अभ्यारो-  
 हति शरीरं वा एतद्यजमानस्सःस्कृ-  
 रुते यदग्निं चिनुते यच्चिते वैश्वानरं  
 जुहोति शरीरमेव सःस्कृत्यात्मना-  
 ऽभ्यारोहति तस्मात्तस्य नाव द्यन्ति

एवम् । वेदं । शरीरम् । वै । एतत् । अग्नेः । यत् ।  
 चित्यः । आत्मा । वैश्वानरः । यत् । चिते । वैश्वा-  
 नरम् । जुहोति । शरीरम् । एव । सःस्कृत्य ॥२५॥  
 अभ्यारोहतीत्यभि-आरोहति । शरीरम् । वै । ए-  
 तत् । यजमानः । समिति । कुरुते । यत् । अग्निम् ।  
 चिनुते । यत् । चिते । वैश्वानरम् । जुहोति । शरी-  
 रम् । एव । सःस्कृत्य । आत्मना । अभ्यारोहती-  
 त्यभि-आरोहति । तस्मात् । तस्य । न । अवेति ।  
 द्यन्ति । जीवन् । एव । देवान् । अपीति । एति ।

<sup>४</sup>शरीरं वा इत्यादि ॥ वैश्वानरहोमविधिः । चित्यश्चेतव्योग्नेः  
 शरीरम् । यत्र यो वैश्वानरं द्वादशकपालम् ॥

<sup>५</sup>यदित्यादि ॥ यजमानशरीरत्वेन रूपणं वैश्वानरस्यावदानप्रति-



जीवन्नेव देवानप्येति वैश्वानर्यर्चा  
 पुरीषमुप दधातीथं वा अग्निर्वैश्वान-  
 रस्तस्यैषा चितिर्यत्पुरीषमग्निमेव वै-  
 श्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः प्रिया  
 तनूर्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्यं तनुव-  
 मव रुन्धे ॥ २६ ॥

<sup>10</sup>वैश्वानर्या । ऋचा । पुरीषम् । उपेति । दधाति ।  
 इयम् । वै । अग्निः । वैश्वानरः । तस्य । एषा । चि-  
 तिः । यत् । पुरीषम् । अग्निम् । एव । वैश्वानरम् ।  
 चिनुते । एषा । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । यत् ।  
 वैश्वानरः । प्रियाम् । एव । अस्य । तनुवम् । अवे-  
 ति । रुन्धे ॥ २६ ॥

अग्निष्टत्सुस्कृत्याग्नेर्दशं च ॥ ६ ॥

षेधार्थम् । आत्मना स्वयमारोहति । तस्मादात्मशरीरस्य अवदानं  
 न युज्यते । जीवन्नेव च देवान्गच्छति ॥

<sup>10</sup>वैश्वानर्यर्चेति ॥ 'पृष्ठो दिवि'\* इत्येतया । इयं वा इत्यादि  
 पुरीषोपधानस्तुतिः गता ॥

इति पञ्चमे षष्ठे षष्ठोऽनुवाकः.



अग्नेवै दीक्षया देवा विराजमाप्नु-  
वन्तिस्त्रो रात्रीदीक्षितस्यात्त्रिपदां  
विराड्विराजमाप्नोति षड् रात्रीदीक्षित-  
स्यात्षड् ऋतवस्संवत्सरस्संव-  
त्सरो विराड्विराजमाप्नोति दश रा-  
त्रीदीक्षितस्याद्दशाक्षरा विराड्विरा-

<sup>1</sup>अग्नेः । वै । दीक्षया । देवाः । विराजमिति  
वि-राजम् । आप्नुवन् । तिस्रः । रात्रीः । दीक्षितः ।  
स्यात् । त्रिपदेति त्रि-पदा । विराडिति वि-राट् ।  
विराजमिति वि-राजम् । आप्नोति । <sup>2</sup>षड् । रा-  
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । षट् । वै । ऋतवः । सं-  
वत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।  
विराडिति वि-राट् । विराजमिति वि-राजम् ।  
आप्नोति । <sup>3</sup>दश । रात्रीः । दीक्षितः । स्यात् । द-

<sup>1</sup>अग्नेवै दीक्षयेत्यादि ॥ त्रिरात्रादिदीक्षाविधिः । दीक्षा मौ-  
ण्ड्यादिलक्षणा । तिस्रादेशस्य ' उदात्तयणः ' इति शस उदा-  
त्तत्वम् । त्रिभिर्दशकैर्विराडिति दशकाः पादाः ॥

<sup>2</sup>षड् इति ॥ षट्त्वान्वयात् षट्त्ववयवसंवत्सरात्मकविराड्लाभः ।  
एवं सर्वत्र ॥

<sup>3</sup>दशाक्षरेति ॥ दशाक्षरपदा ॥



जमाप्नोति द्वादश रात्रीर्दीक्षितस्या-  
द्वादश मासास्संवत्सरस्संवत्सरो वि-  
राडिराजमाप्नोति त्रयोदश रात्रीर्दी-  
क्षितस्यात्त्रयोदश ॥ २७ ॥ मासा-  
स्संवत्सरस्संवत्सरो विराडिराज-

शाक्षरेति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । वि-  
राजमिति वि-राजम् । आप्नोति । <sup>४</sup>द्वादश । रा-  
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । सं-  
वत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्स-  
रः । विराडिति वि-राट् । विराजमिति वि-रा-  
जम् । आप्नोति । <sup>५</sup>त्रयोदशेति त्रयः-दश । रा-  
त्रीः । दीक्षितः । स्यात् । त्रयोदशेतित्रयः-दश ॥  
२७ ॥ मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संव-  
त्सर इति सं-वत्सरः । विराडिति वि-राट् । वि-

<sup>४</sup>द्वादशेति सौराः मासाः ॥ द्वौ च दश च द्वादश । 'सङ्ख्या'  
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एवं सर्वत्र ॥

<sup>५</sup>त्रयोदश मासा इति ॥ अधिकमासेन त्रयोदशचान्द्रमासाः ।  
सौरचान्द्रान्तराळमधिकमारभते । यथोक्तम्—

अधिमासका युगे तैरधिमासेभ्योधिकास्तु ये चान्द्राः । इति ॥



माप्नोति पञ्चदश रात्रीर्दीक्षितस्या-  
 त्पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽ-  
 र्धमासशस्संवत्सर आप्यते संवत्स-  
 रो विराड्विराजमाप्नोति सप्तदश रा-  
 त्रीर्दीक्षितस्याद्वादश मासाः पञ्चर्त-

राजमिति वि-राजम् । आप्नोति । पञ्चदशेति प-  
 ञ्च-दश । रात्रीः । दीक्षितः । स्यात् । पञ्चदशेति  
 पञ्च-दश । वै । अर्धमासस्येत्यर्ध-मासस्य । रा-  
 त्रयः । अर्धमासश इत्यर्धमास-शः । संवत्सर इति  
 सं-वत्सरः । आप्यते । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।  
 विराडिति वि-राट् । विराजमिति वि-राजम् ।  
 आप्नोति । सप्तदशेति सप्त-दश । रात्रीः । दी-  
 क्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । पञ्च । ऋतवः ।

<sup>६</sup>पञ्चदशेति ॥ सावनस्य मासस्य । यथाऽऽहुः—‘त्रिंशदुष्ण-  
 करोदयः सावनः’ इति । अर्धमासश इति । अर्धमासेनार्धमासेन ।  
 ‘संख्यैकवचनाच्च’ इति शस् ॥

<sup>७</sup>पञ्चर्तव इति ॥ हेमन्तशिशिरयोरेकत्वात् । दृष्टं हि सहानुम-  
 न्त्रणं ‘हेमन्तशिशिरावृत्तूनां प्रीणामि’\* इति । संवत्सर इति ।  
 सप्तदशसंख्यान्वयात् ॥



वृ॒स्र सं॑व॒त्स॒रसं॑व॒त्स॒रो वि॒राड्वि॒रा-  
ज॑मा॒प्नोति॑ चतु॒र्विंश॑तिः॒ रात्री-  
दी॑क्षित॒स्याच्च॑तु॒र्विंश॑तिर॒र्धमा॒सा-  
सं॑व॒त्स॒रसं॑व॒त्स॒रो वि॒राड्वि॒राज॑-  
मा॒प्नोति॑ त्रिंश॒तः॒ रात्री॑दी॒क्षित-  
स्या॑त् ॥२८॥ त्रिंश॒दक्ष॑रा वि॒रा-

सः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-व॒-  
त्स॒रः । वि॒राडिति॑ वि-राट् । वि॒राज॑मिति॑ वि-राज॑म् ।  
आ॒प्नोति॑ । चतु॒र्विंश॑तिमिति॑ चतुः-विंश॑तिम् ।  
रात्रीः । दी॒क्षितः । स्या॑त् । चतु॒र्विंश॑तिरिति॑  
चतुः-विंश॑तिः । अ॒र्धमा॒सा इत्य॑र्ध-मा॒साः ।  
सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रः । सं॒व॒त्स॒र इति॑ सं-व॒-  
त्स॒रः । वि॒राडिति॑ वि-राट् । वि॒राज॑मिति॑ वि-  
राज॑म् । आ॒प्नोति॑ । त्रिंश॒तम् । रात्रीः । दी॒क्षि-  
तः । स्या॑त् ॥ २८ ॥ त्रिंश॒दक्ष॑रेति॑ त्रिंश॒त्-  
अक्ष॑रा । वि॒राडिति॑ वि-राट् । वि॒राज॑मिति॑ वि-

<sup>४</sup>चतुर्विंशतिमिति ॥ चान्द्रास्सांशाः, अन्ये निरंशाः ॥

<sup>५</sup>त्रिंशतं रात्रीरिति ॥ सावनसम्बन्धिनीः ॥



द्विराजमाप्नोति मासं दीक्षितस्या-  
 यो मासस्य संवत्सरस्य संवत्सरो वि-  
 राद्विराजमाप्नोति चतुरो मासो दी-  
 क्षितस्याच्चतुरो वा एतं मासो व-  
 सवोऽविभरुस्ते पृथिवीमाऽजयन्गा-  
 यत्रीं छन्दोऽष्टौ रुद्रास्तेऽन्तरिक्षमाऽ-

राजम् । आप्नोति । <sup>10</sup> मासम् । दीक्षितः । स्यात् ।  
 यः । मासः । सः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।  
 संवत्सर इति सं-वत्सरः । विराडिति वि-राट् ।  
 विराजमिति वि-राजम् । आप्नोति । <sup>11</sup> चतुरः ।  
 मासः । दीक्षितः । स्यात् । चतुरः । वै । एतम् ।  
 मासः । वसवः । अविभरुः । ते । पृथिवीम् । ए-  
 ति । अजयन् । गायत्रीम् । छन्दः । अष्टौ । रुद्राः ।  
 ते । अन्तरिक्षम् । एति । अजयन् । त्रिष्टुभम् ।

<sup>10</sup>मासमिति ॥ सौरश्चान्द्र आर्क्षो वा गृह्यते । सर्वेऽप्येते क्षय-  
 वृद्धियोगान्नैकान्ततः त्रिंशद्विंशतिः । तत्र सौरसंक्रमात् संक्रमः,  
 चान्द्रः दशद्विंशतिः, आर्क्षश्चन्द्रस्यर्क्षेण योगः । यो मास इति ।  
 अवयवावयविनोरनत्यन्तभेदात् ॥

<sup>11</sup>चतुरो वा इत्यादि ॥ एतमुख्यं चतुरो मासो वसवो धा-  
 रयन् । तेन पृथिवीं गायत्रीं च ते आभिमुख्येनाजयन् । अष्टौ रुद्रा



जयन्त्रिष्टुभं छन्दो द्वादशादित्यास्ते  
 दिवमाऽजयजगतीं छन्दस्ततो वै ते  
 व्यावृतमगच्छुश्चैष्ट्यं देवानां तस्मा-  
 द्वादश मासो भूत्वाऽग्निं चिन्वीत् द्वाद-  
 श मासास्संवत्सरस्संवत्सरोऽग्निश्चि-  
 त्यस्तस्याहोरात्राणीष्टका आप्तेष्टक-

छन्दः । द्वादश । आदित्याः । ते । दिवम् । एति ।  
 अजयन् । जगतीम् । छन्दः । ततः । वै । ते ।  
 व्यावृतमिति वि-आवृतम् । अगच्छन् । श्रैष्ट्यम् ।  
 देवानाम् । <sup>12</sup> तस्मात् । द्वादश । मासः । भूत्वा ।  
 अग्निम् । चिन्वीत् । द्वादश । मासाः । संवत्सर  
 इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । अ-  
 ग्निः । चित्यः । तस्य । अहोरात्राणीत्यहः-रात्रा-  
 णि । इष्टकाः । आप्तेष्टकमित्याप्त-इष्टकम् । ए-

इति । अष्टौ मासः रुद्रा अविभरुः । द्वादशादित्या इति । द्वा-  
 दश मास आदित्या अविभरुः । ततस्ते वसुरुद्रादित्या व्यावृतं  
 व्यावृत्तिं देवान्तरेभ्योऽगच्छन् श्रैष्ट्यं प्रशस्ततां च ॥

<sup>12</sup> तस्मादिति विधिः ॥ तस्येति संवत्सरस्य आत्मनश्चित्यस्य  
 अग्नेः अहोरात्रस्थानीया इष्टकाः । तस्मात्संवत्सरभरणेन आप्तेष्टक-



मेनं चिनुतेऽथो व्यावृतमेव गच्छति  
 श्रेष्ठ्यं समानानाम् ॥ २९ ॥  
 सुवर्गाय वा एष लोकाय चीयते  
 यद्ग्नित्तं यन्नान्वारोहेऽसुवर्गाल्लोका-

नम् । चिनुते । अथो इति । व्यावृतमिति वि-  
 आवृतम् । एव । गच्छति । श्रेष्ठ्यम् । समाना-  
 नाम् ॥ २९ ॥

स्यात्त्रयोदश त्रिंशत्पञ्चरात्रादीक्षितस्स्या-  
 द्वै तेषां विंशतिश्च ॥ ७ ॥

<sup>१</sup>सुवर्गायेति सुवः—गायं । वै । एषः । लोकायं ।  
 चीयते । यत् । अग्निः । तम् । यत् । न । अन्वा-  
 रोहेदित्यनु—आरोहेत् । सुवर्गादिति सुवः—गात् ।

मेनं चिनुते आप्ताः पौष्कल्येन बद्धा इष्टका अस्येति । अथो  
 इत्यादि । गतम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे सप्तमोनुवाकः.

<sup>१</sup>सुवर्गायेत्यादिरन्वारोहणविधिः ॥ 'पृथिवीमाक्रमिषं' इत्यादिना  
 अन्वारोहाख्येन मन्त्रेण पृथिव्यादिक्रमेण अन्वारोहणं सुवर्गा-  
 वाप्त्यै भवति ॥



यजमानो हीयेत पृथिवीमाऽक्रमि-  
षं प्राणो मा मा हासीदन्तरिक्षमाऽ-  
क्रमिषं प्रजा मा मा हासीदिवमाऽ-  
क्रमिषं सुवर्गन्मेत्याहैष वा अग्ने-  
रन्वारोहस्तेनैवैनमन्वारोहति सुव-  
र्गस्य लोकस्य समष्ट्यै यत्पक्षसं-

लोकात् । यजमानः । हीयेत । पृथिवीम् । एति ।  
अक्रमिषम् । प्राण इति प्र-अनः । मा । मा ।  
हासीत् । अन्तरिक्षम् । एति । अक्रमिषम् । प्रजे-  
ति प्र-जा । मा । मा । हासीत् । दिवम् । एति ।  
अक्रमिषम् । सुवः । अगन्म । इति । आह । एषः । वै ।  
अग्नेः । अन्वारोह इत्यनु-आरोहः । तेन । एव ।  
एनम् । अन्वारोहतीत्यनु-आरोहति । सुवर्गस्येति  
सुवः-गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सं-अष्ट्यै ।

<sup>२</sup>मन्त्रार्थस्तु—पृथिवीं सर्वामनेन चित्यारोहणेनाक्रमिषं आक्रा-  
न्तवानस्मि । ‘नेटि’ इति वृद्धिप्रतिषेधः । तेन प्राणो मा  
मा हासीत् मा त्याक्षीत् । एवमुत्तरे द्रष्टव्ये । गमेः ‘अस्मदो द्व-  
योश्च’ इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । यद्वा—अनेनाक्रमणेन सपुत्र-  
पौत्रा वयं स्वर्गं गमिष्याम इति । छान्दसे लुडि ‘मन्त्रे वस’  
इति च्छेर्लुक् ॥



मितां मिनुयात् ॥ ३० ॥ कनीयां-  
सं यज्ञक्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्यात्मनः  
प्रजा स्याद्वेदिसंमितां मिनोति ज्या-  
यांसमेव यज्ञक्रतुमुपैति नास्या-

<sup>३</sup>यत् । पक्षसंमितामिति पक्ष-संमिताम् । मि-  
नुयात् ॥ ३० ॥ कनीयांसम् । यज्ञक्रतुमिति य-  
ज्ञ-क्रतुम् । उपेति । इयात् । पापीयसी । अस्य ।  
आत्मनः । प्रजेति प्र-जा । स्यात् । वेदिसंमि-  
तामिति वेदि-संमिताम् । मिनोति । ज्यायांस-  
सम् । एव । यज्ञक्रतुमिति यज्ञ-क्रतुम् । उपेति ।  
एति । न । अस्य । आत्मनः । पापीयसी । प्रजे-  
ति प्र-जा । भवति । साहस्रम् । चिन्वीत् । प्रथ-

<sup>३</sup>यत्पक्षसंमितां मिनुयादिति ॥ एकयूपो वैकादशिनी वा कर्त-  
व्येति तत्रैकादशिन्यां विशेष उच्यते—यदि पक्षसंमितां पक्षोच्छ्रा-  
यामेकादशिनीं मिनुयात् प्राक्षिपेत् स्थापयेत् । ङुमिञ् प्रक्षेपणे ।  
कनीयांसमल्पतरमेव यज्ञक्रतुमुपेयात्, न ज्यायांसम् । किञ्च—  
अस्य यजमानस्य आत्मीया प्रजा पापीयसी पापतरा स्यात्  
तस्माद्वेदिसंमितां मिनोतीति विधिः । ज्यायांसमेवेत्यादिना उ-  
क्तदोषाभावमाचष्टे ॥

<sup>४</sup>साहस्रमिति ॥ साहस्रमिष्टकानां परिमाणं अस्येति 'शतमा-  
नविंशतिक' इत्यण् । साहस्रमग्निं चित्वा प्रथमं चिन्वानः ।



त्मनः पापीयसी प्रजा भवति सा-  
हस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानस्सह-  
स्रसंमितो वा अयं लोक इममेव  
लोकमभि जयति द्विषाहस्रं चि-  
न्वीत द्वितीयं चिन्वानो द्विषाहस्रं  
वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति

मम् । चिन्वानः । सहस्रसंमित इति सहस्र-स-  
मितः । वै । अयम् । लोकः । इमम् । एव । लोकम् ।  
अभीति । जयति । द्विषाहस्रमिति द्वि-साहस्रम् ।  
चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः । द्विषाहस्रमिति  
द्वि-साहस्रम् । वै । अन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षम् ।

सहस्रसंमित इति प्राथम्यसाम्यात् सहस्रेण तुल्यम् । उपमान-  
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यथा सहस्रेण सम्यङ्निर्वर्तितः प्रशस्ततर  
इत्यर्थः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

द्विषासहस्रमिति ॥ द्वे सहस्रे परिमाणस्य प्राग्वत् 'संख्या-  
पूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि' इति शतमानादिना अण्, 'अ-  
ध्यर्धपूर्वाद्विगोः' इति प्राप्तस्य लुको 'विभाषा कार्षापणसहस्रा-  
भ्याम्' इति अभावः, 'संख्यायास्संवत्सरसंख्यस्य च' इति उत्तर-  
पदवृद्धिः, सुषामादित्वात् षत्वम्, 'द्विगौ प्रमाणे' इति पूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् । द्विषाहस्रं वा अन्तरिक्षमिति । मध्यमत्वेन द्विषाह-



त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वा-  
नः ॥ ३१ ॥ त्रिषाहस्रो वा असौ  
लोकोऽमुमेव लोकमाभि जयति  
जानुदघ्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो  
गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति ना-  
भिदघ्नं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वान-

एव । अभीति । जयति । 'त्रिषाहस्रमिति त्रि-  
साहस्रम् । चिन्वीत । तृतीयम् । चिन्वानः ॥ ३१ ॥  
त्रिषाहस्र इति त्रि-साहस्रः । वै । असौ । लोकः ।  
अमुम् । एव । लोकम् । अभीति । जयति । 'जा-  
नुदघ्नमिति जानु-दघ्नम् । चिन्वीत । प्रथमम् ।  
चिन्वानः । गायत्रिया । एव । इमम् । लोकम् ।  
अभ्यारोहतीत्यभि-आरोहति । नाभिदघ्नमिति ना-  
भि-दघ्नम् । चिन्वीत । द्वितीयम् । चिन्वानः ।  
त्रिष्टुभा । एव । अन्तरिक्षम् । अभ्यारोहतीत्यभि-

स्वाभिसाधर्म्यात् ताच्छब्दम् । मनुष्यलोकाद्वा सहस्रसम्मितात्  
प्रशस्ततरत्वं ख्यापयितुं द्विषाहस्रमित्युक्तम् ॥

<sup>६</sup>त्रिषाहस्रमित्यादि ॥

<sup>७</sup>जानुदघ्नमित्यादि ॥ 'प्रमाणे द्वयसच्' इति दघ्नच् । गाय-  
त्र्यादीनां प्राथम्यादिभिः जानुदघ्नचाद्यानुरूप्यम् ॥



स्त्रिष्टुभैवान्तरिक्षमभ्यारोहति ग्रीव-  
द्वं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो ज-  
गत्यैवामुं लोकमभ्यारोहति नाग्निं  
चित्वा रामामुपेयादयोनौ रेतो धा-  
स्यामीति न द्वितीयं चित्वाऽन्यस्य  
स्त्रियम् ॥ ३२ ॥ उपेयान्न तृतीयं

आरोहति । ग्रीवद्वमिति ग्रीव-द्वम् । चिन्वीत ।  
तृतीयम् । चिन्वानः । जगत्या । एव । अमुम् ।  
लोकम् । अभ्यारोहतीत्यभि-आरोहति । न । अ-  
ग्निम् । चित्वा । रामाम् । उपेति । इयात् । अयो-  
नौ । रेतः । धास्यामि । इति । न । द्वितीयम् ।  
चित्वा । अन्यस्य । स्त्रियम् ॥ ३२ ॥ उपेति । इ-  
यात् । न । तृतीयम् । चित्वा । काम् । चन । उ-

<sup>४</sup>ग्रीवद्वमिति ॥ 'ड्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

<sup>५</sup>नाग्निं चित्वाति ॥ रत्यर्थां रामां अप्रजार्थं प्रथममग्निं चित्वा  
तां नोपेयात् । द्वितीयाद्यभिगम्य गमननिषेधहेतुमाह—अयोनाविति ।  
अयोग्यायां योनौ रेतो धास्यामि वृधा स्थापयामि यद्युपेयामित्य-  
नेन अभिप्रायेण रामां नोपेयात् । न द्वितीयमिति । अन्यस्य  
क्षत्रियादेः स्त्रियं नोपेयात् । प्रथमागमनेऽप्यसवर्णा निषिध्यते । न  
तृतीयमिति । प्रथमाभिगमन एव सवर्णाया अपि निषेधः ।



चित्वा कां चनोपेयाद्रेतो वा एतं  
नि धत्ते यदग्निं चिनुते यदुपेयाद्रेत-  
सा व्यृध्येताथो खल्वाहुरप्रजस्यं त-  
द्यन्नोपेयादिति यद्रेतस्सिचावुपद-

पेति । इयात् । रेतः । वै । एतत् । नीतिं । धत्ते ।  
यत् । अग्निम् । चिनुते । यत् । उपेयादित्युप-इ-  
यात् । रेतसा । वीतिं । ऋध्येत् । <sup>10</sup>अथो इति ।  
खलु । आहुः । अप्रजस्यमित्यप्र-जस्यम् । तत् ।  
यत् । न । उपेयादित्युप-इयात् । इति । यत् ।  
रेतस्सिचाविति रेतः-सिचौ । उपदधातीत्युप-द-

प्रार्थिनीमपि नोपेयात् सवर्णामपि । सर्वेष्वपि पक्षेषु हेयमाह—  
रेतो वा इति । अग्निं चिन्वानो हि रेतसो निधानं करोति । स-  
यद्युपेयात् स्त्रियं रेतसा व्यृद्धस्स्यात् हतरेतस्कस्य तस्य न युज्यते  
कथं रेतो धातुमारब्धो व्ययमस्य कुर्यात्, तस्मान्नोपेयादिति ॥

<sup>10</sup>अथैतदूपयति—अथो खल्वाहुरिति ॥ न विद्यते प्रजाऽस्येति  
अप्रजाः । ‘नित्यमसिचप्रजामेधयोः’ इत्यसिच् । अप्रजसमर्हती-  
त्यप्रजस्यम् । ‘छन्दसि च’ इति यप्रत्ययः । यदुक्तं तन्नोपे-  
यादिति तदप्रजस्यं प्रजाविच्छेदहेतुः ; तस्मादुपेयादिति । तृतीयां  
चितवतः सवर्णां प्रति प्रतिप्रसवः आनन्तर्यादित्येके । रामाभिगमन  
एव निषेधे हेतुत्वाभिधानात् । तस्मादुपेयादेव । (विप्रसृजदेवाढं)  
रेतसोस्कन्दाय अशोषाय इतरथा शुष्करेता अप्रजाः स्यादिति



धाति ते एव यजमानस्य रेतो  
विभृतस्तस्मादुपेयाद्रेतसोऽस्कन्दाय  
त्रीणि वाव रेतांसि पिता पुत्रः  
पौत्रः ॥ ३३ ॥ यद्दे रेतस्सिचावुपदु-  
ध्याद्रेतोऽस्य विच्छिन्द्यात्तिस्र उप

धाति । ते इति । एव । यजमानस्य । रेतः । वि-  
भृतः । तस्मात् । उपेति । इयात् । रेतसः । अ-  
स्कन्दाय । <sup>11</sup>त्रीणि । वाव । रेतांसि । पिता ।  
पुत्रः । पौत्रः ॥ ३३ ॥ यत् । द्वे इति । रेतस्सि-  
चाविति रेतः-सिचौ । उपदुध्यादित्युप-दुध्यात् ।  
रेतः । अस्य । वीति । छिन्द्यात् । तिस्रः । उपेति ।  
दधाति । रेतसः । संतत्या इति सं-तत्यै ।

अपरा योजना । ते एव रेतस्सिचौ यत्र क्वाप्युत्सृष्टं रेतो विभ्रतः  
परिगृहीतः, तस्मादुपेयादेव स्वयम् । एवमपि रेतसोस्कन्दाय अविना-  
शाय भवत्येवोपगमनमिति ॥

<sup>11</sup>त्रीणि वावेत्यादि ॥ त्रित्वविधिः । त्रीणि रेतांसि पित्रादि-  
नामानि एकमेव रेत इत्थं त्रिधा भिन्नमिति । तत्र द्वयोःरेतस्सिचो-  
रुपधाने एकविषयं यजमानस्य रेतो विच्छिन्द्यात् नश्येत् । तस्मा-  
त्तिस्र उपधेया इति । रेतसोऽविच्छेदाय भवत्येवं क्रियमाण-  
मिति ॥



दधाति रेतसस्संतत्या इयं वाव प्र-  
थमा रेतस्सिग्वाग्वा इयं तस्मात्प-  
श्यन्तीमां पश्यन्ति वाचं वदन्ती-  
मन्तरिक्षं द्वितीयां प्राणो वा अन्त-  
रिक्षं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति न  
प्राणमसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ त-

<sup>12</sup> इयम् । वाव । प्रथमा । रेतस्सिगिति रेतः—सिक्  
वाक् । वै । इयम् । तस्मात् । पश्यन्ति । इमाम् ।  
पश्यन्ति । वाचम् । वदन्तीम् । अन्तरिक्षम् । द्वि-  
तीयां । प्राण इति प्र—अनः । वै । अन्तरिक्षम् ।  
तस्मात् । न । अन्तरिक्षम् । पश्यन्ति । न । प्रा-  
णमिति प्र—अनम् । असौ । तृतीयां । चक्षुः । वै ।  
असौ । तस्मात् । पश्यन्ति । अमूम् । पश्यन्ति ।

<sup>12</sup> इयं वावेत्यादि ॥ रेतस्सिच्चां स्तुतिः । पृथिव्येव प्रथमा  
रेतस्स्यात् प्राथम्यसामान्यात् । वागेव पृथिवी अधोभावसामा-  
न्यात् । इदानीं पृथिव्या वाक् द्वयोस्समानधर्मतया समर्थयते—  
तस्मादिति । यस्माद्वागेव पृथिवी तस्मात्सर्वेऽपि पृथिवीं पश्यन्ति  
प्रत्यक्षेण गृह्णन्ति । वाचं वदन्तीं उच्चरन्तीं पश्यन्तीं शृण्वन्तीं  
प्रत्यक्षेणैव गृह्णन्ति । अन्तरिक्षं द्वितीयेति । मध्यमत्वसामान्यात् ।  
प्राणो वा इत्यादि । मध्यमभावादेव नासिकावृत्तित्वात् । तस्मादिति ।  
प्राणान्तरिक्षयोरप्यप्रत्यक्षमिति । असौ तृतीयेति । चरमभावित्व-



स्मात्पश्यन्त्यमूं पश्यन्ति चक्षु र्यजु-  
षेमां च ॥ ३४ ॥ अमूं चोषं दधा-  
ति मनसा मध्यमामेषां लोकानां  
क्लृप्त्या अथो प्राणानामिष्टो यज्ञो  
भृगुभिराशीर्दा वसुभिस्तस्य त इ-

चक्षुः । <sup>13</sup> यजुषा । इमाम् । च ॥ ३४ ॥ अमूम् ।  
च । उपेति । दधाति । मनसा । मध्यमाम् । ए-  
षाम् । लोकानाम् । क्लृप्त्यै । अथो इति । प्राणा-  
नामिति प्र-अनानाम् । <sup>14</sup> इष्टः । यज्ञः । भृगुभि-  
रिति भृगु-भिः । आशीर्दा इत्याशीः-दाः । वसु-  
भिरिति वसु-भिः । तस्य । ते । इष्टस्य । वीत-

सामान्यात् । चक्षुर्वा इत्युपरिभावसामान्यात् । तस्मादद्य चक्षुषोः  
प्रत्यक्षत्वमिति ॥

<sup>13</sup>यजुषेति 'विराट् ज्योतिरधारयत् '\* इति । नमसा मध्यमां  
एषां लोकानां क्लृप्त्यै आप्त्यै भवति । अथो अपि च प्राणानां  
च क्लृप्त्यै विधारणार्थं भवतीति स्तुतिः ॥

<sup>14</sup>स्तुतशस्त्रयोर्दोहं वाचयति—इष्टो यज्ञ इति ॥ एतस्य वच-  
नेन स्तुतशस्त्रे दुहे दुग्धे फलानि स्तुतशस्त्रसाध्यानि । 'लोपस्त  
आत्मनेपदेषु' इति लोपः । मन्त्रार्थस्तु इष्टः सम्यक् निर्वर्तितः



ष्टस्य वीतस्य द्रविणेह भक्षीयेत्याह  
स्तुतशस्त्रे एवैतेन दुहे पिता मा-  
तरिश्वाऽच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रा  
उशिजः पदाऽनु तक्षुस्सोमो विश्व-  
विन्नेता नेषद्बृहस्पतिरुक्थामदानि

स्य । द्रविणा । इह । भक्षीय । इति । आह ।  
स्तुतशस्त्रे इति स्तुत-शस्त्रे । एव । एतेन । दुहे ।  
<sup>15</sup>पिता । मातरिश्वा । अच्छिद्रा । पदा । धाः । अ-  
च्छिद्राः । उशिजः । पदा । अन्विति । तक्षुः ।  
सोमः । विश्वविदिति विश्व-वित् । नेता । नेषत् ।  
बृहस्पतिः । उक्थामदानीत्युक्थ-मदानि । शस्त्र-

भृगुभिः भृगुकुलैः ऋत्विग्भिः आशीर्दाः—आशिषां फलानां च दाता  
च कृतः वसुभिः । यद्वा—यो यज्ञे भृगुभिः वसुभिश्च इष्टः  
आशीर्दाः तस्य तादृशस्य इष्टस्य वीतस्य कान्तस्य आशिषः द्रविणा  
द्रविणानि इह भक्षय भजेय हे यज्ञ ! अस्मदीय ! ॥

<sup>15</sup>पिता मातरिश्वेत्यग्निमनुशंसति ॥ त्रिष्टुत्रेषा । एष मन्त्रोऽग्रेरुक्थं  
शस्त्रं तेनैवैनमग्निमनुशंसति मन्त्रार्थस्तु—हे अग्ने ! पिता मातरिश्वा  
अच्छिद्रा पदा अच्छिद्राणि पदानि भोगस्थानानि धाः । दधातेर्लेटि  
पुरुषव्यत्ययः, ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । किञ्च—उ-  
शिजः कामनाः अर्थात् तान्यच्छिद्रपदानि अनुतक्षुः अनुक्रमेण  
संस्कुर्वन्तु । तक्षेशपो लोपः । अविनाशा वा उशिजः मन्त्र-



शंसिषादित्याहैतद्वा अग्नेरुक्थं ते-  
 नैवैनमनुं शंसति ॥ ३५ ॥  
 सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां  
 ध्रियते यदधस्सादयेद्गर्भाः प्रपादुका-

सिषत् । इति । आह । एतत् । वै । अग्नेः । उ-  
 कथम् । तेन । एव । एनम् । अन्विति । शंसति ॥ ३५ ॥

मिनुयात्तृतीयं चिन्वानस्त्रियं पौत्रंश्च वै  
 सप्त च ॥ ८ ॥

सूयते । वै । एषः । अग्नीनाम् । यः । उखा-  
 यांम् । ध्रियते । यत् । अधः । सादयेत् । गर्भाः ।  
 प्रपादुका इति प्र-पादुकाः । स्युः । अथो इति ।

दृशः ऋषयः तानि पदानि अनन्तरं संस्कुर्वन्तु । सोमश्च वि-  
 श्ववित् विश्ववेदी विश्वस्य च नेता नेषन् नयतु तानि पदानि ध्रु-  
 वाणि करोतु । बृहस्पतिः उक्थामदानि स्तोत्रशस्त्राणि शंसिषत्  
 शंसतु । उभयत्रापि 'सिब्वहुलं लेटि' इति सिप् 'लेटोडाटौ'  
 इत्यडागमः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे अष्टमोनुवाकः.

<sup>1</sup>सूयते वा एष इत्यादि ॥ अग्नीनां मध्ये अयं भूयते उत्प-  
 द्यते ईश्वरो वा क्रियते तदिदं यदधस्सादयेत् गर्भाः प्रजानां



स्स्युरथो यथा सवात्प्रत्यवरोहति  
तादृगेव तदासन्दी सादयति गर्भा-  
णां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं  
करोति गर्भो वा एष यदुख्यो यो-  
निशिक्यं यच्छिक्यादुखां निरूहे-

यथा । सवात् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरोहति ।  
तादृक् । एव । तत् । आसन्दी । सादयति । ग-  
र्भाणाम् । धृत्यै । अप्रपादायेत्यप्र-पादाय । अथो  
इति । सवम् । एव । एनम् । करोति । <sup>२</sup>गर्भः ।  
वै । एषः । यत् । उख्यः । योनिः । शिक्यम् ।  
यत् । शिक्यात् । उखाम् । निरूहेदिति निः-ऊ-

प्रपादुकाः प्रपतनशीलास्स्युः । अपि च यथा सवात् ऐश्वर्यात्प्र-  
त्यवरोहति प्रच्यवते तादृगेव तत् ईश्वरस्याधस्सादनात् । तस्मात्  
आसन्दी आसन्द्यां सादयति । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या  
अलुक् । प्रगृह्यत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते । तृतीया वा लुप्यते,  
'स्थाल्या भुङ्क्व' इतिवत् साधनत्वस्य विवक्षितत्वात् । गर्भाणां रक्ष-  
णाय अप्रपतनाय च तद्भवति । अथो अपि च सवं यज्ञवन्तं  
एवैनं करोति । यद्वा—यजमानमेवेश्वरं करोति ॥

<sup>१</sup>गर्भो वा इत्यादि ॥ गतम् । निरूहणमपनयनं निरूहणम-  
काल एव गर्भस्य निर्गमनम् । तस्मान्न निरूहेदिति ॥



योनेर्गर्भं निरह्णयात्षडुद्यामꣳ शि-  
क्यं भवति षोढाविहितो वै ॥३६॥  
पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गा-  
न्यात्मन्नेवैनं विभर्ति प्रजापतिर्वा  
एष यदाग्निस्तस्योखा चोलूखलं च  
स्तनौ तवस्य प्रजा उप जीवन्ति

हेत् । योनेः । गर्भम् । निरिति । हन्यात् । <sup>३</sup>षडु-  
द्याममिति षट्-उद्यामम् । शिक्यम् । भवति ।  
षोढाविहित इति षोढा-विहितः । वै ॥ ३६ ॥ पु-  
रुषः । आत्मा । च । शिरः । च । चत्वारि । अ-  
ङ्गानि । आत्मन् । एव । एनम् । विभर्ति । <sup>४</sup>प्रजा-  
पतिरिति प्रजा-पतिः । वै । एषः । यत् । अग्निः ।  
तस्य । उखा । च । उलूखलम् । च । स्तनौ ।  
तौ । अस्य । प्रजा इति प्र-जाः । उपेति । जी-

<sup>३</sup>षडुद्याममिति ॥ निरूहणनिषेधविधिः । उद्यामाः पादाः ।  
षोढाविहित इति षष्कारो विहितः । 'षष उत्वम्' इति  
षत्वष्टुत्वे । आत्मा शरीरं कण्ठादयः उपरिशिरः चत्वार्यङ्गानि द्वौ  
हस्तौ द्वौ पादौ षट्त्वान्वयादात्मन्येष धृतो भवत्युख्यः । शिक्या-  
दिनिरूहणेन । तस्मान्न निरूहेदिति ॥

<sup>४</sup>प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ उखोलूखलयोरुपधानविधिर्गतः । अ-



यदुखां चोलूखलं चोपदधाति ता-  
भ्यामेव यजमानोऽमुष्मिन्लोकेऽग्नि-  
दुहे संवत्सरो वा एष यदग्निस्तस्य  
त्रेधाविहिता इष्टकाः प्राजापत्या वै-  
ष्णवीः ॥ ३७ ॥ वैश्वकर्मणीरहो-  
रात्राण्येवास्य प्राजापत्या यदुख्यं

वन्ति । यत् । उखाम् । च । उलूखलम् । च ।  
उपदधातीत्युप-दधाति । ताभ्याम् । एव । यज-  
मानः । अमुष्मिन् । लोके । अग्निम् । दुहे । सं-  
वत्सर इति सं-वत्सरः । वै । एषः । यत् । अग्निः ।  
तस्य । त्रेधाविहिता इति त्रेधा-विहिताः । इष्ट-  
काः । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । वैष्णवीः ॥  
॥ ३७ ॥ वैश्वकर्मणीरिति वैश्व-कर्मणीः । अहो-  
रात्राणीत्यहः-रात्राणि । एव । अस्य । प्राजाप-

भिमतसाधनयोर्बहुसाधनत्वात् । स्थानापेक्षं पुच्छिङ्गत्वम्, इतरथा  
नपुंसकस्य शेषप्रसङ्गात् ॥

संवत्सरो वा इत्यादि ॥ त्रेधाविहिताः प्राजापत्याः वैष्णव्यः  
वैश्वकर्मण्यः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । तत्रा-  
होरात्राणि प्राजापत्या इष्टकाः, तेषां प्राजापत्यत्वात् । तत्र उ-  
ख्यभरणेन ता उपहिता भवन्ति । तावत्कालोपासनमेव उपधानं



विभर्ति प्राजापत्या एव तदुप धत्ते  
 यत्समिधं आदधाति वैष्णवा वै व-  
 नस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते य-  
 दिष्टकाभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्व-  
 कर्मा वैश्वकर्मणीरेव तदुप धत्ते त-  
 स्मादाहुस्त्रिवृद्ग्निरिति तं वा एतं

त्या इति प्राजा-पत्याः । यत् । उख्यम् । विभ-  
 र्ति । प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । एव । तत् ।  
 उपेति । धत्ते । यत् । समिध इति सं-इधः । आ-  
 दधातीत्या-दधाति । वैष्णवाः । वै । वनस्पतयः ।  
 वैष्णवीः । एव । तत् । उपेति । धत्ते । यत् । इ-  
 ष्टकाभिः । अग्निम् । चिनोति । इयम् । वै । वि-  
 श्वकर्मेति विश्व-कर्मा । वैश्वकर्मणीरिति वैश्व-क-  
 र्मणाः । एव । तत् । उपेति । धत्ते । तस्मात् ।  
 आहुः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निः । इति ।

उपचर्यते । समिधामौदुम्बरीणामाधानेन वैष्णव्य इष्टका उपहिता  
 भवन्ति, वनस्पतीनां वैष्णवत्वात् । इष्टकाभिः मृद्विकारभूताभिः  
 चयनेन वैश्वकर्मण्य उपहिता भवन्ति, पृथिव्या विश्वकर्मत्वात् ।  
 तस्मात्त्रिवृत्त्रिवृतोन्निरिति ब्रह्मवादिन आहुः । 'त्रिचक्रादीनामन्तः'  
 इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥



यजमान एव चिन्वीत् यदस्यान्य-  
श्चिनुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेद्-  
ग्निमस्य वृञ्जीत् योस्याग्निं चिनुयात्तं  
दक्षिणाभी राधयेद्ग्नमेव तत्स्पृणो-  
ति ॥ ३८ ॥

<sup>6</sup>तम् । वै । एतम् । यजमानः । एव । चिन्वीत् । यत् ।  
अस्य । अन्यः । चिनुयात् । यत् । तम् । दक्षि-  
णाभिः । न । राधयेत् । अग्निम् । अस्य । वृञ्जी-  
त् । यः । अस्य । अग्निम् । चिनुयात् । तम् ।  
दक्षिणाभिः । राधयेत् । अग्निम् । एव । तत् ।  
स्पृणोति ॥ ३८ ॥

षोढाविहितो वै वैष्णवीरन्यो विश्रुतिश्च ॥ ९ ॥

<sup>6</sup>तं वा एतमिति ॥ चयनव्यापारं यजमान एव कुर्यात् अध्व-  
र्युरेव मन्त्रान् ब्रूयादिति । अन्यकर्तृकत्वे दोषमाह—यदस्येति ।  
यदन्याश्चिनुयात् तं यदि दक्षिणाभिः प्रभूताभिः न राधयेत् न  
तोषयेत् सोस्याग्निः अग्निफलानि वृञ्जीत् हरेत् । तस्मान्नान्यश्चिनु-  
यात् स्वयमेव चिन्वीतेति । योस्येति पक्षान्तरमनुज्ञायते । त-  
स्मात् स्वयं वाऽन्योवेति विकल्पः । यदा त्वन्याश्चिनोति तं दक्षिणाभिः  
प्रभूताभिः भृशं राधयेत् । अग्निमेव तेन स्पृणोति प्रीणयति ।  
स्पृ प्रीतौ । अल्पदक्षिणात्वे चेतुरेव फलं स्यात् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे नवमोनुवाकः.



प्रजापतिरग्निमचिनुतुभिस्संवत्सरं  
 वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत श्री-  
 ष्मेण दक्षिणं पक्षं वर्षाभिः पुच्छं  
 शरदोत्तरं पक्षं हेमन्तेन मध्यं ब्र-  
 ह्मणा वा अस्य तत्पूर्वार्धमचिनुत  
 क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं

<sup>1</sup>प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । अचि-  
 नुत । ऋतुभिरित्यूतु-भिः । संवत्सरमिति सं-  
 वत्सरम् । वसन्तेन । एव । अस्य । पूर्वार्धमिति  
 पूर्व-अर्धम् । अचिनुत । श्रीष्मेण । दक्षिणम् ।  
 पक्षम् । वर्षाभिः । पुच्छम् । शरदा । उत्तरमि-  
 त्युत्-तरम् । पक्षम् । हेमन्तेन । मध्यम् । <sup>2</sup>ब्रह्म-  
 णा । वै । अस्य । तत् । पूर्वार्धमिति पूर्व-अर्धम् ।  
 अचिनुत । क्षत्रेण । दक्षिणम् । पक्षम् । पशुभि-

<sup>1</sup>प्रजापतिरग्निमचिनुतेत्यादि ॥ संवत्सरमिति । सदृशप्रधानं यथा  
 संवत्सरमृतुभिः स्पृष्टवानेवमग्निमपि ऋतुभिः वसन्तादिभिः अचि-  
 नुत । तत्प्रकारमाह—वसन्तेनैवेत्यादिना । तदृतुसमृद्धिप्रदत्वख्या-  
 पनाय स्तुतिरियम् ॥

<sup>2</sup>इदानीं वसन्तादीनां सर्वार्थसाधनत्वं ख्यापयितुं द्वितीया स्तु-  
 तिः—ब्रह्मणा वा अस्येत्यादि ॥ वसन्तादिप्रधानत्वात् ब्राह्मणा-



विशोत्तरं पक्षमाशया मध्यं य एवं  
 विद्वानग्निं चिनुत ऋतुभिरेवैनं चि-  
 नुतेऽथो एतदेव सर्वमव ॥३९॥ रु-  
 न्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिकयानमत्त्यन्नं  
 रोचते इयं वाव प्रथमा चित्तिरोष-

रिति पशु-भिः । पुच्छंम् । विशा । उत्तरमित्युत्-  
 तरम् । पक्षम् । आशया । मध्यम् । यः । एवम् ।  
 विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । ऋतुभिरित्युत्तु-भिः ।  
 एव । एनम् । चिनुते । अथो इति । एतत् । एव ।  
 सर्वम् । अवेति ॥ ३९ ॥ रुन्धे । शृण्वन्ति । ए-  
 नम् । अग्निम् । चिकयानम् । अत्ति । अन्नम् । रो-  
 चते । <sup>३</sup>इयम् । वाव । प्रथमा । चित्तिः । ओषधयः ।

दीनां ब्राह्मणादिभिरेव अग्निश्चितो भवतीति प्रतिपादयति । आशा-  
 दिक्, बुद्धिर्वा तत्स्वभावा गृह्यन्ते । एवं विदित्वा चयने ऋतु-  
 भिरेव चितो भवति । अपि च एतत्सर्वं ब्राह्मणादिकमवरुन्धे  
 विधेयीकरोति । ततश्शृण्वन्त्येनं अग्निं चितवन्तं अग्निश्चितोनेन  
 महानुभावेनेति सर्वत्र ख्यातो भवति । पापेनापि ख्यातो भवति,  
 यथा ग्रामो दग्धोनेन जाल्मेनेति; तत्राह—अन्नमत्त्यधिकं अस्या-  
 तिशयात् । किञ्च प्रजाभ्यो रोचते तेजस्व्येव भवति सर्वदा ।  
 समानवाक्ये पदात्परत्वान्निघाताभावः ॥

<sup>३</sup>इयं वावेत्यादि ॥ पृथिव्यादिरूपेण प्रथमादीनां चित्तीनां



धयो वनस्पतयः पुरीषमन्तरिक्षं द्वि-  
 तीया वयांसि पुरीषमसौ तृतीया  
 नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षि-  
 णा पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा  
 पुरीषं यत्त्रिचितीकं चिन्वीत यज्ञं  
 दक्षिणामात्मानं प्रजामन्तरियात्त-  
 स्मात्पञ्चचितीकश्चेतव्य एतदेव स-

वनस्पतयः । पुरीषम् । अन्तरिक्षम् । द्वितीयां ।  
 वयांसि । पुरीषम् । असौ । तृतीयां । नक्षत्राणि ।  
 पुरीषम् । यज्ञः । चतुर्थी । दक्षिणा । पुरीषम् ।  
 यजमानः । पञ्चमी । प्रजेति प्र-जा । पुरीषम् ।  
 यत् । त्रिचितीकमिति त्रि-चितीकम् । चिन्वीत ।  
 यज्ञम् । दक्षिणाम् । आत्मानम् । प्रजामिति प्र-  
 जाम् । अन्तः । इयात् । तस्मात् । पञ्चचितीकम् ।  
 इति पञ्च-चितीकः । चेतव्यः । एतत् । एव ।

चित्तिः ओषधिवनस्पत्यादिरूपेण च पुरीषाणाम् । यस्मादेवं तस्मात्  
 यदिति । त्रिचितीकं चिन्वीत चतुर्थपञ्चमचित्यभावे तन्निमित्तं यज्ञं  
 दक्षिणामात्मानं प्रजां चान्तरियात् विनाशयेत् । तस्मात्पञ्चचितीक-  
 श्चेतव्य इति । 'चित्तेः कपि' इति दीर्घत्वम् । पञ्चचितिकत्वे  
 एतत् सर्वोषध्यादिकं यज्ञादिकं च स्पृणोति प्रीणयति रक्षतीत्यर्थः ॥



वङ् स्पृणोति यत्तिस्रश्चित्तयः॥४०॥  
 त्रिवृद्धयग्निर्यद्दे द्विपाद्यजमानः प्रति-  
 ष्ठित्यै पञ्च चित्तयो भवन्ति पाङ्कः  
 पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति पञ्च  
 चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यू-  
 हति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरो वै  
 पुरुषो यावानेव पुरुषस्तङ् स्पृणो-  
 सर्वम् । स्पृणोति । <sup>४</sup>यत् । तिस्रः । चित्तयः॥४०॥  
 त्रिवृद्धिति त्रि-वृत् । हि । अग्निः । यत् । द्वे इति ।  
 द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति  
 प्रति-स्थित्यै । <sup>५</sup>पञ्च । चित्तयः । भवन्ति । पाङ्कः ।  
 पुरुषः । आत्मानम् । एव । स्पृणोति । पञ्च । चि-  
 त्तयः । भवन्ति । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । पुरीषैः ।  
 अभीति । ऊहति । दश । समिति । पद्यन्ते । द-  
 शाक्षर इति दश-अक्षरः । वै । पुरुषः । यावान् ।  
 एव । पुरुषः । तम् । स्पृणोति । अथो इति । दशाक्षरे-

<sup>४</sup>यत्तिस्र इति ॥ द्वित्वत्रित्वान्वयेनावयुत्य स्तुतिः । पञ्चेति ।  
 समुदायस्तुतिः । पाङ्कप्रभवः पाङ्कत्वादिति । पञ्चप्रभवत्वाद्वा । पाङ्क-  
 शब्द उत्सादिः ॥

<sup>५</sup>पञ्च चित्तय इत्यादिना दशत्वं संपाद्य स्तौति । पुरीषैरभ्यूहन-  
 मुपरिछादनम् । दशाक्षर इति । अक्षराणां आत्मनो नव प्राणा



त्यथो दशाक्षरा विराडन्नं विराड्विरा-  
 ज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति संवत्सरो  
 वै षष्ठी चित्तिर् ऋतवः पुरीषं ष-  
 द्धितयो भवन्ति षडुरीषाणि द्वादश  
 सं पद्यन्ते द्वादश मासास्संवत्सर-  
 स्संवत्सर एव प्रति तिष्ठति ॥४९॥

ति दश-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् ।  
 विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि ।  
 एव । अन्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति ।  
 संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । षष्ठी । चित्तिः ।  
 ऋतवः । पुरीषम् । षट् । चित्तयः । भवन्ति । ष-  
 ट् । पुरीषाणि । द्वादश । समिति । पद्यन्ते । द्वा-  
 दश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संव-  
 त्सर इति सं-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठति ॥ ४९ ॥

अव चित्तयः पुरीषं पञ्चदश च ॥ १० ॥

अक्षराणि, नाभिर्दशमी । एवमेतैर्दशभिरक्षरैः तद्वान् पुरुषः ।  
 तस्माद्दशत्वान्वयात् सर्वमेवैनं पुरुषं स्पृणोति । अथो इत्यादि गतम्\* ॥

संवत्सरो वा इत्यादि ॥ द्वादशस्तुतिः । पुरीषमिति षष्ठम् ।  
 तस्माद्द्वादशमासात्मके संवत्सरे प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति पञ्चमे षष्ठे दशमोनुवाकः.



रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते  
प्राजापत्या बभ्रुररुणबभ्रुश्शुकबभ्रु-  
स्ते रौद्राश्श्येतश्श्येताक्षश्श्येतंग्री-

<sup>1</sup>रोहितः । धूम्ररोहित इति धूम्र-रोहितः । कर्क-  
न्धुरोहित इति कर्कन्धु-रोहितः । ते । प्राजापत्या  
इति प्राजा-पत्याः । बभ्रुः । अरुणबभ्रुरित्यरुण-ब-  
भ्रुः । शुकबभ्रुरिति शुक-बभ्रुः । ते । रौद्राः । श्ये-  
तः । श्येताक्ष इति श्येत-अक्षः । श्येतंग्रीव इति  
श्येत-ग्रीवः । ते । पितृदेवत्या इति पितृ-देवत्याः ।

<sup>1</sup>अथाश्वमेधिकाः पशवोष्टादशिनो विधीयन्ते । वैश्वदेवं काण्डम् ।  
तत्र दशस्वनुवाकेषु प्रत्येकमष्टादश पशव उच्यन्ते । अष्टादशानां व-  
र्णनियमोत्र क्रियते । आरण्येष्वष्टादशिषु जातिनियमः पञ्चमे कृतः ।  
ग्राम्येषुभयथा नियमः 'सोमाय स्वराज्ञे'\* इत्यारभ्य द्वन्द्वादिषु बहुधा  
नियम इति । रोहितादयस्त्रयः प्राजापत्याः । रोहितः लोहितः । धूम्र-  
रोहितः अस्पष्टलोहितः । 'वर्णो वर्णेन' इति समानाधिकरण-  
त्वात् तत्पुरुषः, 'वर्णेवर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
कर्कन्धुरोहितः सौवीरवर्णः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति  
समासः । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बभ्रूदयस्त्रयो रौद्राः ।  
बभ्रुः पाण्डरकपिलः । अरुणः न्यूनरक्तकपिलः । शुकबभ्रुः  
हरितशुकसमानवर्णः । ग्रामेकेतौ † स्वरौ । श्येतादयस्त्रयः पितृ-



व॒स्ते पि॒तृदे॒व॒त्या॑स्ति॒स्रः कृ॒ष्णा व॒शा  
वा॑रु॒ण्य॑स्ति॒स्रश्चे॒ता व॒शास्सौ॒र्यो  
मै॒त्रावा॑रु॒हस्प॑त्या धू॒म्रल॑लामास्तू॒-  
प॒राः ॥ ४२ ॥

पृ॒श्नि॑स्ति॒र॒श्री॑न॒पृ॒श्नि॒रु॒र्ध्व॑पृ॒श्नि॒स्ते मा॑-

ति॒स्रः । कृ॒ष्णाः । व॒शाः । वा॒रु॒ण्यः । ति॒स्रः । श्वे॒-  
ताः । व॒शाः । सौ॒र्यः । मै॒त्रावा॑रु॒हस्प॑त्या इति॑ मै॒-  
त्रा॒वा॒रु॒हस्प॑त्याः । धू॒म्रल॑लामा इति॑ धू॒म्र-ल॒-  
लामाः । तूप॒राः ॥ ४२ ॥

रो॒हि॒त॒ष्प॒ड्वि॒ंश॑तिः ॥ ११ ॥

<sup>१</sup>पृ॒श्निः । ति॒र॒श्री॑न॒पृ॒श्नि॒रिति॑ ति॒र॒श्री॑न॒-पृ॒श्निः ।

दे॒व॒त्याः । श्ये॒तः शु॒क्ल॑वर्णः । शु॒क्ल॑रक्त इत्येके । श्ये॒ताक्षः रक्त॑-  
दृष्टिः । 'अ॒क्ष्णोऽदर्श॑नात्' इत्यच् समासान्तः । सति॑शिष्टत्वात्  
लिट्स्वरेण बहुव्रीहिस्वरो बाध्यते । श्ये॒तग्री॑वः । गतः । ति॒स्रः  
कृ॒ष्णा व॒शा वा॒रु॒ण्यः । गताः । 'ति॒सृभ्यो॑ जसः' इति॑ जस उदात्त॑-  
त्वम् । एवं सर्वत्र । ति॒स्रः श्वे॒ता व॒शाः सौ॒र्यः । गताः । एवं धू॒म्र-  
ल॒लामा॑स्त्रयस्तूप॒राः मै॒त्रा वा॑रु॒हस्प॑त्याः । धू॒म्रल॑लामाः धू॒म्रव॑र्णपुण्ड्राः  
तूप॒राः शृ॒ङ्ग॑हीनाः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे एकादशोनुवाकः.

<sup>१</sup>पृ॒श्न्या॑दयस्त्रयो मारुताः ॥ पृ॒श्निः शु॒क्ल॑वर्णविन्दुचितः चित्र॑-  
वर्णः । ति॒र॒श्री॑न॒पृ॒श्निः ति॒र्यक्प्र॑ततवर्णः पृ॒श्नि॑वर्णः । एते॒नो॒र्ध्व-



रुताः फल्गूर्लोहितोर्णी वलक्षी ता-  
स्सारस्वत्यः पृषती स्थूलपृषती क्षु-  
द्रपृषती ता वैश्वदेव्यस्तिस्त्रश्यामा  
वशाः पौष्ण्यस्तिस्त्रो रोहिणीवशा

ऊर्ध्वपृश्निरित्यूर्ध्व-पृश्निः । ते । मारुताः । फल्गूः ।  
लोहितोर्णीति लोहित-ऊर्णी । वलक्षी । ताः ।  
सारस्वत्यः । पृषती । स्थूलपृषतीति स्थूल-पृष-  
ती । क्षुद्रपृषतीति क्षुद्र-पृषती । ताः । वैश्वदेव्य  
इति वैश्व-देव्यः । तिस्रः । श्यामाः । वशाः । पौ-  
ष्ण्यः । तिस्रः । रोहिणीः । वशाः । मैत्रियः । ऐ-

पृश्निर्व्याख्यातः । उभयत्रापि प्रधानेन बहुव्रीहिः । फल्गवादय-  
स्तिस्त्रसारस्वत्यः । फल्गूः लवणवर्णः । लोहितोर्णी रोहितरोमा ।  
छान्दसो ङीप् । सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरेण बहुव्रीहिस्वरः । वल-  
क्षी शुद्धा । ववयोरेकत्वमिच्छन्ति । ‘अन्यतो ङीप्’ इति ङीप्,  
नोपधोपेक्षमन्यत्वम् । पृषत्यादयस्त्रयो वैश्वदेव्यः । शुक्लैर्विन्दुभि-  
श्चिताः मध्यमैः न स्थूलैः न क्षुद्रैः । शतृवद्भावात् ‘उगितश्च’  
इति ङीप् । स्थूलपृषती स्थूलानि पृषन्ति यस्याः । ‘उगिद्वर्ण-  
ग्रहणवर्जम्’ इति तदन्तग्रहणाभ्यनुज्ञानात् ‘उगितश्च’ इति  
ङीप् । एवं क्षुद्रपृषती । तिस्रः श्यामाः वशाः पौष्ण्यः ।  
गताः । तिस्रो रोहिणीः वशा मैत्र्यः । ‘वर्णादनुदात्तात्’ इति  
ङीन्नकारौ, ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अरुण-



मैत्रियं ऐन्द्रावारहस्पत्या अरुणल-

लामास्तूपराः ॥ ४३ ॥

शितिवाहुरन्यतश्शितिवाहुस्समन्त-

शितिवाहुस्त ऐन्द्रवायवाश्शितिर-

न्ध्रोऽन्यतश्शितिरन्ध्रस्समन्तशिति-

न्द्रावारहस्पत्या इत्यैन्द्रा-वारहस्पत्याः । अरुण-  
ललामा इत्यरुण-ललामाः । तूपराः ॥ ४३ ॥

पृश्निष्पद्भिः शितिः ॥ १२ ॥

'शितिवाहुरिति शिति-वाहुः । अन्यतश्शिति-  
वाहुरित्यन्यतः-शितिवाहुः । समन्तशितिवाहुरिति  
समन्त-शितिवाहुः । ते । ऐन्द्रवायवा इत्यैन्द्र-वा-  
यवाः । शितिरन्ध्र इति शिति-रन्ध्रः । अन्यतश्शि-

ललामास्त्रयस्तूपराः ऐन्द्रावारहस्पत्याः । अरुणललामाः सन्ध्यावर्ण-  
पुण्ड्राः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे द्वादशोऽनुवाकः.

<sup>१</sup>शितिवाहादयस्त्रय ऐन्द्रवायवाः । शितिः शुक्लो बाह्वेक-  
देशो यस्य । 'शितेनित्या बह्वच्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सः  
अन्यतश्शितिवाहुः यत्प्रथमस्य शितित्वं ततोऽन्यत्रैकदेशे शितित्वं यस्य  
सः अन्यतश्शितिः । तादृशो बाहुर्यस्येति पुनर्बहुव्रीहौ पूर्वपद-



रन्ध्रस्ते मैत्रावरुणाशुद्धवालस्स-  
 र्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्वि-  
 नास्तिस्त्रिशिल्पा वशा वैश्वदेव्य-  
 स्तिस्त्रश्येनीः परमेष्ठिने सोमा-

तिरन्ध्र इत्यन्यतः—शितिरन्ध्रः । समन्तशितिरन्ध्र  
 इति समन्त—शितिरन्ध्रः । ते । मैत्रावरुणा इति  
 मैत्रा—वरुणाः । शुद्धवाल इति शुद्ध—वालः । सर्व-  
 शुद्धवाल इति सर्व—शुद्धवालः । मणिवाल इति  
 मणि—वालः । ते । आश्विनाः । तिस्रः । शिल्पाः ।  
 वशाः । वैश्वदेव्य इति वैश्व—देव्यः । तिस्रः । श्ये-  
 नीः । परमेष्ठिने । सोमापौष्णा इति सोमा—पौ-

प्रकृतिस्वरत्वं पूर्ववदेव । तदन्तविध्यभावात् शितिस्वराभावः ।  
 समन्तशितिबाहुः सर्वशुक्लबाहुः । अस्मिन्व्याख्याने उभयत्र शित्य-  
 न्तस्यावग्रहः प्राप्नोति । तस्माद्भावप्रधानेन शितिबाहुशब्देन बहु-  
 व्रीहिणा पूर्वपदयोः पुतः बहुव्रीहिभिः । शितिरन्ध्रादयो मैत्रावरु-  
 णाः । शितिरन्ध्रः शुक्लच्छिद्रः । पूर्ववदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अ-  
 न्यतश्शितिरन्ध्रसमन्तशितिरन्ध्रौ गतौ । शुद्धवालाद्यस्त्रय आश्विनाः ।  
 शुद्धवालः शुक्लपुच्छवालावयवः । सर्वशुद्धवालः सर्वशुक्लपुच्छः ।  
 मणिवालः एकान्तशुक्लाशुक्लचितवालः । तिस्रश्शिल्पा वशा वैश्वदेव्यः ।  
 शिल्पा नानावर्णाः । तिस्रश्श्येनीः परमेष्ठिने श्येन्यशुक्लाः पूर्व-



पौष्णाश्श्यामललामास्तूपराः ॥४४

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरु-  
णाशितिककुच्छितिपृष्ठशितिभ -  
सत्त ऐन्द्रावारुहस्पत्याशितिपा-  
च्छित्योष्ठशितिभ्रुस्त ऐन्द्रावैष्ण-

ष्णाः । श्यामललामा इति श्याम-ललामाः ।  
तूपराः ॥ ४४ ॥

शितिवाहुः पञ्चविंशतिः ॥ १३ ॥

<sup>१</sup>उन्नत इत्युत्-नतः । ऋषभः । वामनः । ते ।  
ऐन्द्रावरुणा इत्यैन्द्रा-वरुणाः । शितिककुदिति शि-  
ति-ककुत् । शितिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः । शि-  
तिभसदिति शिति-भसत् । ते । ऐन्द्रावारुहस्पत्या  
इत्यैन्द्रा-वारुहस्पत्याः । शितिपादिति शिति-  
पात् । शित्योष्ठ इति शिति-ओष्ठः । शितिभ्रुरि-

न्डीबनकारौ, पूर्वसवर्णदीर्घत्वं च । श्यामललामास्त्रयस्तूपराः सो-  
मापौष्णाः । गताः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे त्रयोदशोऽनुवाकः.

<sup>१</sup>उन्नतादयस्त्रय ऐन्द्रावरुणाः ॥ उन्नतः उन्नतपृष्ठः । ऋषभः  
सैक्ता । वामनो ह्रस्वाङ्गः । शितिककुदादयस्त्रय ऐन्द्रावारुहस्पत्याः ।  
शुक्लं ककुदमस्येति बहुव्रीहौ 'ककुदस्यावस्थायां लोपः' । नित्या



वास्तिस्त्रिस्सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्य-  
स्त्रिस्त्रो धात्रे पृषोदरा ऐन्द्रापौष्णा-  
श्चेतललामास्तूपराः ॥ ४५ ॥

कर्णास्त्रयो यामास्सौम्यास्त्रयश्श्वति-

ति शिति-भ्रुः । ते । ऐन्द्रावैष्णवा इत्यैन्द्रा-वैष्ण-  
वाः । तिस्रः । सिध्माः । वशाः । वैश्वकर्मण्य इति  
वैश्व-कर्मण्यः । तिस्रः । धात्रे । पृषोदरा इति  
पृष-उदराः । ऐन्द्रापौष्णा इत्यैन्द्रा-पौष्णाः । श्ये-  
तललामा इति श्येत-ललामाः । तूपराः ॥ ४५ ॥

उन्नतः पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥

<sup>१</sup>कर्णाः । त्रयः । यामाः । सौम्याः । त्र-

बह्विति वचनात् शितिस्वराभावः । शितिपादादयः अत्र ऐन्द्रावै-  
ष्णवाः । गताः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । तिस्रस्सिध्मा वशा वैश्वकर्मण्यः ।  
सिध्माः सिध्मलाङ्गाः प्रादेशिकश्वेताङ्कितदेहाः । तिस्रो धात्रे पृषो-  
दराः पृषन्ति उदरे यासाम् । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति  
यथाभिमतस्वरूपसिद्धिः । श्वेतललामास्त्रयस्तूपराः ऐन्द्रापौष्णाः  
गताः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे चतुर्दशोनुवाकः.

<sup>१</sup>कर्णास्त्रयो यामाः । कर्णाः छिद्रकर्णाः । महाकर्णा इत्ये-  
के । मत्वर्थीयोकारः । सौम्यास्त्रयश्श्वतिङ्गाः श्वेतपादाः । अग्नये



ङ्गा अग्रये यविषाय त्रयो नकुला-  
स्त्रिस्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता वसूनां  
त्रिस्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रुद्राणां  
सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः ॥४६॥

यः । श्वितिङ्गाः । अग्रये । यविषाय । त्रयः । नकु-  
लाः । तिस्रः । रोहिणीः । त्र्यव्य इति त्रि-अव्यः ।  
ताः । वसूनाम् । तिस्रः । अरुणाः । दित्यौह्यः ।  
ताः । रुद्राणाम् । सोमैन्द्रा इति सोम-ऐन्द्राः ।  
बभ्रुललामा इति बभ्रु-ललामाः । तूपराः ॥४६॥

कर्णास्त्रयोविंशतिः ॥ १५ ॥

यविषाय त्रयो नकुलाः नकुलवर्णाः । तिस्रो रोहिणीस्त्र्यव्यस्ता  
वसूनाम् । रोहिण्यो गताः । त्र्यव्यः अर्धवर्षाः, अविशब्देनान्न-  
वाचिना षष्ठमासो लक्ष्यते, षष्ठे मास्यन्नं दीयत इति । समा-  
हारतायामवयवस्वरनिवृत्तिः । बहुव्रीहिर्वा, व्यत्ययेन 'जसि च'  
इति गुणो न क्रियते, 'सर्वतोक्तिन्नर्थात्' इति वा ङीष् ।  
व्यत्ययेन वा अनकारान्तादपि 'द्विगोः' इति ङीष्, 'परादि-  
श्छन्दसि' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तिस्रोऽरुणा दित्यौह्यस्ता रु-  
द्राणाम् । अरुणा गताः । दित्यो वाहः तं वहन्तीति 'वह-  
श्च' इति ण्विः, ऊठि सति 'वाहः' इति ङीष् । 'वाह  
ऊठ्' इत्यूठादेशः, 'एत्येधत्युद्' इति वृद्धिः । द्विवर्षा उ-  
च्यन्ते । बभ्रुललामास्त्रयस्तूपराः सोमैन्द्रा गताः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे पञ्चदशोनुवाकः.



शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधक-  
 र्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय लप्सु-  
 दिनस्त्रयो विष्णव उरुगायाय प-  
 ञ्चावीस्त्रि आदित्यानां त्रिवत्सा-  
 स्त्रिस्रो अङ्गिरसामेन्द्रावैष्णवा गौरल-  
 लामास्तपराः ॥ ४७ ॥

शुण्ठाः । त्रयः । वैष्णवाः । अधीलोधकर्णा  
 इत्यधीलोध-कर्णाः । त्रयः । विष्णवे । उरुक्रमा-  
 येत्युरु-क्रमाय । लप्सुदिनः । त्रयः । विष्णवे ।  
 उरुगायायेत्युरु-गायाय । पञ्चावीरिति पञ्च-अवीः ।  
 तिस्रः । आदित्यानाम् । त्रिवत्सा इति त्रि-व-  
 त्साः । तिस्रः । अङ्गिरसाम् । ऐन्द्रावैष्णवा इत्यै-  
 न्द्रा-वैष्णवाः । गौरललामा इति गौर-ललामाः ।  
 तपराः ॥ ४७ ॥

शुण्ठा विंशतिः ॥ १६ ॥

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवाः । शुण्ठाः गूर्णाः आवेष्टितकर्णाः ।  
 अल्पकर्णा इत्येके । अधीलोधकर्णास्त्रयो विष्णव उरुक्रमाय ।  
 अधीलोधकर्णाः कर्णोपरि प्ररूढकर्णाः । त्रयो लप्सुदिनः विष्णव उ-  
 रुगायाय । लप्सुदिनः लम्बमानकूर्चाः लम्बमानेन सूदितानि । पृ-  
 षोदरादिः । तद्वन्तः । उरुभिः महात्मभिः गातव्यः उरुगायः ।  
 तिस्रः पञ्चावीः तिस्रः आदित्यानाम् । अर्धतृतीयवर्षा पञ्चाव्यः ।



इन्द्राय राज्ञे त्रयश्शितिपृष्ठा इन्द्रा-  
याधिराजाय त्रयश्शितिककुद् इन्द्रा-  
य स्वराज्ञे त्रयश्शितिभसदस्तिस्त्र-  
स्तुर्यौह्यस्साध्यानां तिस्रः पष्ठौह्यौ

<sup>1</sup>इन्द्राय । राज्ञे । त्रयः । शितिपृष्ठा इति शि-  
ति-पृष्ठाः । इन्द्राय । अधिराजायेत्याधि-राजाय ।  
त्रयः । शितिककुद् इति शिति-ककुद्ः । इन्द्राय ।  
स्वराज्ञ इति स्व-राज्ञे । त्रयः । शितिभसद् इति  
शिति-भसद्ः । तिस्रः । तुर्यौह्यः । साध्यानाम् ।  
तिस्रः । पष्ठौह्यः । विश्वेषाम् । देवानाम् । आग्ने-

द्विगुपक्षे 'इगन्तकाल' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । त्रिवत्साः ति-  
स्त्रोद्गिरसां त्रिवर्षाः तिस्रोद्गिरसां वत्सरस्य । गौरललामास्त्रयस्तू-  
पराः ऐन्द्रावैष्णवाः गताः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे षोडशोनुवाकः.

<sup>1</sup>इन्द्राय राज्ञे त्रयश्शितिपृष्ठाः । पूर्ववच्छितिस्वरः । इन्द्राया-  
धिराजाय त्रयश्शितिककुद्ः । अधिरूढो राजा अधिराजः ।  
स्वराभाव उक्तः । इन्द्राय स्वराज्ञे त्रयः शितिभसद्ः । स्वयमेव  
राजतीति स्वराजा । 'न पूजनात्' इति वचनादृजभावः । उक्तः  
स्वरः । तिस्रस्तुर्यौह्यस्साध्यानाम् । तुर्योर्ध्वचतुर्वर्षा दित्यौहिभिर्वा ख्या-  
तः । तुर्यं युगचतुर्थं । तिस्रः पष्ठौह्यो विश्वेषां देवानाम् ।



विश्वेषां देवानामग्नेन्द्राः कृष्णल-  
लामास्तपराः ॥ ४८ ॥

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्राण्यै  
त्रयः कृष्णैताः कुह्वै त्रयोऽरुणैता-  
स्तिस्रो धेनवो राकायै त्रयोऽनड्वा-

न्द्राः । कृष्णललामा इति कृष्ण-ललामाः । तू-  
पराः ॥ ४७ ॥

इन्द्राय द्वाविंशतिः ॥ १८ ॥

<sup>1</sup>अदित्यै । त्रयः । रोहितैता इति रोहित-ए-  
ताः । इन्द्राण्यै । त्रयः । कृष्णैता इति कृष्ण-ए-  
ताः । कुह्वै । त्रयः । अरुणैता इत्यरुण-एताः ।  
तिस्रः । धेनवः । राकायै । त्रयः । अनड्वाहः ।

पष्ठौह्यश्चतुर्वर्षाः । पष्ठो युगपार्श्वम् । कृष्णललामास्तपराः आ-  
ग्नेन्द्राः गताः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे सप्तदशोत्तुवाकः ।

<sup>1</sup>अदित्यै त्रयो रोहितैताः ॥ रोहिताश्च ते एताश्चेति रोहितैताः ।  
'वर्णो वर्णेन' इति समासः । 'अनेतः' इति प्रतिषेधात् पूर्व-  
पदप्रकृतिस्वराभाव उक्तः । इन्द्राण्यै त्रयः कृष्णैताः । तावेव  
स्वरसमासौ । कुह्वै त्रयोऽरुणैताः गताः । तिस्रो धेनवो राकायै  
धेनवः प्रत्यग्रप्रसवा गावः । त्रयोऽनड्वाहः सिनीवाल्यै । अनो



हंसिनीवाल्या आग्नावैष्णवा रोहि-  
तललामास्तूपराः ॥ ४९ ॥  
सौम्यास्त्रयः पिशङ्गास्सोमाय राज्ञे  
त्रयस्सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपा-  
स्तिस्त्रोजा मल्हा इन्द्राण्यै तिस्रो  
मेष्य आदित्या द्यावापृथिव्यां मा-  
लङ्गास्तूपराः ॥ ५० ॥

सिनीवाल्यै । आग्नावैष्णवा इत्याग्ना-वैष्णवाः । रो-  
हितललामा इति रोहित-ललामाः । तूपराः ॥ ४९ ॥  
अदित्या अष्टादश ॥ ५० ॥

<sup>1</sup>सौम्याः । त्रयः । पिशङ्गाः । सोमाय । राज्ञे ।  
त्रयः । सारङ्गाः । पार्जन्याः । नभोरूपा इति न-  
भः-रूपाः । तिस्रः । अजाः । मल्हाः । इन्द्रा-  
ण्यै । तिस्रः । मेष्यः । आदित्याः । द्यावापृथिव्यां

वहन्तीत्यनङ्गाहः अनोवहनसमर्थाः । पृषोदरादिः । लोहितल-  
लामाः त्रयस्तूपराः आग्नावैष्णवाः गताः ॥

इति पञ्चमे पष्ठे अष्टादशानुवाकः.

<sup>1</sup>सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः गोरोचनवर्णाः । पार्जन्यादयस्त्रयो न-  
भोरूपाः अजनवर्णास्तिस्त्रोऽजा इन्द्राण्यै मल्हाः कण्ठावलम्बितस्त-



वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणा-  
य राज्ञे त्रयो रोहितललामा वरुणा-  
य रिशादसे त्रयोऽरुणललामाशि-  
ल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयस्स-

इति द्यावा-पृथिव्याः । मालङ्गाः । तूपराः ॥५०॥

सौम्या एकान्न विंशतिः ॥ ११ ॥

वारुणाः । त्रयः । कृष्णललामा इति कृष्ण-  
ललामाः । वरुणाय । राज्ञे । त्रयः । रोहितलला-  
मा इति रोहित-ललामाः । वरुणाय । रिशादस  
इति रिशा-अदसे । त्रयः । अरुणललामा इत्यरु-  
ण-ललामाः । शिल्पाः । त्रयः । वैश्वदेवा इति  
वैश्व-देवाः । त्रयः । पृश्नयः । सर्वदेवत्या इति

नयुग्मास्त्रयः इन्द्राण्ये । तिस्रो मेप्यः आदित्याः । मेषवर्णा इ-  
त्येके । द्यावापृथिव्यास्त्रयो मालङ्गाः महाकायाः ॥

इति पञ्चमे पष्ठे एकोनविंशोऽनुवाकः.

वारुणास्त्रयः कृष्णललामाः गताः । वरुणाय राज्ञे त्रयो रो-  
हितललामाः । राजत्वमस्य विशेषः । वरुणाय रिशादसे त्र-  
योऽरुणललामाः रिशादस्त्वमस्येति विशेषः । रिशादसः लोक-  
हिंसकानां रक्ताङ्गानां नाशयिता रिशादसाः । 'गतिकारकयो-



र्वदेवत्यां ऐन्द्रासूराश्शयेतललामा-  
स्तूपराः ॥ ५१ ॥

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहा-  
विन्द्राग्निभ्यांमोजोदाभ्यामुष्टारवि-  
न्द्राग्निभ्यां बलदाभ्यां स्रिवाहाव-

सर्व-देवत्याः । ऐन्द्रासूरा इत्यैन्द्रा-सूराः । शयेत-  
ललामा इति शयेत-ललामाः । तूपराः ॥ ५१ ॥

वारुणा विशतिः ॥ २० ॥

<sup>1</sup>सोमाय । स्वराज्ञ इति स्व-राज्ञे । अनोवा-  
हावित्यनः-वाहौ । अनद्वाहौ । इन्द्राग्निभ्यामिती-  
न्द्राग्नि-भ्याम् । ओजोदाभ्यामित्योजः-दाभ्याम् ।  
उष्टारौ । इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि-भ्याम् । बलदा-

रपि' इत्यसुन्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च शिल्पाः । त्रयो वैश्व-  
देवाः गताः । त्रयः पृथग्यः सर्वदेवत्याः । सर्वदेवशब्दात् 'दे-  
वतान्तात्तादर्थ्ये यत्' श्वेतललामाः त्रयस्तूपरा ऐन्द्रासूराः । 'सू-  
र्यतिष्य' इति यलोपः ॥

इति पञ्चमे षष्ठे विशोनुवाकः.

<sup>1</sup>सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावनद्वाहौ ॥ शकटस्य वोढारौ पुङ्ग-  
वौ । इन्द्राग्निभ्यां ओजोदाभ्यां उष्टारौ प्रासङ्गस्य वोढारौ अन-



वी द्वे धेनू भौमी दिग्भ्यो वड्वे द्वे धेनू  
 भौमी वैराजी पुरुषी द्वे धेनू भौमी  
 वायवं आरोहणवाहावनडाहौ वारु-  
 णी कृष्णे वशे अराज्यौ दिव्यावृ-  
 षभौ परिमरौ ॥ ५२ ॥

भ्यामिति बल-दाभ्याम्। सीरवाहाविति सीर-वाहौ।  
 अवी इति। द्वे इति। धेनू इति। भौमी इति। दिग्भ्य  
 इति दिक्-भ्यः। वड्वे इति। द्वे इति। धेनू इति।  
 भौमी इति। वैराजी इति। पुरुषी इति। द्वे इति।  
 धेनू इति। भौमी इति। वायवे। आरोहणवाहा-  
 वित्यारोहण-वाहौ। अनडाहौ। वारुणी इति।

डाहौ। इन्द्राग्निभ्यां बलदाभ्यां सीरवाहौ हलस्य वोढारौ अन-  
 डाहौ। इन्द्राग्निशब्दे 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्तस्य युगपत्प्र-  
 कृतिस्वरस्य 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधः। अवी द्वे धेनू  
 भौमी भूमिदेवत्ये। पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम्। इन्द्राग्निभ्यामेवावी  
 इति केचित्। दिग्भ्यो वड्वे अश्वस्त्रियौ द्वे भौमी भौम्ये  
 गते। वैराजी विराड्देवत्ये पुरुषी मनुष्यस्त्रियौ। जातिलक्षणो  
 ङीप्। पूर्वत्र उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम्। पुनर्धेनू  
 भौमी गते। वायव आरोहणवाहौ मनुष्यादेवारोहणादेः वोढारौ।  
 तत एवाण्। कृष्णे वशे वारुण्यौ गते। अराज्यौ दिव्यौ  
 वृषभौ अराज्यौ दीर्घोच्छ्रितशृङ्गौ। दिव्यौ द्युदेवत्यौ। वृषभौ



एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते छगलः कल्माषः किकिदी-  
विर्विदीगयस्ते त्वाष्ट्रास्सौरीर्नव श्वे-  
ता वशा अनूबन्ध्या भवन्त्याग्नेय  
कृष्णे इति । वशे इति । अराढ्यौ । द्विव्यौ । ऋ-  
षभौ । परिमराविति परि-मरौ ॥ ५२ ॥

सोमाय चतुस्त्रिंशत् ॥ २१ ॥

एकादश । प्रातः । गव्याः । पशवः । एति ।  
लभ्यन्ते । छगलः । कल्माषः । किकिदीविः ।  
विदीगयः । ते । त्वाष्ट्राः । सौरीः । नव । श्वेताः ।  
वशाः । अनूबन्ध्या इत्यनु-बन्ध्याः । भवन्ति ।

सेक्तारौ । परिमरौ परिमर्तारौ ययोः द्वयोः मृतानुजौ मृतपूर्व-  
जौ चोच्येते । 'परेरभितो भाविमण्डलं' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे षष्ठे एकविंशोऽनुवाकः.

एकादशेत्यादि ॥ उत्तमेऽहनि प्रातरालभ्यन्ते 'प्राजापत्या भ-  
वन्ति'\* इति ब्राह्मणम् । प्राजापत्या वैश्वदेवा इति केचित् ।  
गोरपत्यानि गव्याः सर्वत्र 'गोरजादिप्रसङ्गे' इति यत्, 'य-  
तो नावः' इति व्यत्ययेन प्रवर्तते । छगलः छगिकः । पश-  
वोस्मिन्नहन्यालभ्यन्ते त्वाष्ट्राः । छगलः छागिकः । कल्माषः



ऐन्द्राग्र आश्विनस्ते विशालयूप आ  
लभ्यन्ते ॥ ५३ ॥

पिशङ्गास्त्रयो वासन्तास्सारङ्गास्त्र-  
यो ग्रैष्माः पृषन्तस्त्रयो वार्षिकाः  
पश्रयस्त्रयशारदाः पृश्निसक्थास्त्र-  
यो हैमन्तिका अवलिप्तास्त्रयशौ-

आग्नेयः । ऐन्द्राग्र इत्यैन्द्र-अग्रः । आश्विनः । ते ।  
विशालयूप इति विशाल-यूपे । एति । लभ्यन्ते ॥ ५३  
एकादश पञ्चविंशतिः ॥ २२ ॥

<sup>१</sup>पिशङ्गाः । त्रयः । वासन्ताः । सारङ्गाः । त्र-  
यः । ग्रैष्माः । पृषन्तः । त्रयः । वार्षिकाः । पृ-  
श्रयः । त्रयः । शारदाः । पृश्निसक्था इति पृश्नि-  
सक्थाः । त्रयः । हैमन्तिकाः । अवलिप्ता इत्यव-  
लिप्ताः । त्रयः । शौशिराः । संवत्सरायेति सं-व-

कल्माषवर्णः । किकिदीविः.....सदृश इत्यन्ये । श्वेतवशा नव  
अनूत्रन्ध्या भवन्ति सौर्यः । उक्तं पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । आग्नेयादय-  
स्त्रयो विशालयूपे मध्यम आलभ्यन्ते । विशालशृङ्गो यूपो विशा-  
लयूपः । 'वेशशालच्छङ्कटचौ' ॥

इति पञ्चमे पष्ठे द्वाविंशोनुवाकः.

<sup>१</sup>पिशङ्गादय ऋतुपशवः प्रत्युतु त्रयस्त्रयः । 'सक्थञ्चा-  
क्रान्तात्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हैमन्तिका इति । 'हेम-  
न्ताच्च' इति ठञ् । अवलिप्ताः वर्णान्तरस्योपरि वर्णान्तर-



शिरास्संवत्सराय निवक्षसः ॥५४॥  
 त्सराय । निवक्षस इति नि-वक्षसः ॥ ५४ ॥  
 पिशङ्गं विंशतिः ॥ २३ ॥

रोहितः कृष्णा धूम्रललामाः पृश्निश्श्यामा अं-  
 रुणललामाश्शतिबाहुश्शिल्पाश्शयेनीश्श्यामलं -  
 लामा उन्नतस्सिध्मा धात्रे पौष्णाश्शयेतललामाः  
 कर्णा बभ्रुललामाश्शुण्ठा गौरललामा इन्द्राय कृ-  
 ष्णललामा अदित्यै रोहितललामास्सौम्या मा-  
 लङ्गा वारुणास्सूराश्शयेतललामा दश ॥

हिरण्यवर्णा अपां ग्रहान्भूतेष्टकास्सजूस्संवत्सरं  
 प्रजापतिस्स क्षुरपविरग्रेवै दीक्षया सुवर्गाय तं यन्न  
 सूयते प्रजापतिर् ऋतुभी रोहितः पृश्निश्शतिबा-  
 हुन्नतः कर्णाश्शुण्ठा इन्द्रायादित्यै सौम्या वारु-  
 णास्सोमायैकादश पिशङ्गास्त्रयोविंशतिः ॥२३॥

हिरण्यवर्णा भूतेष्टकाश्छन्दो यत्कनीयां सं  
 त्रिवृद्धयग्निर्यद्दे वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥५४॥

हरिः ओम्. समाप्तषष्ठप्रपाठकः.

लिप्ताः । स्तब्धा इत्यन्ये । संवत्सराय निवक्षस आलभ्यते ।  
 निवक्षसः निम्नवक्षसः ॥

इति भट्टभास्करामिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानय-  
 ज्ञाख्ये पञ्चमे काण्डे षष्ठप्रश्ने त्रयोविंशोनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.



## सप्तमप्रपाठकप्रारम्भः

हरिः ओम् ॥ यो वा अयथादेवत-  
मग्निं चिनुत आ देवताभ्यो वृश्चयते  
पापीयान्भवति यो यथादेवतं न दे-  
वताभ्य आ वृश्चयते वसीयान्भवत्या-  
ग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभि

<sup>1</sup>यः । वै । अयथादेवतमित्ययथा—देवतम् ।  
अग्निम् । चिनुते । एति । देवताभ्यः । वृश्चयते ।  
पापीयान् । भवति । यः । यथादेवतमिति यथा—  
देवतम् । न । देवताभ्यः । एति । वृश्चयते । वसी-  
यान् । भवति । <sup>2</sup>आग्नेय्या । गायत्रिया । प्रथमाम् ।  
चितिम् । अभीति । मृशेत् । त्रिष्टुभां । द्विती-

<sup>1</sup>अथाग्निकाण्डमग्न्यार्षेयम्—‘यो वा अयथादेवतं’ इत्यभिमर्श-  
नविधिः ॥ यथादेवतं या यत्र देवता तद्यथादेवतम् । अ-  
नाम्न्या देवतया यश्चिनुतेऽग्निं स सर्वाभ्यो देवताभ्यो वृश्चयते, पा-  
पतरश्च भवति । यो यथादेवतमित्यादि । गतम् । देवता-  
शब्देनाग्निरुच्यते ॥

<sup>2</sup>तदेवाह—आग्नेयेति ॥ ‘अग्ने देवां इहावह’\* इति गाय-  
त्र्या । त्रिष्टुभेति आग्नेयेत्येवं सर्वत्र ‘अगन्म महा मनसा’\* इति ।



मृशेत्त्रिष्टुभां द्वितीयां जगत्या तृती-  
यांमनुष्टुभां चतुर्थीं पङ्क्त्या पञ्चमीं  
यथादेवतमेवाग्निं चिनुते न देवता-  
भ्य आ वृश्चयते वसीयान्भवतीडांयै  
वा एषा विभक्तिः पशव इडां पशु-

याम् । जगत्या । तृतीयाम् । अनुष्टुभेत्यनु-स्तु-  
भां । चतुर्थीम् । पङ्क्त्या । पञ्चमीम् । यथादेवत-  
मिति यथा-देवतम् । एव । अग्निम् । चिनुते ।  
न । देवताभ्यः । एति । वृश्चयते । वसीयान् । भ-  
वति । <sup>३</sup>इडांयै । वै । एषा । विभक्तिरिति वि-भ-  
क्तिः । पशवः । इडां । पशुभिरिति पशु-भिः ।  
एनम् ॥ १ ॥ चिनुते । <sup>४</sup>यः । वै । प्रजापतय इति

जगत्येति । 'मेधाकारं विदथस्य'\* इति । अनुष्टुभेति 'मनुष्व-  
त्वा निधीमाहि'\* इति । पङ्क्त्येति 'अग्निर्हि वाजिनं विशे'\* इति ॥

<sup>३</sup>इडांयै वा एषेति ॥ इडा पशवः 'पशवो वा इडा'† इति  
पशुनामैषा । विभक्तिर्विभागः गायत्र्यादि, 'पशवो वै छन्दां-  
सि'‡ इति पशुसाधनत्वात् । तस्माद्गायत्र्यादिभिः चिन्वानो  
भवति पशुमान् ॥

<sup>४</sup>यो वै प्रजापतय इत्यादि ॥ प्रतिप्रोच्य अनुज्ञाप्य अग्निं



भिरेनम् ॥ १ ॥ चिनुते यो वै प्र-  
जापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति ना-  
तिमार्छत्यश्वावभितस्तिष्ठेतां कृष्ण  
उत्तरतश्चेतो दक्षिणस्तावालभ्येष्ट-  
का उप दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं  
प्राजापत्योश्वस्साक्षादेव प्रजापतये  
प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति नार्तिमार्छ-

प्रजा-पतये । प्रतिप्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । अग्निम् ।  
चिनोति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । <sup>५</sup>अ-  
श्वौ । अभितः । तिष्ठेताम् । कृष्णः । उत्तरत इ-  
त्युत्-तरतः । श्वेतः । दक्षिणः । तौ । आलभ्ये-  
त्या-लभ्यं । इष्टकाः । उपेति । दध्यात् । एतत् ।  
वै । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । रूपम् । प्राजापत्य  
इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । साक्षादिति स-अ-  
क्षात् । एव । प्रजापतय इति प्रजा-पतये । प्रति-  
प्रोच्येति प्रति-प्रोच्यं । अग्निम् । चिनोति । न ।

चिन्वानो नार्तिं गच्छति । अन्यथा कुर्वन्नार्तिं गच्छतीत्येवेति ॥

<sup>५</sup>तत्प्रकारमाह—अश्ववित्यादि ॥ अभितः उयभतः । आल-  
भ्य स्पष्टा प्रजापतेरिदं रूपमश्वत्वेन वर्तते यस्मात् प्राजापत्योश्वः ।  
साक्षादित्यादि । गतम् ॥



त्येतद्वा अहो रूपं यच्छ्वेतोश्वो रात्रियै  
 कृष्ण एतदहः ॥ २ ॥ रूपं यदिष्ट-  
 का रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्य-  
 श्वेतमश्वमभि मृशेत्पुरीषमुपधास्य-  
 कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चिनुते

आर्तिम् । एति । ऋच्छति । ६एतत् । वै । अहः ।  
 रूपम् । यत् । श्वेतः । अश्वः । रात्रियै । कृष्णः ।  
 एतत् । अहः ॥ २ ॥ रूपम् । यत् । इष्टकाः ।  
 रात्रियै । पुरीषम् । इष्टकाः । उपधास्यन्नित्युप-  
 धास्यन् । श्वेतम् । अश्वम् । अभीति । मृशेत् ।  
 पुरीषम् । उपधास्यन्नित्युप-धास्यन् । कृष्णम् ।  
 अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । एव । एनम् ।  
 चिनुते । ७हिरण्यपात्रमिति हिरण्य-पात्रम् । मधोः ।

६एतद्वा इत्यादि ॥ श्वेतोश्वोहो रूपमेतेन रूपेण अहवर्तते  
 रात्रियै कृष्ण इति । एतद्वाव्या रूपं यत्कृष्णोश्व इति यावत् ।  
 रूपान्तरं च दर्शयति—एतदह इति । अहो रूपमिष्टकाः रा-  
 व्या रूपं पुरीषम् । तस्मादिष्टकाः उपधास्यन् श्वेतमश्वमभिमृ-  
 शेत् । पुरीषमुपधास्यन् कृष्णमभिमृशेत् । एवमहोरात्राभ्यामेव  
 अग्निश्चितो भवति ॥

७हिरण्यपात्रमिति ॥ गतम् । मधुन इति लिङ्गव्यत्ययः, उभ-



हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति म-  
धव्योसानीति सौर्या चित्रवत्याऽवे-  
क्षते चित्रमेव भवति मध्यन्दिनेऽ-  
श्वमवं घ्रापयत्यसौ वा आदित्य इ-  
न्द्रं एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्व-  
स्तमेव साक्षाद्वधोति ॥ ३ ॥

पूर्णम् । ददाति । मध्व्यः । असानि । इति । सौ-  
र्या । चित्रवत्येति चित्र-वत्या । अवेति । ईक्षते ।  
चित्रम् । एव । भवति । मध्यन्दिने । अश्वम् ।  
अवेति । घ्रापयति । असौ । वै । आदित्यः । इ-  
न्द्रः । एषः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्राजा-

यलिङ्गो वा । 'पूरणगुण' इति समासप्रतिषेधात् षष्ठी ज्ञाप्यते ।  
मध्व्य इति । मध्वर्हः मधुपर्काहो भवतीत्यनेनाभिप्रायेण हिरण्य-  
पात्रं दद्यात् । मधोरिति । यदेतस्मादपि निर्देशात्पुच्छिङ्गोप्य-  
स्तीति ज्ञायते । सौर्येति । 'चित्रं देवानां'\* इति चित्रवत्यः ।  
अवेक्षते प्रागेव दानाद्धिरण्यपात्रमवेक्षते । चित्रमेवेति । प्रजाभिः  
पशुभिश्च चित्रत्वं यजमानस्य भवति ॥

मध्यन्दिन इति ॥ अहो मध्यं मध्यन्दिनम् । द्वितीयं वासरम् ।  
तत्र तत्पात्रमवघ्रापयति । छान्दसं णौ कर्तुः कर्मत्वम् । असौ वा इत्या-  
दि । मध्यन्दिनस्येन्द्रत्वात् इन्द्रादित्ययोरभेदस्तुतिः । अश्वस्य प्राजाप-  
त्यत्वात् प्रजापत्यश्वयोरभेदस्तुतिः । तमेवाह—प्राजापत्योश्व इति ।



त्वामग्ने वृषभं चेकितानं पुनर्युवानं  
 जनयन्नुपागाम् । अस्थूरिणो गार्-  
 पत्य इति प्राजा-पत्यः । अश्वः । तम् । एव ।  
 साक्षादिति स-अक्षात् । ऋध्नोति ॥ ३ ॥

एनमेतदहोष्टार्चत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

<sup>1</sup>त्वाम् । अग्ने । वृषभम् । चेकितानम् । पुनः ।  
 युवानम् । जनयन् । उपागामित्युप-आगाम् ।

तमेव प्रजापतिं साक्षादव्यवधानेन ऋध्नोति ऋद्धिमन्तं करोति यद-  
 श्वेनाघ्रापयतीति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे प्रथमोनुवाकः.

<sup>1</sup>चित्याञ्चित्यामृषभमुपदधाति—त्वामग्ने इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने  
 त्वां वृषभं वर्षितारं कामानां चेकितानं सर्वस्य ज्ञातारम् । कित  
 ज्ञाने, लुगन्तः । छान्दसस्य लिटः कानजादेशः । ईदृशं त्वां  
 युवानं जनयन् प्रजार्थं कुर्वन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । पुनःपुन-  
 रुपागां आभिमुख्येनोपगच्छामि । छान्दसो लुङ्, 'गतिर्गतौ'  
 इति पूर्वो गतिर्निहन्यते । अस्थूरि अस्थूरीणि असारवन्ति अनो-  
 वहनसामर्थ्यं स्थौल्यं सारत्वं, तद्रहितानि । 'सुपां सुलुक्'  
 इति शैलुक् 'शेश्छन्दसि' इति हेर्लोपे दीर्घत्वं स्यात् । ई-  
 दृशानि गार्हपत्यानि गृहपतितुल्यानि स्वामिभावाः नः अस्माकं  
 सन्तु । छान्दसं साहितिकं णत्वम् । यथोक्तं प्रातिशाख्ये—'षु-



हंपत्यानि सन्तु तिग्मेन नो ब्रह्मणा  
संशिक्षाधि । पशवो वा एते य-  
दिष्टंकाश्चित्यांचित्यामृषभमुप दधा-  
ति मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति  
प्रजननाय तस्माद्यथेयूथ ऋषभः ।

अस्थूरि । नः । गार्हपत्यानीति गार्ह—पत्यानि ।  
सन्तु । तिग्मेन । नः । ब्रह्मणा । समिति । शि-  
शाधि । पशवः । वै । एते । यत् । इष्टंकाः । चि-  
त्यांचित्यामिति चित्यां—चित्याम् । ऋषभम् । उ-  
पेति । दधाति । मिथुनम् । एव । अस्य । तत् ।  
यज्ञे । करोति । प्रजननायेति प्र—जननाय । त-

पूकृधिसुवस्सामिन्द्रास्थूरि '\* इति । किञ्च—तिग्मेन ब्रह्मणा ब्रह्म-  
वर्चसेन नः अस्मान् संशिक्षाधि सम्यक् शितान् कुरु । यद्वा—  
ब्रह्मणा अध्ययनादिना कर्मणा संशितव्रतात् कुरु । श्यते-  
लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपश्लुः, इत्वं चाभ्यासस्य ' वा  
छन्दसि ' इति इत्त्वप्रतिषेधेन डित्त्वाभावात् ' डितश्च ' इति इग-  
भावः ॥

अथात्रैव ब्राह्मणम्—पशवो वा इत्यादि ॥ गतम् । तस्मादि-  
त्यादि । तस्मादिदानीं यूथेयूथे ऋषभः सञ्चरति । ' अनुदात्तं  
च ' इति द्वितीयो निहन्यते ॥



संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वां राज्य-  
 पासते । प्रजां सुवीरां कृत्वा वि-  
 श्वमायुर्व्यश्ववत् । प्राजापत्याम् ॥४॥  
 एतामुप दधातीयं वावैषैकाष्टका य-  
 स्मात् । यूथेयूथ इति यूथे-यूथे । ऋषभः । सं-  
 वत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । प्रतिमामिति प्रति-  
 माम् । याम् । त्वा । रात्रि । उपासत इत्युप-आ-  
 सते । प्रजामिति प्र-जाम् । सुवीरामिति सु-वी-  
 राम् । कृत्वा । विश्वम् । आयुः । वीति । अश्व-  
 वत् । प्राजापत्यामिति प्राजा-पत्याम् ॥ ४ ॥  
 एताम् । उपेति । दधाति । इयम् । वाव । एषा ।

<sup>३</sup>प्राजापत्यामिष्टकां उपदधाति—संवत्सरस्येत्यनुष्टुभा ॥ हे रात्रि  
 एकाष्टके । ‘ कृदिकारादक्तिनः ’ इति ङीष् । संवत्सरस्य प्रतिमां  
 प्रतिनिधिम् । ‘ एतस्यां वा एष एतां रात्रिं वसति ’\* इति वच-  
 नात्संवत्सरतुल्यां यां त्वां सर्वेऽप्युपासते त्वा त्वां कृत्वा उपधाय  
 प्रजां सुवीरां शोभनपुत्रादिकां यजमानो विश्वं चायुः पुरुषायुषं  
 व्यश्ववत् प्राप्नोति । अश्वोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं, ‘ लेटो-  
 डाटौ ’ इत्यडागमः । ‘ शात् ’ इति प्रतिषेधं बाधित्वा व्यत्य-  
 येन नकारस्य अकारः ‘ वीरवीर्यौ च ’ इति सुवीरे उत्तरपदा-  
 द्युदात्तत्वम् ॥

<sup>४</sup>अत्रैव ब्राह्मणम्—प्राजापत्यामित्यादि ॥ इयमेव पृथिवी । एषा



देवैकाष्टकायामन्नं क्रियते तदेवैत-  
याऽव रुन्ध एषा वै प्रजापतेः का-  
मदुघा तयैव यजमानोऽमुष्मिन्लो-  
केऽग्निं दुहे येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा  
उदायन् येनादित्या वसवो येन रु-  
एकाष्टकेत्येक—अष्टका । यत् । एव । एकाष्टकाया-  
मित्येक—अष्टकायाम् । अन्नम् । क्रियते । तत् ।  
एव । एतया । अवेति । रुन्धे । <sup>५</sup>एषा । वै । प्र-  
जापतेरिति प्रजा—पतेः । कामदुघेति काम—दुघा ।  
तया । एव । यजमानः । अमुष्मिन् । लोके । अ-  
ग्निम् । दुहे । <sup>६</sup>येन । देवाः । ज्योतिषा । ऊर्ध्वाः ।  
उदायन्नित्युत्—आयन् । येन । आदित्याः । वसवः ।

एकाष्टका रात्रिः । तस्माद्यदेवान्नं अष्टकादिकं एकाष्टकायां क्रि-  
यते तदेतया इष्टकया अवरुन्धे । अन्नाधारत्वादस्याः सर्वान्नाधार-  
पृथिवीत्वेन स्तुतिः कृता ॥

<sup>५</sup>एषा वा इत्यादि ॥ प्रजापतेः सर्वान् कामान् एषा दुग्ध-  
वती । तस्मादियं प्राजापत्येति भावः । ‘दुहः कब्धश्च’ इति  
कप्रत्ययः । यस्मादेवं तस्माद्यजमानोपि अमुष्मिन् भोगस्थाने अग्निं  
दुहे दुग्धे सर्वान्कामान् । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति तलोपः ॥

<sup>६</sup>उख्यमुपसमिन्धे—येन देवा इत्यादित्रिष्टुभा ॥ येन ज्योति-  
षा दीप्त्या देवा ऊर्ध्वमायन् ऊर्ध्वगतय उदायन् गताः स्वर्गि-



द्राः । येनाङ्गिरसो महिमानंमान-  
शुस्तेनैतु यजमानस्वस्ति । सुव-  
र्गाय वा एष लोकार्य ॥ ५ ॥ ची-  
यते यदग्निर्येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा  
उदायन्नित्युख्यं समिन्ध इष्टका ए-  
वैता उप धत्ते वानस्पत्यास्सुवर्गस्य

येन । रुद्राः । येन । अङ्गिरसः । महिमानंम् । आ-  
नशुः । तेन । एतु । यजमानः । स्वस्ति । सुव-  
र्गायैति सुवः—गाय । वै । एषः । लोकार्य ॥ ५ ॥  
चीयते । यत् । अग्निः । येन । देवाः । ज्योतिषा ।  
ऊर्ध्वाः । उदायन्नित्युत्—आयन् । इति । उख्यंम् ।  
समिति । इन्धे । इष्टकाः । एव । एताः । उपेति ।  
धत्ते । वानस्पत्याः । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।

णोऽभवन् । येन चादित्या वसवो रुद्राश्च ऊर्ध्वा उदायन् येन  
ज्योतिषाऽङ्गिरसो महिमानं महत्त्वमानशुः प्राप्ताः । अश्रोतेर्व्य-  
त्ययेन परस्मैपदम्, 'अश्रोतेश्च' इति नुट् । तेन ज्योतिषा य-  
जमानोपि स्वस्ति अविनाशं स्थानमेतु, अविनाशं वा स्थानमवि-  
धेन गच्छतु ॥

<sup>7</sup>अथात्रैव ब्राह्मणम्—सुवर्गायेत्यादि ॥ गतम्\* । इष्टका एवे-  
ति । वानस्पत्या इष्टका एता उपधत्ते । याभिस्समिद्धिरुपसमि-



लोकस्य समष्ट्यै शतायुधाय श-  
तवीर्याय शतोतयेऽभिमातिषाहे ।  
शतं यो नःशरदो अजीतानिन्द्रो ने-  
षदति दुरितानि विश्वा । ये चत्वा-

लोकस्य । समष्ट्या इति सं-अष्ट्यै । <sup>8</sup>शतायुधा-  
येति शत-आयुधाय । शतवीर्यायेति शत-वीर्या-  
य । शतोतय इति शत-ऊतये । अभिमातिषाह  
इत्यभिमाति-साहे । शतम् । यः । नः । शरदः ।  
अजीतान् । इन्द्रः । नेषत् । अतीति । दुरितानी-

न्धे तत्सुवर्गस्य समष्ट्यै प्राप्त्यै भवति । 'तादौ च' इति  
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

<sup>8</sup>अज्यानीरुपदधाति—शतायुधायेत्याद्याः पञ्च सर्वास्त्रिष्टुभः ॥  
य इन्द्रः शतं शरदो वत्सरान्नः अस्मान् । अजीतान् अक्षीणान्  
व्याध्यादिभिः अपीडितान् । ज्या वयोहानौ, ग्रहिज्यादिना सं-  
प्रसारणम् । यद्वा—अजितान् । छान्दसं दीर्घत्वं जयतेः ।  
नेषत् नेतुं समर्थ अर्हो वा । विश्वानि दुरितानि अतीत्य वि-  
निवार्य नेतुं य एव समर्थः । नयतेर्लेटि 'सिब्वहुलं लेटि'  
इति सिप अडागमः । तस्मै शतायुधाय बह्वायुधाय (बहुलं  
लाय) शतोतये बहुरक्षणाय अभिमातिषाहे पापानामभिभवित्रे ।  
'छान्दसि सहः' इति ण्विः, सुषामादित्वात् षत्वम् । चतुर्थी-  
सामर्थ्यात् न इत्यध्याह्नियते ॥



रंः पथयो देवयानां अन्तरा द्यावा-  
पृथिवी वियन्ति । तेषां यो अज्या-

ति दुः—इतानि । विश्वा । १ ये । चत्वारः । पथयः ।  
देवयाना इति देव—यानाः । अन्तरा । द्यावापृथि-  
वी इति द्यावा—पृथिवी । वियन्तीति वि—यन्ति ।  
तेषाम् । यः । अज्यानिम् । अजीतिम् । आवहा-

१अथ द्वितीया—ये चत्वार इति ॥ देवयाना देवाः प्रा-  
प्यन्ते यैः तादृशाः ये चत्वारः पथयः पन्थानः । छान्दसो नलोपः ।  
द्यावापृथिवी अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये । ‘अन्तराऽन्तरेण’ इति द्वि-  
तीया, ‘दिवो द्यावा’ इति द्यावादेशः ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्ण-  
दीर्घत्वम् । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्व-  
रत्वम् । वियन्ति विविधं गच्छन्ति । ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इति  
निघाते प्रतिषिद्धे ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेरनुदात्तत्वम् । के-  
चिदाहुः—चत्वार आश्रमाः गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ-  
मिति चत्वारः पन्थान उच्यन्त इति । अन्य आहुः—देवपि-  
तृमनुष्ययानस्थानमार्गास्त्रयः ब्रह्मलोकमार्ग एक इति चत्वारो  
मार्गा इति । तेषां मार्गाणां सामर्थ्यात् तैर्मागैर्गच्छतामस्माकं ;  
यथा लोके अनुपद्रवोऽयं पन्था इत्युक्तौ गन्तृणामेवानुपद्रवो गम्यते ।  
अज्यानि अनुपक्षयम् । ‘ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः’ इति निः ।  
अजीति अपराभवं शत्रूणामजितत्वम् । जयतेः छान्दसं दीर्घत्वम् ।  
य आवहात् मर्यादया वहति नयति । लेख्याडागमः । हे  
देवाः सर्वेऽपि यूयं कस्मै देवाय नः अस्मान् परिदत्त रक्षार्थं



निमजीतिमावहात्तस्मै नो देवाः  
 ॥ ६ ॥ परि दत्तेह सर्वे । ग्रीष्मो  
 हेमन्त उत नो वसन्तशरद्वर्षा-  
 सुवितं नो अस्तु । तेषामृतनाम्

दित्यां-वहांत् । तस्मै । नः । देवाः ॥ ६ ॥ परि-  
 ति । दत्त । इह । सर्वे । <sup>10</sup>ग्रीष्मः । हेमन्तः । उ-  
 त । नः । वसन्तः । शरत् । वर्षाः । सुवितम् ।  
 नः । अस्तु । तेषाम् । ऋतूनाम् । शतशारदाना-

दत्त । यथा सोस्मान् रक्षति तथा सर्वेऽपि यूयं अनुजानीत  
 इह अस्मिन्कर्मणि । निमित्तात् सप्तमी । अनेन कर्मणा हेतु-  
 नेति यावत् ॥

<sup>10</sup>अथ तृतीया—ग्रीष्मो हेमन्त इति ॥ हेमन्तग्रहणेन  
 शिशिरस्यापि ग्रहणं, तयोरेकत्वात् 'पञ्च वा ऋतवः'\* इति ।  
 यथा एते ग्रीष्मादयः अस्माकं सुवितं शोभनगतिहेतवः सूतिहे-  
 तवो वा भवन्तु । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । क्रमविशे-  
 पाश्रयणे कारणं चिन्त्यम् । शोभनमितं सुवितं शोभना गतिः ।  
 तन्वादित्वाद्बुवङ् । विनादित्वादनवग्रहः । पक्षान्तरे छान्दस इ-  
 डागमः । किञ्च—शतशारदानां तेषामृतूनां शतसंवत्सराणां शत-  
 संवत्सरसम्बन्धिनाम् । शरच्छब्दात् संवत्सरवचनात् स्वार्थिकोण् ।  
 यद्वा—शरदि संवत्सरे भवाः परिवत्सरादयः शारदाः । तेन बहु-  
 व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । निवाते वातरहिते अभये भया-



शतशारदानां निवात एषामभये  
स्याम । इदुवत्सरायं परिवत्सरायं  
संवत्सरायं कृणुता बृहन्नमः । तेषां

मिति शत-शारदानाम् । निवात इति नि-वाते ।  
एषाम् । अभये । स्याम् । <sup>11</sup>इदुवत्सरायेतीदु-वत्स-  
रायं । परिवत्सरायेति परि-वत्सरायं । संवत्सरा-  
येति सं-वत्सरायं । कृणुत । बृहत् । नमः । ते-  
षाम् । वयम् । सुमताविति सु-मतौ । यज्ञिया-

भावे स्याम एधि कृतं [अविकृतं] यदभयं भवति निवृत्तिं यत्र  
वातोपि स्पन्दितुं न शक्नोति तत्र वयं स्याम वर्तेमहि । 'नेर-  
निधाने' इति निवाते उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभये अव्ययपूर्वपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम्, एषामित्यन्वादेशोनुदात्तः ॥

<sup>11</sup>अथ चतुर्थी—इदुवत्सरायेति ॥ इदुवत्सरस्तृतीयः । परिवत्सरो  
तीयः । संवत्सरो वर्तमानः । अत्र द्वितीयतृतीययोः 'संपरि-  
र्वाच्च' इति सरच्चप्रत्ययः । अत्रोपपदविधानात् । कृदुत्तरपद-  
प्रकृतिस्वरत्वम् । अथवा—इद्वत्सरशब्दे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्व-  
रत्वम् । अत्र व्यत्ययेन 'नञ् कुनिपातानाम्' इति वचनात्  
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे सामासान्तोदात्तत्वमेव । एभ्यो बृह-  
न्नमः नमस्कारं कृणुत कुरुत । 'धिन्विक्वण्वयोरच' इत्युप्र-  
त्ययः 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घत्वम् । किं  
प्रयोजनमित्याह—तेषामिति । यथा तेषां यज्ञियानां यज्ञसंपादना-



व॒यं सु॒म॒तौ य॒ज्ञिया॑नां॒ ज्यो॒गजी॑ता  
अ॒ह॒ता॒स्याम॑ । भ॒द्रान्न॒श्चे॒यस्स॒म॒नै॒ष्ट  
दे॒वा॒स्त्वया॑ऽव॒सेन॒ सम॑शीमहि त्वा ।  
स नो॑ म॒योभूः॑ पि॒तो ॥७॥ आ वि-

नाम् । ज्योक् । अजीताः । अहताः । स्याम ।  
<sup>12</sup>भद्रात् । नः । श्रेयः । समिति । अनैष्ट । देवाः ।  
त्वया । अवसेन । समिति । अशीमहि । त्वा ।  
सः । नः । मयोभूरिति मयः-भूः । पितो इति ॥

हाणां सुमतौ शोभनमतौ अनुग्रहे वयं स्याम पात्रं भवेम तथा  
नमस्कुरुतेति । अनुग्रहफलं दर्शयति—ज्योगजीता इति । केन  
चिदप्यपराजिता अहताः अनुपहिंसिता यथा भवेम तथा तेषां  
सुमतौ स्याम इति । सुमतौ 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-  
दात्तत्वम् ॥

<sup>12</sup>अथ पञ्चमी—भद्रादिति ॥ हे देवाः भद्रात् कल्याणात्  
अस्माद्धर्तमानात् श्रेयः प्रशस्यतरं भद्रं अस्मभ्यं समनैष्ट सम्य-  
ङ्नयत । छान्दसो लुङ् । हे सोम त्वया अवसेन रक्ष्येण  
भक्ष्यमाणेन यथा त्वां समशीमहि सम्यग्ब्याप्नुयामः पुनःपुनः तव  
पातारः स्याम 'बहुलं छन्दसि' इति अश्रोतेः शपो लुक् ।  
अत्रावसश्रुतेः सोम आमन्त्रयत इति गम्यते । स त्वं हे पितो  
अन्नभूतः मयोभूः मयसस्सुखस्य भावयिता स नः अस्मानाविशस्व  
अस्माकं शरीरं प्रविश । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तोकाय शं



शस्व॒ शं॑ तो॒काय॑ त॒नुवे॑ स्यो॒नः ।  
 अ॒ज्या॑नीरे॒ता उप॑ द॒धात्ये॒ता वै दे॒-  
 वता॑ अ॒परा॑जितास्ता ए॒व प्र वि॒श-  
 ति॒ नैव जी॑यते ब्रह्म॒वादि॑नो वद॒-  
 न्ति॒ यदर्ध॑मा॒सा मा॒सां ऋ॒तव॑स्सं॒व-

७ ॥ एति॑ । वि॒श॒स्व । शम् । तो॒काय॑ । त॒नुवे॑ ।  
 स्यो॒नः । <sup>13</sup>अ॒ज्या॑नीः । ए॒ताः । उपे॑ति॒ । द॒धाति॑ ।  
 ए॒ताः । वै । दे॒वताः॑ । अ॒परा॑जिता इत्य॒परा॑-  
 जि॒ताः । ताः । ए॒व । प्रेति॑ । वि॒शति॑ । न । ए॒व ।  
 जी॒यते॑ । <sup>14</sup>ब्रह्म॒वादि॑न इति ब्रह्म-  
 वादि॑नः । वद॒-  
 न्ति॒ । यत् । अ॒र्धमा॒सा इत्य॑र्ध-  
 मा॒साः । मा॒साः ।

दुःखशान्तिहेतुः । अपत्याय तनुवे अस्मच्छरीराय च स्योनः सुखो भूत्वा अस्मानाविशेति ॥

<sup>13</sup>अथास्य ब्राह्मणम्—अज्यातोः इत्यादि ॥ 'तेषां यो अज्यानि'\* इति लिङ्गसमवायात् पञ्चाप्यज्यानय उच्यन्ते । एता इति । एते इन्द्रादयः केनचिदप्यपराजिताः । ता एवेति । तासामुपधाता ता एवानुप्रविश्य तद्भावापन्नः केन चिदपि न जीयते ॥

<sup>14</sup>इदानीमाग्रयणे अज्यानिहोमविधानार्थमाह—ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ अर्धमासादय ओषधीनां पाकहेतवः । अथ कस्मात्कारणात् अन्याभ्यः इन्द्राग्न्यादिभ्यः आग्रयणं हविर्निरुप्यत इति



धस्र ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद्-  
न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरुप्य-  
त इत्येता हि तद्देवता उदजयन्  
यदृतुभ्यो निर्वपेद्देवताभ्यस्समदं द-  
ध्यादाग्रयणं निरुप्येता आहुतीर्जु-

ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । ओषधीः ।  
पचन्ति । अथ । कस्मात् । अन्याभ्यः । देवता-  
भ्यः । आग्रयणम् । निरिति । उप्यते । इति । ए-  
ताः । हि । तत् । देवताः । उदजयन्नित्युत्-अज-  
यन् । यत् । ऋतुभ्य इत्यृतु-भ्यः । निर्वपेदिति  
निः-वपेत् । देवताभ्यः । समदमिति स-मदम् ।  
दध्यात् । आग्रयणम् । निरुप्येति निः-उप्य । ए-

ब्रह्मवादिनः पर्यनुयोगमाहुः । अत्रोत्तरं केचिद्ब्रुवते—एता हीति ।  
इन्द्राग्न्यादयो देवताः तत् तदा उदजयन् । 'सुपां सुलुक्'  
इति । 'देवा वा ओषधीष्वजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्'\*  
इति । तस्मादेतासां देवतानां स्वभूता ओषधयः । अर्धमासाद-  
यस्तु तासां पाकमात्रे व्वाप्रियन्त इति । एवं स्थिते यदृतुभ्यो  
निर्वपेत् आग्रयणं देवताभ्यस्समदं कलहं दध्यात् उत्पादयेत् ।  
यथाऽन्यस्यान्यस्मै दानं कलहमुत्पादयति । तस्मादिन्द्राग्न्यादिभ्य



होत्यर्धमासानेव मासान्तून्त्संव-  
त्सरं प्रीणाति न देवताभ्यस्समदं  
दधाति भद्रान्नश्चेयस्समनैष्ट देवा  
इत्याह हुताद्याय यजमानस्यापरा-  
भावाय ॥ ८ ॥

ताः । आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । अर्धमा-  
सानित्यर्ध-मासान् । एव । मासान् । ऋतून् । सं-  
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । प्रीणाति । न । देवता-  
भ्यः । समदमिति स-मदम् । दधाति । <sup>15</sup>भद्रात् ।  
नः । श्रेयः । समिति । अनैष्ट । देवाः । इति ॥  
आह । हुताद्यायेति हुत-अद्याय । यजमानस्य ।

एव आग्रयणं निर्वपेदिति गम्यते । एवमिन्द्राग्र्यादिभ्य आग्र-  
यणं निरुप्य एता अज्यानीराहुतीर्जुहोति अर्धमासादीनां तृ-  
प्त्यर्थमिति विधिर्गम्यते । तद्देवाह—अर्धमासानित्यादिना । न  
देवताभ्य इति । आत्मीयेन हविषा तृप्तत्वात् । अग्रस्यायन-  
मिति 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वम्, शकन्ध्वादित्वात्पररूप-  
त्वम् । सान्नाय्यानुजावरादिना स्वार्थिकोन् । सह माद्यन्त्यस्यामिति  
समत्संग्रामः ॥

<sup>15</sup>भद्रान्न इति ॥ मन्त्रपदव्याख्या । हुतादनं हुताद्यम् । छान्-  
दसो भावे यत्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'यतोऽनावः'



इन्द्रस्य वज्रोसि वार्त्रघ्नस्तनूपा नः  
प्रतिस्पशः । यो नः पुरस्तादक्षिण-

अपराभावायेत्यपरा-भावाय ॥ ८ ॥

प्राजापत्यां लोकाय देवाः पितो दध्यादाग्र-  
युणं पञ्चविंशतिश्च ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वार्त्रघ्न इति वार्त्र-  
घ्नः । तनूपा इति तनू-पाः । नः । प्रतिस्पश इ-

इत्याद्युदात्तत्वम् । यजमानभागभक्षणविधिर्गम्यते, 'त्वयाऽवसेन'\*  
इति मन्त्रलिङ्गात् अपराभावाय तद्भवतीति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वितीयोनुवाकः.

वज्रिणीरुपदधाति—इन्द्रस्य वज्रोसीति ॥ अथमेव मन्त्रः प्रति-  
दिशं पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरत इति । दिशिदिशि विशेषः  
'यो नः पुरस्तादभिदासति' 'यो नो दक्षिणतोभिदासति'  
इत्यादि । तेनैताश्चतस्रः पथ्याः, 'तृतीयश्चेद्वादशाक्षरः पथ्या'  
इति हे इष्टके इन्द्रस्य वज्रोसि । व्याख्यातम् । सा त्वं नोस्माकं  
तनूपाश्शरीरस्य रक्षिता । पातेर्विन् । भवेति शेषः । यद्वा—अ-  
सीति सम्बध्यते । इन्द्रस्य वज्रोसीति वृत्रहननसाधनं अस्माकं  
त्वं तनूपा इति प्रतिस्पशः बाधितृणां बाधिता प्रतीपं बाधकः ।  
स्पश बाधने, पवाद्यच् । वज्रापेक्षया पुल्लिङ्गत्वम् । यो नः पुर-  
स्तान् पूर्वस्यां दिशि अवायुः अघं पापमिच्छन् । 'छन्दसि



तः पश्चादुत्तरतोऽधायुरभिदासत्येतं  
 सोऽश्मानमृच्छतु । देवासुरास्संय-  
 ता आसन्तेऽसुरा दिग्भ्य आऽबाधन्त  
 तान्देवा इष्वा च वज्रेण चापानुद-

तिं प्रति-स्पशः । यः । नः । पुरस्तात् । दक्षिण-  
 तः । पश्चात् । उत्तरत इत्युत्-तरतः । अधायुरि-  
 त्यंघ-युः । अभिदासतीत्यभि-दासति । एतम् ।  
 सः । अश्मानम् । ऋच्छतु । <sup>२</sup>देवासुरा इति देव-  
 असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते ।  
 असुराः । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एति । अबाध-  
 न्त । तान् । देवाः । इष्वा । च । वज्रेण । च । अ-  
 पेति । अनुदन्त । यत् । वज्रिणीः । उपदधातीत्यु-  
 प-दधाति । इष्वा । च । एव । तत् । वज्रेण । च ।

परेच्छायामपि ' इति क्यच् । ' अश्वाघस्यात् ' इत्यात्वम् ।  
 ' कयाच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । अभिदासति—आभिमुख्येन उप-  
 क्षययति । छन्दसमात्वम्, विकरणव्यत्ययश्च । यद्वा—ण्यन्ताल्लिटि  
 ' छन्दस्युभयथा ' इति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । स एत-  
 मस्माकं व्यापकं इष्टकात्मानं वा पाषाणमृच्छतु अनुप्रविशतु वा,  
 पाषाणीभवत्विति यावत् ॥

<sup>२</sup>अथ तत्रैव ब्राह्मणम्—देवासुरा इत्यादि ॥ आबाधन्त स-



न्तु यद्वाज्रिणीरुपदधातीष्वा<sup>१</sup> चैव  
तद्वज्रेण च यजमानो भ्रातृव्यानपं  
नुदते दिक्षुषं ॥ ९ ॥ दधाति देव-  
पुरा एवैतास्तनूपानीः पर्यूहतेऽग्ना-  
विष्णू सजोषसेमा वर्धन्तु वां गि-

यजमानः । भ्रातृव्यान् । अपेति । नुदते । <sup>३</sup>दिक्षु ।  
उपेति ॥ ९ ॥ दधाति । देवपुरा इति देव-पुराः ।  
एव । एताः । तनूपानीरिति तनू-पानीः । परीति ।  
ऊहते । <sup>४</sup>अग्नाविष्णू इत्यग्ना-विष्णू । सजोषसेति  
स-जोषसा । इमाः । वर्धन्तु । वाम् । गिरः । द्यु-

र्वतो दिक्षु बाधितवन्तोसुराः । तानित्यादि । गतम् । यद्वाज्रिणी-  
रिति । ' इन्द्रस्य वज्रोसि ' इत्येवमाद्या ॥

<sup>३</sup>दिक्ष्वित्यादि ॥ देवानां पुरो नगराणि देवपुराः । ' ऋक्पू-  
रब्धूः ' इत्यकारसमासान्तः, परवल्लिङ्गता । शरीररक्षार्था देवपुरा  
एव पर्यूहते सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति यद्विक्षु वज्रिणीरुपदधाति ॥

<sup>४</sup>अथ वसोर्धाराहोमविशेषविधित्सया पुनरपि विधित्सन् तन्म-  
न्त्राग्रगतामृचं स्तोतुं पुनः पठति—अग्नाविष्णू इति ॥ व्याख्या-  
तेयं चतुर्थे\* । अग्नाविष्णू समानप्रीतिकौ युवां अस्मदीया गिरो  
वर्धयन्तु । युवामपि द्युमैः धनैः दीप्तिमद्भिर्वा अन्नैश्च अस्म-  
भ्यं देयैस्समागच्छतमिति ॥



रं । द्युन्नैर्वाजेभिरा गतम् । ब्रह्मवा-  
दिनो वदन्ति यन्न देवतायै जुह्वत्य-  
थ किंदेवत्यां वसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्त-  
स्यैषा धारा विष्णुर्वसुस्तस्यैषा धा-  
राऽऽग्नावैष्णव्यर्चा वसोर्धारां जुहो-

न्नैः । वाजोभिः । एति । गतम् । <sup>5</sup>ब्रह्मवादिन इति  
ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । यत् । न । देवतायै । जु-  
ह्वति । अथ । किंदेवत्येति किं-देवत्यां । वसोः । धा-  
रां । इति । अग्निः । वसुः । तस्य । एषा । धारां ।  
विष्णुः । वसुः । तस्य । एषा । धारां । आग्नावैष्ण-  
व्येत्याग्ना-वैष्णव्या । ऋचा । वसोः । धारांम् ।  
जुहोति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनौ ।

<sup>5</sup>ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ इयं वसोर्धारा कस्यैचिद्देवतायै न  
हूयते । ' वाजश्च मे '\* इत्यादौ देवताया अनिर्देशादियं किंदेव-  
त्येति पर्यनुयोगं वदन्ति ब्रह्मवादिनः । जुह्वतीत्यत्र ' अभ्य-  
स्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । कस्यै देवतायै इयम् । ' देवता-  
न्तात्तादर्थे यत् ' । तत्रोत्तरं—अग्निरित्यादि । वासहेतुः प्र-  
जानां वसुः अग्निर्विष्णुश्च । तस्माद्वसोर्धारितिनामधेया देवता ग-  
म्यत इति । तस्मादाग्नावैष्णव्या ' अग्नाविष्णू '\* इत्येतयर्चा होमात्  
ते एव देवते भागधेयेन प्रीणाति । अथो अपि च एतामाहुति



ति भागधेयेनैवैनौ समर्घयत्यथो ए-  
ताम् ॥ १० ॥ एवाहुतिमायतनव-  
तीं करोति यत्काम एनां जुहोति  
तदेवाव रुन्धे रुद्रो वा एष यद्भि-  
स्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽ-  
न्या यच्छतरुद्रीयं जुहोति यैवास्य  
घोरा तनूस्तां तेन शमयति यद्वसो-

समिति । अर्घयति । अथो इति । एताम् ॥१०॥  
एव । आहुतिमित्या-हुतिम् । आयतनवतीमित्या-  
यतन-वतीम् । करोति । यत्काम इति यत्-का-  
मः । एनाम् । जुहोति । तत् । एव । अवेति । रु-  
न्धे । रुद्रः । वै । एषः । यत् । अग्निः । तस्य ।  
एते इति । तनुवौ । घोरा । अन्या । शिवा । अन्या ।  
यत् । शतरुद्रीयमिति शत-रुद्रीयम् । जुहोति ।  
या । एव । अस्य । घोरा । तनूः । ताम् । तेन ।

आयतनवतीं करोति न परदेवतावतीमिति । अन्यथा 'च मे च मे '\*  
इति निगद्य ह्यमानेयं कुत्र तिष्ठेत् । तस्मात् यत्कामः य-  
ज्जातिकं कामयमान एनां जुहोति देवतालाभात् स्थानलाभात् ।  
'शीलिकामि' इत्यादिना णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥

\*रुद्रो वा इत्यादि ॥ घोरां क्रुद्धां देवस्य तनुं शतरुद्रीयेण



धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनू-  
स्तां तेन प्रीणाति यो वै वसोर्धा-  
रायै ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव  
तिष्ठति यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मि-  
न्ब्रह्मोदनं पचेत्तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्रा-  
श्नीयुरेष वा अग्निर्वैश्वानरो यद्ब्राह्मण  
एषा खलु वा अग्नेः प्रिया तनूर्यद्वैश्वा-

शमयति । यत् । वसोः । धारांम् । जुहोति । या ।  
एव । अस्य । शिवा । तनूः । ताम् । तेन । प्री-  
णाति । यः । वै । वसोः । धारायै ॥ ११ ॥ प्रति-  
ष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वेदं । प्रतीतिं । एव । तिष्ठति ।  
यत् । आज्यम् । उच्छिष्येतेत्युत्-शिष्येत । तस्मि-  
न् । ब्रह्मोदनमिति ब्रह्म-ओदनम् । पचेत् । तम् ।  
ब्राह्मणाः । चत्वारः । प्रेति । अश्नीयुः । एषः । वै ।  
अग्निः । वैश्वानरः । यत् । ब्राह्मणः । एषा । ख-  
लु । वै । अग्नेः । प्रिया । तनूः । यत् । वैश्वानरः ।

‘ नमस्ते रुद्र मन्यवे ’\* इत्येतेन शमयति शिवां प्रागेव शान्तां  
तनुं वसोर्धारया प्रीणयतीति । यो वा इत्यादि । गतम् ॥

उच्छिष्येत अतिरिच्येत ब्राह्मणेभ्यो देयमोदनं ब्रह्मोदनम् ।  
प्रियायामेवेति । अग्नेः प्रियशरीरभूते वैश्वानरात्मनि ब्राह्मण इ-



नरः प्रियायामेवैनां तनुवां प्रतिष्ठा-  
पयति चतस्रो धेनूदद्यात्ताभिरेव य-  
जमानोऽमुष्मिन्लोकेऽग्निं दुहे ॥ १२ ॥  
चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेनेत्या-

प्रियायाम् । एव । एनाम् । तनुवाम् । प्रतीतिं ।  
स्थापयति । चतस्रः । धेनूः । दद्यात् । ताभिः ।  
एव । यजमानः । अमुष्मिन् । लोके । अग्निम् ।  
दुहे ॥ १२ ॥

उपैतां धारायै षट्त्वारिंशच्च ॥ ३ ॥

<sup>१</sup>चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । इति ।

त्यर्थः । तत्रेयमाहुतिः प्रतिष्ठाप्यते यत् ब्राह्मणा ब्रह्मौदनं प्रा-  
श्नन्ति इयं वै वसोधारा प्रतिष्ठेति ॥

<sup>४</sup>चतस्र इति ॥ भुक्तवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः । ताभिरेवेति । ता-  
भिः धेनुभिः वत्सस्थानीयाभिः अमुष्मिन् लोके भोगस्थाने अग्निं  
दुहे गोस्थानीयं दुग्धे कामान् दुहे । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु'  
इति तलोपः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे तृतीयोनुवाकः.

<sup>१</sup>चित्तिं जुहोमीति ॥ 'चित्तिं जुहोमि'\* इत्यनया ऋचा या वैश्व-  
कर्मणी स्वयमातृणायां होतव्येति पूर्वमुक्ता एषाऽऽहुतिरदाभ्यानाम



हादाभ्या वै नामैषाऽऽहुतिर्वैश्वकर्म-  
णी नैनं चिक्रयानं भ्रातृव्यो दध्नो-  
त्यथो देवता एवाव रुन्धेऽग्ने तम-  
द्येति पङ्क्त्या जुहोति पङ्क्त्याऽऽहुत्या

आह । अदाभ्या । वै । नाम । एषा । आहुतिरि-  
त्या-हुतिः । वैश्वकर्मणीति वैश्व-कर्मणी । न ।  
एनम् । चिक्रयानम् । भ्रातृव्यः । दध्नोति । अथो  
इति । देवताः । एव । अवेति । रुन्धे । <sup>2</sup>अग्ने ।  
तम् । अद्य । इति । पङ्क्त्या । जुहोति । पङ्क्त्या ।  
आहुत्येत्या-हुत्या । यज्ञमुखमिति यज्ञ-मुखम् ।

वेदितव्या । इदानीं नामधेयानि ब्रूते । नैनमिति । एतदाहुतिविशिष्टमग्निं  
चिक्रयानं चितवन्तं यजमानं भ्रातृव्यं शत्रुं न दध्नोति नाभिभवति ।  
तस्मात् दध्नन्ते नम्यन्ते अनयेति करणे कृत्यः 'दधेश्चेति-  
वक्तव्यम्' इति । दग्धिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्याहुः । अथो अपि-  
च देवता अवरुन्धे च 'यथा देवा इहागमन् '\* इति मन्त्रलिङ्गात् ।  
चिनोतेः लिटः कानच्, 'विभाषाञ्चः' इति कुत्वम् ॥

<sup>2</sup>'अग्ने तमद्य' इत्यक्षरपङ्क्त्या होमः कर्तव्यः । उक्तं तस्याः  
पङ्क्तत्वमत्र स्तूयते । प्रयोजनं चेते.....पाङ्क्तत्वाद्यज्ञस्य पङ्क्त्याऽन-  
याऽऽहुतिकरणेन हेतुना यज्ञमुखमुपक्रममारभत इति । आरभ्य  
यज्ञत्वमस्य क्रियत इति ॥



यज्ञमुखमा रंभते सप्त ते अग्ने स-  
मिधस्सप्त जिह्वा इत्याह होत्रा ए-  
वाव रुन्धेऽग्निर्देवेभ्योपाक्रामद्भाग-  
धेयम् ॥ १३ ॥ इच्छमानस्तस्मा ए-  
तद्भागधेयं प्रायच्छन्नेतद्वा अग्नेरग्नि-  
होत्रमेतर्हि खलु वा एष जातो य-

एति । रंभते । <sup>३</sup>सप्त । ते । अग्ने । समिध इति  
सं-इधः । सप्त । जिह्वाः । इति । आह । होत्राः ।  
एव । अवेति । रुन्धे । <sup>४</sup>अग्निः । देवेभ्यः । अपे-  
ति । अक्रामत् । भागधेयमिति भाग-धेयम् ॥  
१३ ॥ इच्छमानः । तस्मै । एतत् । भागधेयमिति  
भाग-धेयम् । प्रेति । अयच्छन् । एतत् । वै । अ-  
ग्नेः । अग्निहोत्रमित्यग्नि-होत्रम् । एतर्हि । खलु ।

<sup>३</sup>सप्त त इत्यादि ॥ 'सप्तते अग्ने' \* इत्यनया अग्निहोत्रहोमः  
कर्तव्यः । तत्प्रयोजनं होतृणामृत्विजां लोलः सप्तहोत्र इति  
लिङ्गात् ॥

<sup>४</sup>अग्निर्देवेभ्य इति ॥ गतमेतत्+ । एतद्वा इति । यस्मादेवं  
तस्मादेतमाग्निहोत्रमग्नेरेव स्वं देवैस्तथा कृतत्वात् । एतर्हित्यादि ।  
अस्मिन्काले एषोऽग्निर्जातो भवति । यर्हि यदा सर्वश्रितो भवति ।  
तस्माज्जातायान्नप्रदानसममिदमाग्निहोत्रमिति । स एनमित्यादि । गतम् ॥



रहि॑ सर्वा॑श्चितो॒ जा॒तायै॒वास्मा॑ अन्न-  
मपि॑ दधाति॒ स ए॒नं प्री॑तः प्री॒णाति॑  
वसी॑यान्भवति॒ ब्रह्म॒वादि॑नो॒ वद॑न्ति  
यदेष॑ गार्ह॒पत्य॑श्ची॒यतेऽथ॒ क्वास्याह-  
वनी॑य इत्य॒सावा॑दित्य॒ इति॑ ब्रूया-  
दे॒तस्मिन्॒ हि सर्वा॑भ्यो॒ दे॒वता॑भ्यो

वै । ए॒षः । जा॒तः । यर्हि॑ । सर्वाः॑ । चि॒तः । जा-  
ताय॑ । ए॒व । अ॒स्मै । अन्न॑म् । अपी॑ति । द॒धाति॑ ।  
सः । ए॒नम् । प्री॑तः । प्री॒णाति॑ । वसी॑यान् । भव-  
ति॑ । <sup>५</sup>ब्रह्म॒वादि॑न इति॒ ब्रह्म-वा॑दिनः । वद॑न्ति ।  
यत् । ए॒षः । गार्ह॑पत्य इति॒ गार्ह-प॑त्यः । ची॒य-  
ते॑ । अथ॑ । क्वा॑ । अ॒स्य । आ॒हव॑नीय इत्या॑-हवनी-  
यः । इति॑ । अ॒सौ । आ॒दित्यः॑ । इति॑ । ब्रू॒यात् । ए॒त-

<sup>५</sup>ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यत् यद्येवमेष गार्हपत्यश्चीयते अग्ने-  
रेव होमात् अथेदानीं क्वास्य भवति यः यत्र देवताभ्यो हूय-  
त इति ब्रह्मवादिन आहुः । अत्रोत्तरमित्थं ब्रूयादित्याह—अ-  
सावादित्य इति । अथाहवनीयत्वं समर्थयते—एतस्मिन्हीति ।  
यत् सर्वाभ्यो देवताभ्यः हुतं तदेतस्मिन् तिष्ठतीति । यथा—  
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपातिष्ठते इति । तस्मात्स एवा-  
हवनीयो भवतीति । य एवमित्यादि । गतम् ॥



जुहति ॥ १४ ॥ य एवं विद्वानग्निं  
चिनुते साक्षादेव देवता ऋध्नोत्यग्ने  
यशस्विन् यशसेममर्पयेन्द्रावतीम-  
पचितीमिहा वह । अयं मूर्धा परमे-  
ष्ठी सुवर्चास्समानानामुत्तमश्लोको

स्मिन्नं । हि । सर्वाभ्यः । देवताभ्यः । जुहति ॥ १४ ॥  
यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । साक्षादि-  
ति स-अक्षात् । एव । देवताः । ऋध्नोति । अग्ने ।  
यशस्विन् । यशसा । इमम् । अर्पय । इन्द्रावतीमि-  
तीन्द्र-वतीम् । अपचितीमित्यप-चितीम् । इह ।  
एति । वह । अयम् । मूर्धा । परमेष्ठी । सुवर्चा इति  
सु-वर्चाः । समानानाम् । उत्तमश्लोक इत्युत्तम-

<sup>६</sup>अथ राष्ट्रभृत उपदधाति—अग्ने यशस्विन्नित्याद्याश्चतस्रः सर्वाः त्रि-  
ष्टुभः, प्रथमा जगती वा ॥ तत्र प्रथमां—हे अग्ने यशस्विन्  
इमं यजमानं यशसा अर्पय प्रापय । 'नामन्विते समानाधिक-  
रणे' इति पूर्वस्यामन्वितस्य अविद्यमानत्वाभावः । इन्द्रावतीं  
इन्द्रयोग्यां अपचितीं पूजां इह अस्मिन्कर्मणि आवह आनय इन्द्रयोग्यां  
पूजां यथाऽयं समर्थस्स्यात् तथा कुर्वित्यर्थः । उभयत्रापि वर्ण-  
व्यत्ययेन दीर्घत्वम् । किमर्थमित्याह—अयं यजमानः मूर्धा प्र-  
धानभूतः परमे महिम्नि स्थितः । उणादिषु निपात्यते । सुव-  
र्चाः शोभनदीप्तिः । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स-



अस्तु । भद्रं पश्यन्त उपसेदुरग्रे त-  
पो दीक्षामृषयस्सुवर्विदः । ततः क्ष-  
त्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा  
अभि सं नमन्तु । धाता विधाता  
परमा ॥ १५ ॥ उत संदृक्प्रजापतिः

श्लोकः । अस्तु । <sup>७</sup>भद्रम् । पश्यन्तः । उपेति । सेदुः ।  
अग्रे । तपः । दीक्षाम् । ऋषयः । सुवर्विद् इति सुवः—  
विदः । ततः । क्षत्रम् । बलम् । ओजः । च । जातम् ।  
तत् । अस्मै । देवाः । अभि । समिति । नमन्तु ।  
<sup>८</sup>धाता । विधातेति वि—धाता । परमा ॥ १५ ॥ उ-  
त । संदृगिति सं—दृक् । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।

मानानां समानजातानां मध्ये उत्तमश्लोकः उत्तमकीर्तिश्चास्तु एव-  
मर्थ इति । उत्तमशब्द उञ्छादिरन्तोदात्तः ॥

<sup>७</sup>अथ द्वितीया—भद्रमिति ॥ भद्रं कल्याणं फलं पश्यन्तः  
शास्त्रदृष्ट्या विचिन्वानाः तपश्च उपसल्लक्षणं दीक्षां चाग्रे उपसेदुः  
उपासाञ्चक्रिरे ऋषयः सुवर्विदः परमसुखज्ञाः । ततश्च तेषां  
क्षत्रं धनं बलं सामर्थ्यं ओजो दीप्तिश्च जातं भद्रं उत्पादितं  
तद्भद्रमस्मै यजमानाय देवा अभिसन्नमन्तु आभिमुख्येनानयन्तु ॥

<sup>८</sup>अथ तृतीया—धातेति ॥ धाता धारकः विधाता विधार-  
कः परमो रक्षितः परमस्रष्टा उत अपि च परमात्मा संदृक्



परमेष्ठी विराजा । स्तोमाश्छन्दा-  
 सि निविदो म आहुरेतस्मै राष्ट्र-  
 भि सं नमाम । अभ्यावर्तध्वमुप-  
 मेत साकमयः शास्ताऽधिपतिर्वो  
 अस्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रंभ-  
 परमेष्ठी । विराजेति वि-राजा । स्तोमाः । छन्दा-  
 ऽसि । निविद् इति नि-विदः । मे । आहुः । एत-  
 स्मै । राष्ट्रम् । अभि । समिति । नमाम । अभ्या-  
 वर्तध्वमित्यभि-आवर्तध्वम् । उपेति । मा । एति ।  
 इत् । साकम् । अयम् । शास्ता । अधिपतिरित्य-

उत्तमो द्रष्टा अचितदशिः [अवितथदर्शी] परमेश्वरः प्रजापतिः  
 हिरण्यगर्भः परमेष्ठी परमे कारणभावे स्थितः परमात्मा विराजा  
 एकस्वष्ट्रा सह स्तोमास्त्रिवृदादयः छन्दांसि गायत्र्यादीनि निविदः  
 शस्त्राणि निविदः पदान्येव वा सर्वाण्येतानि मे आहुः । कथमे-  
 तस्मै यजमानाय राष्ट्रं पदसमूहं आभिमुख्येन संनमामेति राष्ट्रस्या-  
 भिसन्नमने आभिमुख्यं भजतामित्यर्थः ॥

<sup>१</sup>अथ चतुर्थी—अभ्यावर्तध्वमिति ॥ मनुष्या उच्यन्ते । अभ्या-  
 वर्तध्वं आभिमुख्येनास्माकमागच्छतम् । उपरक्ताः परागच्छत ।  
 ‘ गतिर्गतौ ’ इति प्रथमो गतिः अनुदात्तः । तेन पृथक् पदत्वा-  
 भावः । सर्वेऽपि साकं सम्भूय ऐकमत्यं गता मामुपेत उपगच्छत ।  
 धातूपसर्गसंयोगे कृते ‘ ओमाडोश्च ’ इति पररूपत्वम् । इदमु-  
 च्यध्वे—वः युष्काकं अयं यजमानः शास्ता अधिपतिश्चास्तु ।  
 ‘ असितस्कभित ’ इत्यादौ शास्तेति इडभावो निपात्यते । इदं



ध्वमिमं पश्चादनु जीवाथ सर्वे ।  
 राष्ट्रभृत एता उप दधात्येषा वा  
 अग्नेश्चिती राष्ट्रभृत्तयैवास्मिन्नाष्टं द-  
 धाति राष्ट्रमेव भवति नास्माद्राष्टं  
 भ्रंशते ॥ १६ ॥

धि-पतिः । वः । अस्तु । अस्य । विज्ञानमिति  
 वि-ज्ञानम् । अनु । समिति । रभध्वम् । इमम् ।  
 पश्चात् । अन्विति । जीवाथ । सर्वे । <sup>10</sup> राष्ट्रभृत इति  
 राष्ट्र-भृतः । एताः । उपेति । दधाति । एषा । वै ।  
 अग्नेः । चितिः । राष्ट्रभृदिति राष्ट्र-भृत् । तया । ए-  
 व । अस्मिन् । राष्ट्रम् । दधाति । राष्ट्रम् । एव ।  
 भवति । न । अस्मात् । राष्ट्रम् । भ्रंशते ॥१६॥  
 भागधेयं जुह्वति परमा राष्ट्रं दधाति सप्त च ॥४॥

चाप्युच्यध्वे—अयमप्यस्य यजमानस्य विज्ञानमनुसंरभध्वं यथाऽनेन  
 विज्ञातं तथाऽनुसरन्तः कर्माण्यारभध्वम् । पश्चादिमं जीवन्तमनुजीवाथ  
 सर्वेऽपि यद्ययं जीवति ततो यूयं जीवथ । तस्मादिमं जीवन्त-  
 मनुजीवतेति । लेख्याडागमः ॥

<sup>10</sup>अथासां ब्राह्मणम्—राष्ट्रभृत इत्यादि ॥ एषेति । एषा रा-  
 ष्ट्रमेवेति विधेयकतराष्ट्रतां दर्शयितुं ताच्छब्दम् । तदारभ्य  
 नास्मात् राष्ट्रं भ्रंशत इति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्थोनुवाकः.



यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वा  
 एष म्रियते यस्याग्निरुख्यं उदायति  
 यान्निर्मन्थ्यं कुर्याद्विच्छिन्द्याद्भ्रातृव्य-  
 मस्मै जनयेत्स एव पुनः परीध्य-  
 स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै भ्रा-

<sup>1</sup>यथा । वै । पुत्रः । जातः । म्रियते । एवम् ।  
 वै । एषः । म्रियते । यस्य । अग्निः । उख्यः ।  
 उदायतीत्युत्-वारयति । <sup>2</sup>यत् । निर्मन्थ्यमिति  
 निः-मन्थ्यम् । कुर्यात् । वीति । छिन्द्यात् । भ्रा-  
 तृव्यम् । अस्मै । जनयेत् । सः । एव । पुनः ।  
 परीध्य इति परि-इध्यः । स्वात् । एव । एनम् ।

<sup>1</sup>यथा वै पुत्र इत्यादि ॥ यथा जातः परिनिष्पन्नः पुत्रो  
 महादुःखहेतुम्रियते एवं महादुःखहेतुरेष उख्यो म्रियते गम्यते म्रि-  
 यमाण इव दुःखहेतुत्वाज्जात इत्युच्यते । कस्य दुःखहेतुरित्याह—  
 यस्येति । तस्मात्तदवधानेन रक्ष्य इति । पै ओ वै शोषणे ॥

<sup>2</sup>इदानीं प्रमादादनुगते प्रायश्चित्तमाह—यदि निर्मन्थ्येदग्निं वि-  
 छिन्द्यात् पूर्वमन्यस्य परिग्रहात् भ्रातृव्यं च यजमानस्य जन-  
 येत्, स एव पूर्वोत्पादित उख्यः परीध्यः । किमुक्तं भवति—  
 यथा पूर्वमुत्पादितं तथैवोत्पाद्य परीध्यः प्रवर्ध्य इत्यर्थः ।  
 ततश्च स्वादेव योनेः पूर्वस्मात्कारणात् उखाया आहवनीयाच्च



तृ॒व्यं॑ ज॒नय॑ति॒ त॒मो॑ वा ए॒तं गृ॒ह्णा॑-  
ति॒ यस्या॑ग्नि॒रुख्यं॑ उ॒द्वाय॑ति॒ मृ॒त्यु-  
स्त॒मः॑ कृ॒ष्णं वासः॑ कृ॒ष्णा घे॒नुर्द-  
क्षि॒णा त॒मसा॑ ॥ १७ ॥ ए॒व त॒मो  
मृ॒त्युम॑प॒ हते॑ हि॒र॒ण्यं॑ द॒दाति॒ ज्यो-  
ति॒र्वै हि॒र॒ण्यं॑ ज्योति॑षै॒व त॒मोप॑ ह-  
तेऽथो॑ तेजो॒ वै हि॒र॒ण्यं॑ तेजं॒ ए॒वा-

योनेः । ज॒न॒य॒ति॒ । न । अ॒स्मै । भ्रातृ॑व्यम् । ज॒-  
न॒य॒ति॒ । ३त॒मः । वै । ए॒तम् । गृ॒ह्णा॑ति । य॒स्य॑ ।  
अ॒ग्निः । उ॒ख्यं॑ । उ॒द्वाय॑तीत्यु॒त्-वा॑यति । मृ॒त्युः ।  
त॒मः । कृ॒ष्णम् । वासः॑ । कृ॒ष्णा । घे॒नुः । दक्षि-  
णा । त॒मसा॑ ॥ १७ ॥ ए॒व । त॒मः । मृ॒त्युम् । अ-  
पे॑ति । ह॒ते । हि॒र॒ण्यम् । द॒दा॑ति । ज्योतिः॑ । वै ।  
हि॒र॒ण्यम् । ज्योति॑षा । ए॒वं । त॒मः । अपे॑ति । ह॒ते ।  
अथो॑ इति । तेजः॑ । वै । हि॒र॒ण्यम् । तेजः॑ । ए॒व ।

ए॒नं॑ ज॒नय॑ति । ततश्च स ए॒वाय॑मिति विद्येत दोषाभावः । भ्रा-  
तृ॒व्यं च॑ यज॒मान॑स्य न ज॒नयो॑दिति ॥

३त॒मो वा॑ इत्यादि ॥ ग॒तम् । ए॒तमि॑ति । नी॒य॒मा॒नम् । त॒म-  
सै॒वेति॑ । कृ॒ष्णघे॒नुदान॑व्याजेन मृ॒त्युमे॒वाप॑हन्तीति । ज्योति॑-  
षै॒वेति॑ । तद्वि॒पक्षे॑ण हि॒र॒ण्येन॑ ज्योति॑षा त॒मोनि॑वारणं करोति ।



त्मन्धत्ते सुवर्न घर्मस्स्वाहा सुवर्ना-  
 र्कस्स्वाहा सुवर्न शुक्रस्स्वाहा सुवर्न  
 ज्योतिस्स्वाहा सुवर्न सूर्यस्स्वाहाऽ-  
 र्को वा एष यद्ग्निरसावादित्यः॥१८  
 अश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्य-

आत्मन् । धत्ते । <sup>४</sup>सुवः । न । घर्मः । स्वाहा । सुवः । न ।  
 अर्कः । स्वाहा । सुवः । न । शुक्रः । स्वाहा । सुवः । न ।  
 ज्योतिः । स्वाहा । सुवः । न । सूर्यः । स्वाहा । <sup>५</sup>अर्कः ।  
 वै । एषः । यत् । अग्निः । असौ । आदित्यः ॥१८॥  
 अश्वमेध इत्यश्व-मेधः । यत् । एताः । आहुती-

अथो अपि च तेजोरूपहिरण्यप्रदानेन तेजस्वित्वमात्मनः करोति  
 नित्यम् ॥

<sup>४</sup>स्त्रुवाहुतीरभिजुहोति उद्घातप्रायश्चित्तार्थं च—सुवर्नेत्याद्याः प-  
 ञ्च ॥ सुवरादित्यः स इवायं घर्मः दीप्तिशीलोग्निः तस्मै स्वाहुतामिद-  
 मस्तु । उपमार्थीयो नकारः । प्रातिशाख्ये ‘ कृधिसुवः.....पूर्वः ’\*  
 इति नियमाण्णत्वाभावः । एवमुत्तरे द्रष्टव्याः । अर्कः अर्च-  
 नीयः । शुक्रः निर्मलः । ज्योतिः तेजोरूपः सूर्यः सावकः प्रेर-  
 को वा । ‘ राजसूयसूर्य ’ इत्यत्र निपात्यते ॥

<sup>५</sup>अत्रैव ब्राह्मणम्—अर्को वा इत्यादि ॥ यावेतावेतेषु जन्तुषूप-  
 मानोपमेयभूतावग्न्यादित्यौ निर्दिष्टौ तावकाश्वमेधौ । प्रशस्तशब्दा-



र्काश्वमेधयो रेव ज्योतींषि सं दधा-  
 त्येष ह त्वा अर्काश्वमेधी यस्यैतद्ग्नौ  
 क्रियत आपो वा इदमग्ने सलिल-  
 मासीत्स एतां प्रजापतिः प्रथमां  
 चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तद्वियमभ-

रित्या-हुतीः । जुहोति । अर्काश्वमेधयोरित्यर्क-अ-  
 श्वमेधयोः । एव । ज्योतींषि । समिति । दधाति ।  
 एषः । ह । तु । वै । अर्काश्वमेधीत्यर्क-अश्वमेधी ।  
 यस्य । एतत् । अग्नौ । क्रियते । आपः । वै । इदम् ।  
 अग्ने । सलिलम् । आसीत् । सः । एताम् । प्रजापति-  
 रिति प्रजा-पतिः । प्रथमाम् । चितिम् । अपश्यत् ।  
 ताम् । उपेति । अधत्त । तत् । इयम् । अभवत् ।

भिधानं प्राशस्त्यार्थम् । तस्मादाभिराहुतिभिः सर्वाणि ज्योतींषि  
 अर्काश्वमेधयोरग्न्यादित्ययोः लोकस्थित्यर्थं संदधाति । एष इत्या-  
 दि । एष वाऽर्काश्वमेधी यस्यैतत् कर्म क्रियत इति पृथक् सोम-  
 विधानार्थं पुनर्वचनम् ॥

६आपो वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम्\* । इतःप्रभृति पञ्चचिति-  
 वाक्यशेष आन्तादनुवाकस्य । स एतामित्यादि । गतम् । इयमिति ।  
 पृथिवी तं प्रजापतिं पृथिव्यां सुखमासीनं विश्वकर्मा (प्रीतिमे)



वृत्तं विश्वकर्माऽब्रवीदुप त्वाऽऽया-  
नीति नेह लोकोस्तीति ॥ १९ ॥  
अब्रवीत्स एतां द्वितीयां चितिमप-  
श्यत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षमभवत्स  
यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽया-

तम् । विश्वकर्मेति विश्व-कर्मा । अब्रवीत् । उपे-  
ति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह ।  
लोकः । अस्ति । इति ॥ १९ ॥ अब्रवीत् । सः ।  
एताम् । द्वितीयाम् । चितिम् । अपश्यत् । ताम् ।  
उपेति । अधत्त । तत् । अन्तरिक्षम् । अभवत् । सः ।  
यज्ञः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । अब्रवीत् ।  
उपेति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह ।

अब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानि त्वामुपगच्छामि इतः सलिलात् तव समीपं  
पृथिवीभूतमाश्रयानीति । धातूपसर्गयोरेकादेश उदात्तः । अथ प्र-  
जापतिः विश्वकर्माणमब्रवीत्—तव लोके इह स्थानं इह मत्समीपे  
नास्तीति अन्तरिक्षस्य अभावात्ततस्स विश्वकर्मा स्वमहिम्ना एतां द्वि-  
तीयां चितिमपश्यत्, उपाधत्त च ताम् । तदन्तरिक्षमभवत् । स तत्र  
सुखमास्त । अथ यज्ञः प्रजापतिमब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानीति । अथ  
प्रजापतिस्तमब्रवीत्—नेह लोकस्तवास्तीति दिशामभावात्; त्वं हि  
क्षिगधीनात्मलाभ इति । अथ प्रजापतिं मुक्त्वा यज्ञो विश्वकर्मा-  
णमब्रवीत्—उपत्वाऽऽयानीति । अथ विश्वकर्मा यज्ञमब्रवीत्—केन



नीति नेह लोकोस्तीत्यब्रवीत्स वि-  
श्वकर्माणमब्रवीदुप त्वाऽऽयानीति  
केन मुपैष्यसीति दिश्याभिरित्य-  
ब्रवीत्तं दिश्याभिरुपैत्ता उपाधत्त ता  
दिशः ॥ २० ॥ अभवन्त्स परमेष्ठी

लोकः । अस्ति । इति । अब्रवीत् । सः । विश्वक-  
र्माणमिति विश्व-कर्माणम् । अब्रवीत् । उपेति ।  
त्वा । एति । अयानि । इति । केन । मा । उपैष्यसी-  
त्युप-एष्यसि । इति । दिश्याभिः । इति । अब्रवीत् ।  
तम् । दिश्याभिः । उपैदित्युप-एत् । ताः । उपेति ।  
अधत्त । ताः । दिशः ॥ २० ॥ अभवन् । सः । प-

सह मामुपैष्यसि मामुपगमिष्यसीति । धातूपसर्गयोः 'एत्येध-  
त्यूठ्सु' इति वृद्धिः एकादेश उदात्तः, तस्यान्तादिवद्भावेन आ-  
ङ्गहणेन ग्रहणात् 'ओमाङोश्च' इति पररूपत्वं प्राप्तं न व्य-  
त्ययेन क्रियते । क्रियतां वा पररूपत्वं न कश्चिद्रूपभेदः, अन्त-  
वद्भावेन वा एतिग्रहणेन ग्रहणात् 'एत्येधत्यूठ्सु' इति पुनरपि  
वृद्धिः प्रवर्तते ॥

अथ यज्ञो विश्वकर्माणमब्रवीत्—दिश्याभिरिष्टकाभिः सह त्वा-  
मुपैष्यामीति ॥ दिक्शब्दवता मन्त्रेणोपधेया इष्टका दिश्याः 'रा-  
ज्यसि प्राची दिक्' \* इत्याद्याः । 'तद्धानासाम्' इति यत् ।



प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽऽयानीति  
 नेह लोकोस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्मा-  
 णं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽयानीति  
 नेह लोकोस्तीत्यब्रूतां स एतां तृ-  
 तीयां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदु-

रमेष्ठी । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । अब्रवीत् ।  
 उपेति । त्वा । एति । अयानि । इति । न । इह ।  
 लोकः । अस्ति । इति । अब्रवीत् । सः । विश्व-  
 कर्माणमिति विश्व-कर्माणम् । च । यज्ञम् । च ।  
 अब्रवीत् । उपेति । वाम् । एति । अयानि । इति ।  
 न । इह । लोकः । अस्ति । इति । अब्रूताम् । सः ।  
 एताम् । तृतीयां । चितिम् । अपश्यत् । ताम् ।  
 उपेति । अधत्त । तत् । असौ । अभवत् ।

अथ तदनुज्ञातः यज्ञो दिश्याभिः सहोपैत् उपागच्छत् । वृद्धित्र-  
 याद्यः एकादेश उदात्तः, पूर्ववत्प्रथमस्य गतेरनुदात्तत्वम् । अथ ता  
 उपाधत्त यज्ञस्ता दिशोऽभवन् । ततो दिश्याभिर्यज्ञः सुखमासत । अथ  
 परमेष्ठी ब्रह्मा प्रजापतिं विश्वात्मानमब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानीति ।  
 नेहेत्यब्रवीत् प्रजापतिः ऊर्ध्वलोकाभावात् । अथ परमेष्ठी विश्व-  
 कर्माणं यज्ञं चाब्रवीत् उप वामाऽयानीति युवामुपगच्छामीति । नेहेत्य-  
 ब्रूतां तौ । स तृतीयां चितिं दृष्ट्वा उपाधत्त । स द्यौरभवत् ॥



सार्वभ॒व॒त्स आ॒दि॒त्यः प्र॒जाप॑तिम॒-  
ब्र॒वी॒दुप॑ त्वा ॥ २१ ॥ आ॒ऽया॒नीति॑  
नेह॑ लो॒कोस्तीत्य॑ब्र॒वी॒त्स वि॒श्वक॑-  
र्माणं॑ च॒ य॒ज्ञं चा॑ब्र॒वी॒दुप॑ वा॒माऽया॒-  
नीति॑ नेह॑ लो॒कोस्तीत्य॑ब्रू॒ताः स  
पर॑मे॒ष्ठिन॑मब्र॒वी॒दुप॑ त्वाऽऽया॒नीति॑

<sup>8</sup>सः । आ॒दि॒त्यः । प्र॒जाप॑तिमि॒तिं प्र॒जा-प॑तिम् । अ॒ब्र-  
वी॒त् । उ॒पेति॑ । त्वा ॥ २१ ॥ एति॑ । अ॒या॒नि ।  
इति॑ । न । इ॒ह । लो॒कः । अ॒स्ति॒ । इति॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् ।  
सः । वि॒श्वक॑र्माणमि॒तिं वि॒श्व-क॑र्माणम् । च । य॒-  
ज्ञम् । च । अ॒ब्र॒वी॒त् । उ॒पेति॑ । वा॒म् । एति॑ । अ॒या॒-  
नि । इति॑ । न । इ॒ह । लो॒कः । अ॒स्ति॒ । इति॑ । अ॒ब्रू॒-  
ताम् । सः । पर॑मे॒ष्ठिन॑म् । अ॒ब्र॒वी॒त् । उ॒पेति॑ ।  
त्वा । एति॑ । अ॒या॒नि । इति॑ । के॒न । मा । उ॒पै-  
ष्य॒सीत्यु॑प-ए॒ष्य॒सि । इति॑ । लो॒कं॑पृ॒णयेति॑ लो-

<sup>8</sup>अथादित्यः प्रजापतिमब्रवीत्—उप त्वाऽऽयानीति ॥ नेहेति सो-  
ब्रवीत् । स आदित्यः प्रजापतिं मुक्त्वा यज्ञं च विश्वकर्माणं चा-  
ब्रवीत् उप वामाऽयानीति । नेहेति तावप्यब्रूताम् । अथ परमेष्ठिनमब्र-  
वीत्—उप त्वाऽयानीति । अथ परमेष्ठी केन मोपैष्यसत्यादित्यमब्र-  
वीत् । अथ लोकं पृणयेति सोब्रवीत् । उपैत् लोकं पृणया ।



केन मोपैष्यसीति लोकंपृणयेत्यब्र-  
वीत्तं लोकंपृणयोपैत्तस्मादयांतयाम्नी  
लोकं पृणाऽयांतयाम्ना ह्यसौ ॥२२॥  
आदित्यस्तानृषयोऽब्रुवन्नृप व आऽ-  
यामेति केन न उपैष्यथेति भूमे-

कं-पृणयां । इति । अब्रवीत् । तम् । लोकंपृण-  
येति लोकं-पृणयां । उपैदित्युप-एत् । तस्मात् ।  
अयांतयाम्नीत्ययांत-याम्नी । लोकंपृणेति लोकं-  
पृणा । अयांतयामेत्ययांत-याम्ना । हि । असौ ॥  
२२ ॥ आदित्यः । तान् । ऋषयः । अब्रुवन् । उ-  
पैति । वः । एति । अयाम् । इति । केन । नः ।  
उपैष्यथेत्युप-एष्यथ । इति । भूम्ना । इति । अ-  
ब्रुवन् । तान् । द्वाभ्याम् । चितीभ्यामिति चिति-

तस्मादादित्येनानीतत्वात् अयातयाम्नी पुनःपुनरुपधीयमानाऽपि कदा-  
चिदप्यशक्तिं न प्रतिपद्यते, यथा पुनःपुनरुद्यन्नप्यादित्यः ॥

अयातयाम्नीति ॥ 'अन उपधालोपिनः' इति ङीप् ।  
तानित्यादि । तान् प्रजापतिविश्वकर्मयज्ञपरमेष्ठ्यादित्यान् ऋषयोऽ-  
ब्रुवन् उप ष आऽयामेति । केन नोस्मानुपैष्यथेति प्रजापत्यादयोऽब्रु-  
वन् । भूमेत्यब्रुवन् ऋषयः । बहुत्वं भूमा वृद्धिः । 'बहो-  
र्लोपो भू च बहोः' । ततस्ते द्वाभ्यां चितीभ्यामुपायन् प्रजापत्या-



त्यंब्रुवन्तान्द्वाभ्यां चितीभ्यामुपाय-  
न्धस पञ्चचितीकस्समपद्यत् य एवं  
विद्वानग्निं चिनुते भूयानेव भवत्य-  
भीमान्लोकाञ्जयति विदुरेनं देवा  
अथो एतासामेव देवतानां सायु-  
ज्यं गच्छति ॥ २३ ॥

भ्याम् । उपायन्नित्युप-आयन्नं । सः । पञ्चचिती-  
क इति पञ्च-चितीकः । समिति । अपद्यत् ।  
<sup>10</sup>यः । एवम् । विद्वान् । अग्निम् । चिनुते । भू-  
यान् । एव । भवति । अभीति । इमान् । लो-  
कान् । जयति । विदुः । एनम् । देवाः । अथो इ-  
ति । एतासाम् । एव । देवतानाम् । सायुज्यम् ।  
गच्छति ॥ २३ ॥

तमसाऽऽदित्योऽस्तीति दिशं आदित्यः प्रजाप-  
तिमब्रवीदुप त्वाऽसौ पञ्चचत्वारिंशच्च ॥५॥

दीन् सोयमग्निरेवं पञ्चचितीकस्सम्पद्यते । 'चितेः कपि' इति  
दीर्घः ॥

<sup>10</sup>य एवमित्यादि ॥ विदुषस्तुतिः । भूयान् ऋद्धियुक्तः ।  
एतासां प्रजापत्यादीनां सायुज्यं समानयोगत्वं गच्छति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे पञ्चमः ॥



वयो वा अग्निर्यदाग्निचित्पक्षिणोऽश्री-  
यात्तमेवाग्निमद्यादातिमाच्छेत्संवत्स-  
रं व्रतं चरेत्संवत्सरं हि व्रतं नाति  
पशुर्वा एष यदाग्निर् हिनस्ति खलु

<sup>1</sup>वयः । वै । अग्निः । यत् । अग्निचिदित्यग्नि-  
चित् । पक्षिणः । अश्रीयात् । तम् । एव । अ-  
ग्निम् । अद्यात् । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् । सं-  
वत्सरमिति सं-वत्सरम् । व्रतम् । चरेत् । संव-  
त्सरमिति सं-वत्सरम् । हि । व्रतम् । न । अती-  
ति । <sup>2</sup>पशुः । वै । एषः । यत् । अग्निः । हिनस्ति ।  
खलु । वै । तम् । पशुः । यः । एनम् । पुरस्तात् ।

<sup>1</sup>वयो वा इत्यादि ॥ श्येनाकारत्वात् पक्षी भवत्यग्निः । तस्मा-  
द्यदाग्निचित्पक्षिणोऽश्रीयात् पक्षिणो मांसमश्रीयात् तमेवाग्निमद्यात् ।  
तत आर्तिं गच्छेत् म्रियेत । 'उपसर्गादितिधातौ' इति वृद्धिः ।  
तस्मात्संवत्सरं न मांसमश्रीयादिति विधिः । यस्मात्संवत्सरविधिर्ना-  
त्येति ततस्संवत्सराद्धर्ममनुवर्तते । 'ससाधनां क्रियां उपसर्ग  
आह' इति सोपसर्गक्रियापदमध्याह्नियते । संवत्सराद्वर्गिणोऽपि सर्वव्रतं  
प्रवर्तते नाति नोर्ध्वम् ॥

<sup>2</sup>पशुर्वा इत्यादि ॥ लुप्तोपमेयम् । यथा पशुः प्रतिकूलकारिणमा-  
भिमुख्येन स्थितं हिनस्ति एवमयमग्निः । यस्मादेवं तस्मात्पशुस-



वै तं पशुर्य एनं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप-  
चरति तस्मात्पश्चात्प्राडुपचर्य आ-  
त्मनोऽहिंसायै तेजोसि तेजो मे  
यच्छ पृथिवीं यच्छ ॥ २४ ॥ पृथि-  
व्यै मां पाहि ज्योतिरसि ज्योतिर्मे  
यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षान्मा पा-

प्रत्यञ्चम् । उपचरतीत्युप-चरति । तस्मात् । प-  
श्चात् । प्राड् । उपचर्य इत्युप-चर्यः । आत्मनः ।  
अहिंसायै । ३तेजः । असि । तेजः । मे । यच्छ ।  
पृथिवीम् । यच्छ ॥ २४ ॥ पृथिव्यै । मा । पाहि ।  
ज्योतिः । असि । ज्योतिः । मे । यच्छ । अन्तरिक्षम् ।  
यच्छ । अन्तरिक्षात् । मा । पाहि । सुवः । असि ।

दृशोयमग्निः तमपि हिनस्ति । कं ? य एनं पुरस्तात् पूर्वस्यां  
दिशि स्थितः प्रत्यङ्मुखः स प्रत्यञ्चं प्रतिमुखावस्थितमुपचरति  
आरोहणोपधानप्रोक्षणादिकमस्य करोति । तस्मात्पश्चादपरस्यां दिशि  
स्थितेन प्राङ्मुखोऽग्निः उपचर्यः उपचरितव्य इति विधिः ।  
आत्मन एवाहिंसार्थम् । छान्दसो यत् ॥

३प्रथममध्यमोत्तमामु चितिषु हिरण्येष्टका उपदधाति—तेजो-  
सीत्याद्याः ॥ तेजोसि तेजोहेतुस्त्वमसि तेजो मह्यं देहि पृथिवीं च  
यच्छ विधेयां कुरु । पृथिव्यै पृथिवीनिमित्तात् रोगादेः मां पाहि ।



हि सुव॑रसि॒ सुव॑र्मे॒ यच्छ॒ दिवं॑ यच्छ  
 दि॒वो मा॑ पा॒हीत्या॑हि॒ताभि॒र्वा इ॒मे  
 लो॒का वि॒धृता॑ यद्दे॒ता उ॑प॒दधा॑त्येषां  
 लो॒कानां॑ वि॒धृत्यै॑ स्वयमा॒तृण्णा उ॑-  
 प॒धाय॑ हिर॒ण्येष्ट॒का उप॑ दधा॒तीमे॑ वै  
 लो॒कास्स्व॑यमा॒तृण्णा॑ ज्योति॒र्हि-

सुवः । मे । यच्छ । दिवम् । यच्छ । दिवः । मा । पाहि ।  
 इति । आह । एताभिः । वै । इमे । लोकाः ।  
 विधृता इति वि-धृताः । यत् । एताः । उपदधा-  
 तीत्युप-दधाति । एषाम् । लोकानाम् । विधृत्या  
 इति वि-धृत्यै । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृ-  
 ण्णाः । उपधायेत्युप-धाय । हिरण्येष्टका इति हि-  
 रण्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति । इमे । वै । लो-  
 काः । स्वयमातृण्णा इति स्वयं-आतृण्णाः । ज्यो-

पञ्चम्यर्थे चतुर्थी, 'उदात्तयणः' इति तस्या उदात्तत्वम् ।  
 एवमुत्तरौ व्याख्येयौ । तेजः कीर्तिः । ज्योतिः दीप्तिः । सुव-  
 स्सुखम् ॥

अत्रैव ब्राह्मणम्—इत्याहेति ॥ एताभिः हिरण्येष्टकाभिः इमे  
 लोकाः विधृताः एतासामुपधानेनेत्यर्थः ॥



रण्यं यत्स्वयमातृण्णा उपधाय ॥  
 २५ ॥ हिरण्येष्टका उपदधातीमाने-  
 वैताभिलोकाञ्ज्योतिष्मतः कुरुतेऽथो  
 एताभिरेवास्मा इमे लोकाः प्र भा-  
 न्ति यास्ते अग्ने सूर्ये रुच उद्यतो  
 दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभि-

तिः । हिरण्यम् । <sup>५</sup>यत् । स्वयमातृण्णा इति स्व-  
 यं-आतृण्णाः । उपधायेत्युप-धाय ॥ २५ ॥ हि-  
 रण्येष्टका इति हिरण्य-इष्टकाः । उपदधातीत्युप-  
 दधाति । इमान् । एव । एताभिः । लोकान् ।  
 ज्योतिष्मतः । कुरुते । अथो इति । एताभिः । ए-  
 व । अस्मै । इमे । लोकाः । प्रेति । भान्ति ।  
<sup>६</sup>याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । उद्यत इत्युत्-  
 यतः । दिवम् । आतन्वन्तीत्या-तन्वन्ति । रश्मि-

<sup>५</sup>यदित्यादि ॥ गतम् । अथो इति । एताभिरिष्टकाभिः ज्यो-  
 तिष्मन्तः कृता लोका अस्मै यजमानाय प्रकर्षेण भान्ति ॥

<sup>६</sup>अथ तिस्रः ऋचः—यास्ते अग्ने इत्याद्याः ॥ प्रथमाद्विती-  
 ये 'ध्रुवाऽसि'\* इत्यत्र व्याख्याते । सर्वा अनुष्टुभः प्रथमा कृति-  
 न्मानुष्टुप् । तत्र प्रथमा—उद्यतस्तव सूर्ये स्थिता याः रुचः



स्सर्वा॑भी रु॒चे ज॒नाय॑ नस्कृ॒धि ।  
 या वो॑ दे॒वास्सूर्ये॑ रु॒चो गो॒ष्वश्वेषु॑  
 या रुचः॑ । इन्द्रा॑ग्नी ताभि॒स्सर्वा॑भी  
 रुचं॑ नो धत्त बृहस्प॑ते । रुचं॑ नो धे-  
 हि ॥ २६ ॥ ब्राह्म॑णेषु रुचं॑ राज॑सु  
 नस्कृ॒धि । रुचं॑ वि॒श्येषु॑ शू॒द्रेषु॑ मयि॑

भिरिति॑ रश्मि-भिः । ताभिः॑ । सर्वाभिः॑ । रुचे ।  
 जनाय॑ । नः । कृधि । १याः । वः । देवाः । सूर्ये ।  
 रुचः॑ । गोषु॑ । अश्वेषु॑ । याः । रुचः॑ । इन्द्रा॑ग्नी इ-  
 तीन्द्र-अग्नी । ताभिः॑ । सर्वाभिः॑ । रुचंम् । नः ।  
 धत्त । बृहस्प॑ते । २रुचंम् । नः । धेहि ॥ २६ ॥  
 ब्राह्म॑णेषु । रुचंम् । राज॑स्विति॒ राज-सु । नः ।  
 कृधि । रुचंम् । वि॒श्येषु॑ । शू॒द्रेषु॑ । मयि॑ । धेहि ।

दिवं रश्मिभिः व्याप्तामातन्वन्ति ताभिस्सर्वाभिः रश्मिभिः नो यजमा-  
 नाय दीप्तिं कुरु ॥

द्वितीया—हे देवा या वः सूर्ये स्थिताः सूर्यनिबन्धना रुचः  
 गोष्वश्वेषु या रुचः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते ताभिः सर्वाभिः  
 अस्मभ्यं रुचं धत्त ॥

तृतीया—नः अस्माकं ब्राह्मणेषु रुचं धेहि स्थापय ॥



धेहि रुचा रुचम् । द्वेधा वा अग्निं  
चिकयानस्य यश इन्द्रियं गच्छत्य-  
ग्निं वा चितमीजानं वा यदेता आ-  
हुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यश इन्द्रियं धत्त  
ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोर्योग्निं चि-  
न्वन्नधिक्रामति तत्त्वा यामि ब्रह्म-

रुचा । रुचम् । <sup>९</sup>द्वेधा । वै । अग्निम् । चिकयान-  
स्यं । यशः । इन्द्रियम् । गच्छति । अग्निम् ।  
वा । चितम् । ईजानम् । वा । यत् । एताः ।  
आहुतीरित्या-हुतीः । जुहोति । आत्मन् । एव ।  
यशः । इन्द्रियम् । धत्ते । <sup>१०</sup>ईश्वरः । वै । एषः ।  
आर्तिम् । आर्तोरित्या-अर्तोः । यः । अग्निम् ।

<sup>९</sup>अथात्र ब्राह्मणम्—द्वेधां वा इत्यादि ॥ अग्निं चिकयानस्य  
चितवतः यश इन्द्रियं च द्वेधा गच्छति तमग्निं वा गच्छति  
ईजानं वा अनग्निकेन क्रतुना इष्टवन्तं न सर्वथाऽग्निचितम् ।  
उभयत्र लिटः कानजादेशः । तस्माद्देताभिः ‘यास्ते अग्ने’  
इत्यादिभिराहुतिभिः यश इन्द्रियं चात्मनि स्थापयति, ततो नान्यं  
गच्छति ॥

<sup>१०</sup>ईश्वरो वा इति ॥ ‘ईश्वरे तोसुन्कसुनौ’ इति हेतौ शता ।  
चयनेन हेतुना अग्निमतिक्रामति । आरोहति वारुण्या\* । उ-



णा वन्दमान इति वारुण्यर्चा ॥ २७  
 जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुप्तिरात्मनो  
 हविष्कृतो वा एष योऽग्निं चिनुते  
 यथा वै हविस्स्कन्दत्येवं वा एष स्क-  
 न्दति योऽग्निं चित्वा स्त्रियमुपैति मै-

चिन्वन् । अधिक्रामतीत्यधि-क्रामति । तत् ।  
 त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । इति ।  
 वारुण्या । ऋचा ॥ २७ ॥ जुहुयात् । शा-  
 न्तिः । एव । एषा । अग्नेः । गुप्तिः । आत्मनः ।  
<sup>11</sup>हविष्कृत इति हविः-कृतः । वै । एषः । यः ।  
 अग्निम् । चिनुते । यथा । वै । हविः । स्कन्दति ।  
 एवम् । वै । एषः । स्कन्दति । यः । अग्निम् । चि-

दात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वम्, 'उदात्तयणः' इति विभक्तेः ।  
 एषा सञ्चिताहृतिरग्नेश्शान्तिः अधिक्रमणदोषशान्तिहेतुरात्मनश्च गुप्तिः  
 रक्षाहेतुः ॥

<sup>11</sup>हविष्कृतो वा इत्यादि ॥ एष हविष्कृतः निर्वातितहवी-  
 रूप इति यावत् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।  
 यद्वा—हविष्कृतः कृतहविः भावप्रधानो हविश्शब्दः । 'जाति-  
 कालसुखादिभ्यः परवचनम्' इति परनिपातः । हविस्थानीयोऽ-  
 यमग्निश्चिन्वानः तस्मात् हविस्स्कन्दनं यथा दोषवदेवमस्याः स्त्रिया



त्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत मैत्राव-  
रुणतामेवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय यो  
वा अग्निमृतुस्थां वेदुर्ऋतुरस्मै  
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति सं-

त्वा । स्त्रियम् । उपैतीत्युप-एति । मैत्रावरुण्येति  
मैत्रा-वरुण्या । आमिक्षया । यजेत । मैत्रावरुण-  
तामिति मैत्रा-वरुणताम् । एव । उपेति । एति ।  
आत्मनः । अस्कन्दाय । <sup>12</sup> यः । वै । अग्निम् ।  
ऋतुस्थामित्यृतु-स्थाम् । वेदुः । ऋतुर्ऋतुरित्यृतुः-  
ऋतुः । अस्मै । कल्पमानः । एति । प्रतीति । एव ।  
तिष्ठति । <sup>13</sup> संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अग्निः ।

उपायनम् । तस्मान्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेतेति विधिः । अनूबन्ध्या-  
स्थानीयं विधीयते मैत्रावरुणम् । तामिति । मित्रावरुणयोर्भागो मैत्रा-  
वरुणः । तद्भावमुपैति स्कन्दनम् । ततश्च हुतकल्पत्वात् स्कन्द-  
नदोषो नास्यात्मनः । यद्वा—स्वार्थिकोऽण्—मित्रावरुणभावमुपैति ।  
ततश्च तद्भावेन स्थितत्वादात्मनः स्कन्दने दोषाप्रसङ्ग इति ॥

<sup>12</sup> यो वा अग्निमित्यादि ॥ ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठतीत्यृतुस्था ।  
आकारान्तलक्षणः कः । ऋतुरृतुः सर्वः ऋतुः अस्मै यजमानाय  
कल्पमानः संवर्धमान एति प्रवर्तते । प्रतितिष्ठति यजमानः ॥

<sup>13</sup> संवत्सरो वा इत्यादि ॥ गतम्\* ॥



वथ्स॒रो वा अ॒ग्निः ॥ २८ ॥ ऋ॒तु-  
 स्थास्तस्य॑ वस॒न्तशि॒शरो॑ श्री॒ष्मो द-  
 क्षिणः॑ प॒क्षो व॒र्षाः पु॒च्छं॑ शरदुत्त॑-  
 रः प॒क्षो हे॒मन्तो॑ मध्यं॑ पूर्॒वप॒क्षाश्चि-  
 तयोऽप॑रप॒क्षाः पु॒रीष॑महो॒रात्रा॑णीष्टं-  
 का ए॒ष वा अ॒ग्निर् ऋ॒तुस्था॑ य ए॒वं  
 वेद॑र्तु॒र्ऋ॒तुर॒स्मै क॑ल्प॒मान॑ एति॒ प्र-  
 त्ये॒व ति॑ष्ठति॒ प्र॒जाप॑ति॒र्वा ए॒तं ज्यै-

॥ २८ ॥ ऋ॒तुस्था॑ इत्यृ॒तु-स्थाः । तस्य॑ । वस-  
 न्तः । शि॒रः । श्री॒ष्मः । दक्षिणः॑ । प॒क्षः । व॒र्षाः ।  
 पु॒च्छंम् । शर॑त् । उत्त॑र् इत्युत्-॒तरः । प॒क्षः । हे॒म-  
 न्तः । मध्यं॑म् । पूर्॒वप॒क्षा इति॑ पूर्॒व-प॒क्षाः । चि॒त-  
 यः । अ॒प॒रप॒क्षा इत्य॑प॒र-प॒क्षाः । पु॒रीष॑म् । अ॒हो-  
 रा॒त्राणीत्य॑हः-रा॒त्राणि॑ । इष्टं॑काः । ए॒षः । वै । अ॒-  
 ग्निः । ऋ॒तुस्था॑ इत्यृ॒तु-स्थाः । यः । ए॒वम् । वे॒द ।  
 ऋ॒तुर्ऋ॒तुरित्यृ॒तुः-ऋ॒तुः । अ॒स्मै । क॑ल्प॒मानः ।  
 एति॑ । प्र॒तीति॑ । ए॒व । ति॑ष्ठति । <sup>14</sup> प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जा-

<sup>14</sup>प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ एवमृत्तुस्थां अग्निं ऋतुषु न्यधत्त ।  
 गतमन्यत् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षष्ठोऽनुवाकः.



ष्यकामो न्यधत्त ततो वै स ज्यै-  
ष्यमगच्छद्य एवं विद्वानग्निं चिनुते  
ज्यैष्यमेव गच्छति ॥ २९ ॥

यदाकृतात्समसुस्रोद्धृदो वा मनसो

पतिः । वै । एतम् । ज्यैष्यकाम इति ज्यैष्य-  
कामः । नीति । अधत्त । ततः । वै । सः । ज्यै-  
ष्यम् । अगच्छत् । यः । एवम् । विद्वान् । अ-  
ग्निम् । चिनुते । ज्यैष्यम् । एव । गच्छति ॥ २९ ॥

पृथिवीं यच्छ यत्स्वयमातृण्णा उपधार्य धे-  
हृचाऽग्निं चिनुते त्रीणि च ॥ ६ ॥

यत् । आकृतादित्या-कृतात् । समसुस्रोदिति  
सं-असुस्रोत् । हृदः । वा । मनसः । वा । सम्भृ-

<sup>1</sup>दशाग्निकानि समिष्टयजूषि जुहोति—यदाकृतादित्यादीनि ॥  
आद्याश्चतस्रः त्रिष्टुभः । अन्या अनुष्टुभः । तत्र प्रथमा—आ-  
कृतिः संकल्पः प्रत्ययः 'अक्षयं सुखमाप्रवानि' इत्येवंरूपः ।  
हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्यादि तत्साधनोपायचिन्तनम् । मनः अन्तः-  
करणं तदनुकूलप्रतिकूलेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुर्ग्रहणेन द-  
शेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते यानि सम्यगनुष्ठानेन अभिमतं लाभं साध-  
यन्ति । एतेष्वकृत्यादिषु संभृतं एभिः प्रत्ययैः चिरकालविषयीकृतं



वा संभृतं चक्षुषो वा । तमनु प्रेहि  
सुकृतस्य लोकं यत्र र्षयः प्रथम-  
जा ये पुराणाः । एतं सधस्थ प-  
रि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जा-

तमिति सं-भृतम् । चक्षुषः । वा । तम् । अनु ।  
प्रेति । इहि । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोकम् ।  
यत्र । ऋषयः । प्रथमजा इति प्रथम-जाः । ये ।  
पुराणाः । <sup>2</sup> एतम् । सधस्थेति सध-स्थ । परीति ।  
ते । ददामि । यम् । आवहादित्या-वहात् । शेव-

यदेतेभ्यः समुत्सोत् स्तुतं सम्यक्परिनिष्पन्नम् । ल्यब्लोपे प-  
ञ्चमी । एतानि प्राप्य निष्पन्नं इदानीमिति । स्तुवतेर्लुङि श-  
पश्चुः । तं अभिप्रेतमर्थं अनु लक्ष्यित्य प्रेहि गच्छ । कीदृशी-  
मित्याह—सुकृतस्य लोकं सुकृतफलभोगस्थानं यत्र सुकृतिन एव  
गच्छन्ति तत् स्थानं गच्छ—हे यजमान । देहपातोत्तरकाल-  
मिति सामर्थ्यात् गम्यते । 'सूपमानात्क्तः' इति सुकृतशब्दो-  
त्तोदात्तः । पुनश्च विशेष्यते—यत्रासते प्रथमजाः नित्याः  
स्वयम्भुप्रभृतयः ऋषयो द्रष्टारः ये च पुराणाः पूर्वमुक्ता नः पू-  
र्ये वा अस्माकं पित्रादयः तत् स्थानं गच्छेति ॥

<sup>2</sup>अथ द्वितीया—एतामिति ॥ अग्निरामन्व्यते—हे अग्ने सधस्थ  
सहस्थानस्थित पृथिव्यामेतावन्तं कालमनेन सहस्थित । 'सधमा-  
धस्थयोः' इति सहशब्दस्य सधादेशः । इदानीं गच्छते तुभ्य-



तवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अ-  
त्र तद् स्म जानीत परमे व्योमन् ।  
जानीतादेनं परमे व्योमन्देवास्स-

धिमिति शेव-धिम् । जातवेदा इति जात-वेदाः ।  
अन्वागन्तेत्यनु-आगन्ता । यज्ञपतिरिति यज्ञ-प-  
तिः । वः । अत्र । तम् । स्म । जानीत् । परमे ।  
व्योमन्निति वि-ओमन् ।<sup>३</sup>जानीतात् । एनम् ।

मेनं यजमानं परिददामि रक्षार्थं तव हस्ते करोमि तत्रापि सहा-  
सने स्थातुमिति भावः । रक्षामिदानीं प्रार्थयते—जातवेदाः जा-  
तप्रज्ञानः रक्षणोपायज्ञः त्वं शेवधिं निधिस्थानं यमावहात् आ-  
वहसि निधिमिव परिगृह्णासि गोपायसि च तं परिददामीति । वहे-  
र्लेटि पुरुषव्यत्ययः, आडागमश्च । इदानीं देवा आमन्त्र्यन्ते—हे  
देवाः यूयमपि शृणुत अयं यज्ञपतिर्यजमानः वः युष्मानन्वागन्ता  
युष्मान्गच्छतोन्वागन्ता अनन्तरमेवानुक्रमेण आगमिष्यति । ‘न  
लुट्’ इति निघातप्रतिषेधः । ‘तास्यनुदात्तेत्’ इति लसार्वधातु-  
कस्यानुदात्तत्वं, टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्यैवोदात्तत्वं, ‘गति-  
र्गतौ’ इति प्रथमस्य गतेरनुदात्तत्वम्, ‘तिङि चोदात्तवति’ इति  
द्वितीयस्य ‘उदात्तवता तिङा’ इति ‘गतिमता च’ इति द्वयं  
समस्यते । तत्र परमे व्योम्नि प्रशस्ते निधिलक्षणे च पुण्यलोके  
युष्मानन्वागन्तारं जानीत प्रविष्टवानयमस्य स्थानमिति तमेनं स्वी-  
कुरुत । स्मेति पादपूरणे, सामप्रतीकत्वं वा द्योतयति ॥

<sup>३</sup>अथ तृतीया—जानीतादिति ॥ हे देवाः प्रथमं तावदेनं परमे



सधस्था विद रूपमस्य । यदागच्छात्  
 ॥३०॥ पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृ-  
 णुतादाविरस्मै । सं प्र च्यवध्वमनु सं

प्रमे । व्योमन्निति वि-ओमन् । देवाः । सधस्था  
 इति सध-स्थाः । विद । रूपम् । अस्य । यत् ।  
 आगच्छादित्या-गच्छात् ॥ ३० ॥ पथिभिरिति प-  
 थि-भिः । देवयानैरिति देव-यानैः । इष्टापूर्ते  
 इतीष्टा-पूर्ते । कृणुतात् । आविः । अस्मै । <sup>४</sup>सम् ।

व्योमन् स्थाने आगतं जानीतात् जानीत 'तस्य तात्' इति  
 तादेशः । अनन्तरं चेह सधस्थाः सहासने स्थातारः अत एव  
 अस्य रूपं विद जानीत कीदृशोयमिति विदितरूपविशेषमेनं  
 कुरुत । 'विदो लटो वा' इत्याकारादेशः । तत्र यद्ययं देव-  
 यानैः पथिभिरागच्छात् आगतस्स्यात् । पूर्ववदाडागमः । ततो-  
 स्मै इष्टापूर्ते इष्टापूर्तफले आविष्कृणुतात् आविष्कृणुत एतदर्थ-  
 मिष्टापूर्ते च गतवान्, ईदृशं च तयोः फलमिति । पूर्ववत्तादे-  
 शः । इष्टं देवेभ्यः । पूर्तं पितृभ्यः । छान्दसं पूर्वपदस्य  
 दीर्घत्वम् । अत्र देवा इति पादादित्वान्न निहन्यते, 'विभाषितं  
 विशेषवचने' इति तस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधाद्वितीयमामन्त्रितं न नि-  
 हन्यते । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति द्वयोरप्यविद्य-  
 मानवत्त्वात् तेनाख्यातं निहन्यते ॥

<sup>४</sup>अथ चतुर्थी—सं प्र च्यवध्वमिति ॥ व्याख्यातेयं 'अग्निं यु-



प्र याताग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वम् ।  
 अस्मिन्सधस्थे अद्युत्तरस्मिन्विश्वे  
 देवा यजमानश्च सीदत । प्रस्तरेण  
 परिधिना स्रुचा वेद्यां च ब्रह्मिषां ।  
 ऋचेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्त-

प्रेति । व्यवध्वम् । अन्विति । सम् । प्रेति । या-  
 त । अग्ने । पथः । देवयानानिति देव-यानान् ।  
 कृणुध्वम् । अस्मिन् । सधस्थ इति सध-स्थे ।  
 अधीति । उत्तरस्मिन्नित्युत्-तरस्मिन् । विश्वे ।  
 देवाः । यजमानः । च । सीदत । प्रस्तरेणेति प्र-  
 स्तरेण । परिधिनेति परि-धिना । स्रुचा । वेद्यां ।

नज्मि\* इत्यत्र । हे अग्ने विश्वे देवाः सर्वे यूयं यजमानश्च इत्थं  
 कृतसंवादा इदानीं संप्रच्यवध्वं सम्यगस्मात् स्थानात् प्रचलत ।  
 अनन्तरं च संप्रयात संहिता एव गच्छत । गच्छन्तश्च देवयाने-  
 नैव पथः कृणुध्वम् अन्यैः पथिभिः न गन्तव्यम् । एवमस्मिन्  
 सधस्थे सहस्थाने लोके उत्तरस्मिंश्च द्युलोके इदानीं देहपातोत्त-  
 रकालं च सीदत परस्परस्योपकुर्वन्तो वर्तध्वमिति ॥

<sup>5</sup>अथ पञ्चमी—प्रस्तरेणेति ॥ प्रस्तरादिभिः सह इममस्माकं  
 यज्ञं वह प्रापय देवान् देवेष्विति विभक्तिव्यत्ययः । स्रुग्रहणं



वे । यदिष्टं यत्परादानं यद्वत्तं या च  
दक्षिणा । तत् ॥ ३१ ॥ अग्निर्वैश्व-  
कर्मणस्सुवर्देवेषु नो दधत् । येना  
सहस्रं वहसि येनाग्निं सर्ववेदसम् ।  
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्त-

च । बृहिसि । ऋचा । इमम् । यज्ञम् । नः ।  
वह । सुवः । देवेषु । गन्तवे । यत् । इष्टम् । यत् ।  
परादानमिति परा-दानम् । यत् । दत्तम् । या ।  
च । दक्षिणा । तत् ॥ ३१ ॥ अग्निः । वैश्वकर्मण  
इति वैश्व-कर्मणः । सुवः । देवेषु । नः । दधत् ।  
येन । सहस्रम् । वहसि । येन । अग्ने । सर्ववेद-

पात्राणामप्युपलक्षणम् । ग्रहणमन्त्राणां प्रयोजनं चाह—सुवर्गन्तवे  
अस्माकं स्वर्गगमनाय । तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥

<sup>६</sup>षष्ठी—यदिष्टमिति ॥ यदिष्टं देवेभ्यो दत्तं दर्शपूर्णमासा-  
दिषु यत्परादानं नात्यादरेण दत्तं दीनान्धकृपणादिभ्यः यद्वत्तं  
समीचीनं बहिर्वेदि यागे च दक्षिणा अन्तर्वेदि यद्वत्तं तत् सर्वं  
वैश्वकर्मणोऽग्निरस्माकं स्वर्गहेतुर्देवेषु दधत् स्थापयतु स्वर्गसाधनमेव  
सर्वं करोतु । लेव्याडागमः ॥

<sup>७</sup>सप्तमी—येना सहस्रमिति ॥ .....\* ॥

\*अत्र सप्तममन्त्रस्य भाष्यं अष्टममन्त्रावतारिका च गलिता.



वे । येनाग्ने दक्षिणा युक्ता यज्ञं व-  
हन्त्यृत्विजः । तेनेमं यज्ञं नो वह  
सुवर्देवेषु गन्तवे । येनाग्ने सुकृतः  
पथा मधोर्धारा व्यानशुः । तेनेमं  
यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे । यत्र  
धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः ।

समितिं सर्व-वेदसम् । तेन । इमम् । यज्ञम् ।  
नः । वह । सुवः । देवेषु । गन्तवे । ८येन । अग्ने ।  
दक्षिणाः । युक्ताः । यज्ञम् । वहन्ति । ऋत्विजः ।  
तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । वह । सुवः । देवेषु ।  
गन्तवे । ९येन । अग्ने । सुकृत इति सु-कृतः ।  
पथा । मधोः । धाराः । व्यानशुरिति वि-आनशुः ।  
तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । वह । सुवः । देवेषु ।

८हे अग्ने येन पथा युक्ता योग्या दक्षिणा यज्ञं च ऋत्विजो  
वहन्ति । यद्वा—दक्षिणाभिर्युक्तं इत्युभयत्र व्यत्ययः । तेनेत्यादि ।  
गतम् ॥

९नवमी—येनाग्ने सुकृत इति ॥ हे अग्ने येन पथा सु-  
कृतः मधोः मधुरस्य धारा व्यानशुः व्याप्नुवन् । व्यत्ययेन  
परस्मैपदम् । यद्वा—सुकृतः देवाः येन पथा नीताः मधोः  
मधुरसस्य घृतस्य धारा व्यानशुः व्यश्ववते । छान्दसो लिट् ।  
तेनेत्यादि । गतम् ॥



तदाग्निर्वैश्वकर्मणस्सुवर्देवेषु नो द-  
धत् ॥ ३२ ॥

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या  
जिह्वा जातवेदो यो अर्चिः । ये ते

गन्तवे । <sup>10</sup>यत्र । धाराः । अनपेता इत्यनप-इताः।  
मधोः । घृतस्य । च । याः । तत् । अग्निः । वै-  
श्वकर्मण इति वैश्व-कर्मणः । सुवः । देवेषु । नः।  
दधत् ॥ ३२ ॥

आगच्छात्तद्वयान्शुस्तेनेमं यज्ञं नो वह  
सुवर्देवेषु गन्तवे चतुर्दश च ॥ ७ ॥

<sup>1</sup>याः । ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः ।  
यानि । धाम । या । जिह्वा । जातवेद इति जात-

<sup>10</sup>दशमी—यत्रेति ॥ यत्र पथि मधोः घृतस्य च या धारा  
अनपेताः तत्र लोके देवेषु स्थापयतु किं मधोः घृतस्य च धाराः  
अनुपक्षीणा देवयोग्याश्च करोत्वित्यर्थः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे सप्तमोनुवाकः.

<sup>1</sup>स्वयंचितिं जपति—यास्त इति त्रिष्टुभा ॥ हे अग्ने जात-  
वेदः जातप्रज्ञ जातधन वा यास्तव समिधः समिन्वनानि यानि  
च धाम धामानि जन्मस्थानानि । ‘सुपां सुलुक्’ इति लुक्,



अग्ने मेडयो य इन्दवस्तेभिरात्मानं  
 चिनुहि प्रजानन् । उत्सन्नयज्ञो वा  
 एष यद्भिः किं वाऽहैतस्य क्रियते  
 किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नेश्चिन्वन्न-  
 न्तरेत्यात्मनो वै तदन्तरेति यास्ते  
 अग्ने समिधो यानि ॥ ३३ ॥ धा-

वेदः । यः । अर्चिः । ये । ते । अग्ने । मेडयः ।  
 ये । इन्दवः । तेभिः । आत्मानम् । चिनुहि । प्र-  
 जानन्निति प्र-जानन् । उत्सन्नयज्ञ इत्युत्सन्न-य-  
 ज्ञः । वै । एषः । यत् । अग्निः । किम् । वा । अ-  
 हं । एतस्य । क्रियते । किम् । वा । न । यत् ।  
 वै । अध्वर्युः । अग्नेः । चिन्वन् । अन्तरेतीत्यन्तः-  
 एति । आत्मनः । वै । तत् । अन्तः । एति । याः ।

यश्चार्चिः दीप्तिः हे अग्ने अङ्गनादियुक्त । ये च मेडयः शब्दाः  
 चमनामसूपमितमिदम् । ये ते च इन्दवः विप्रुषः तेभिस्तेस्सर्वैः  
 स्वयमेवात्मानं चिनुहि । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनम्' इति  
 हेर्लोपाभावः । प्रजानन् प्रकृष्टो ज्ञाता । कोन्यस्त्वद्वते तां चेतुं  
 शक्नुयादिति भावः । तेभिरिति । 'बहुलं छन्दसि' इति ऐस-  
 भावः, 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकं शिष्यते ॥

<sup>2</sup>अथात्रैव ब्राह्मणम्—उत्सन्न यज्ञ इत्यादि ॥ व्याख्यातम्\* ।



मेत्याहैषा वा अग्नेस्स्वयंचितिरग्नि-  
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्म-  
नोन्तरेति चतस्र आशाः प्र चर-  
न्त्वग्रय इमं नो यज्ञं नयतु प्रजान-  
न् । घृतं पिन्वन्नजरं सुवीरं ब्रह्म

ते । अग्ने । समिध इति सं-इधः । यानि ॥३३॥  
धाम । इति । आह । एषा । वै । अग्नेः । स्वयं-  
चितिरिति स्वयं-चितिः । अग्निः । एव । तत् ।  
अग्निम् । चिनोति । न । अध्वर्युः । आत्मनः ।  
अन्तः । एति । चतस्रः । आशाः । प्रेति । चर-  
न्तु । अग्रयः । इमम् । नः । यज्ञम् । नयतु । प्र-  
जानन्निति प्र-जानन् । घृतम् । पिन्वन् । अज-

पुरुषबुद्ध्यविषयत्वेन ज्ञानवत्त्वस्य परिहृतत्वात् अध्वर्योरात्मैकदेशा-  
न्तरस्याभावः ॥

<sup>३</sup>कूर्मोपधानमन्त्रः—चतस्र आशा इति त्रिष्टुप् ॥ चतस्र  
आशा दिशः अग्रयः प्रचरन्तु प्रकाशनार्थाय स्वर्गं गच्छतोस्य ।  
अयं च कूर्मः इममस्माकं यज्ञं स्वर्गं नयतु प्रापयतु प्रजा-  
नन् प्रकृष्टो ज्ञाता घृतमुदकं अजरं अविनाशं सुवीर्यं च शो-  
भनवीर्यं च पिन्वन् सिञ्चन् इमं यज्ञं नयत्विति । ब्रह्मैव समि-  
न्धनं भवतु आहुतीनामग्नीनां प्रचरताम् । आहूयन्ते याभ्य



स॒मि॒द्र॒व॒त्याहु॑ती॒नाम् । सु॒व॒र्गा॒य॒ वा  
 ए॒ष लो॒कायो॑प॒ धी॒यते॒ यत्कूर्म॑श्च॒त॒-  
 स्र आ॒शाः प्र च॑रन्त्व॒ग्रय॒ इत्या॑ह  
 ॥ ३४ ॥ दि॒शं ए॒वैते॑न॒ प्र जा॑नाती॒-  
 मं नो॑ य॒ज्ञं न॑यतु प्र॒जा॒न॒त्रि॒त्याह॑ सु॒-  
 व॒र्गस्य॑ लो॒कस्या॑भिनी॒त्यै ब्रह्म॑ स॒-  
 मि॒द्र॒व॒त्याहु॑ती॒नामि॒त्याह॑ ब्रह्म॑णा॒ वै

रम् । सु॒वी॒र॒मि॒ति॑ सु॒-वी॒र॒म् । ब्रह्म॑ । स॒मि॒दि॒ति॑ सं-  
 इत् । भ॒व॒ति॒ । आ॒हु॑ती॒नामि॒त्या-हु॑ती॒नाम् । <sup>4</sup>सु॒व॒-  
 र्गा॒येति॑ सु॒वः-गा॒य॑ । वै । ए॒षः । लो॒काय॑ । उ॒पेति॑ ।  
 धी॒यते॒ । यत् । कूर्मः॑ । च॒त॒स्रः॑ । आ॒शाः । प्रेति॑ ।  
 च॒र॒न्तु॒ । अ॒ग्रयः॑ । इति॑ । आ॒ह ॥ ३४ ॥ दि॒शः ।  
 ए॒व । ए॒तेन॑ । प्रेति॑ । जा॒ना॒ति॒ । इ॒मम् । नः॑ । य॒-  
 ज्ञम् । न॒य॒तु॒ । प्र॒जा॒न॒त्रि॒ति॑ प्र-जा॒न॒त्र् । इति॑ । आ॒-  
 ह॒ । सु॒व॒र्गस्येति॑ सु॒वः-गस्य॑ । लो॒कस्य॑ । अ॒भिनी॑-  
 त्या इत्य॒भि-नी॒त्यै॒ । ब्रह्म॑ । स॒मि॒दि॒ति॑ सं-इत् ।

इत्याहुतयोऽग्रयः । संप्रदाने क्तिन्, 'तादौ च' इति गतेः प्रकृ-  
 तिस्वरत्वम् ॥

\*अथात्रैव ब्राह्मणम्—सुवर्गायेत्यादि ॥ गतम् । चतस्र इत्यादि ।  
 सन्नावयवानां स्तुतिः । अभिनीत्यै आभिमुख्येन नयनाय यत्



दे॒वास्सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑यन् यद्ब्रह्म॑ण्व-  
 त्योप॒दधा॑ति ब्रह्म॑णै॒व तद्य॑र्जमान-  
 स्सु॒वर्गं॑ लो॒कमे॑ति प्र॒जाप॑तिर्वा ए-  
 ष यद्द॒ग्निस्त॑स्य प्र॒जाः प॒शव॑श्छन्दा-  
 ऽसि॑ रू॒पं स॒र्वान् व॑र्णानिष्ट॒कानां॑  
 कुर्या॑द्रूपेणै॒व प्र॒जां प॒शूञ्छ॑न्दा॒स्य-

भव॑ति । आहु॑तीना॒मित्या—हु॑तीना॒म् । इति॑ । आ॒ह ।  
 ब्रह्म॑णा । वै । दे॒वाः । सु॒वर्गमि॑ति सुवः—गम् । लो-  
 कम् । आ॒यन् । यत् । ब्रह्म॑ण्व॒त्येति॑ ब्रह्म॑ण्णं—व-  
 त्या । उ॒प॒दधा॑तीत्युप—दधा॑ति । ब्रह्म॑णा । ए॒व । तत् ।  
 य॑र्जमानः । सु॒वर्गमि॑ति सुवः—गम् । लो॒कम् । ए॒ति ।  
 ५ प्र॒जाप॑तिरिति प्र॒जा—प॑तिः । वै । ए॒षः । यत् । अ-  
 ग्निः । त॑स्य । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । प॒शवः॑ । छन्दा-  
 ऽसि॑ । रू॒पम् । स॒र्वान् । व॑र्णान् । इष्ट॑कानाम् । कु-  
 र्या॑त् । रू॒पेण॑ । ए॒व । प्र॒जामि॑ति प्र—जाम् । प॒शून् ।  
 छन्दा॑सि । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । अथो॑ इति । प्र॒जाभ्य॑

ब्रह्मण्वत्या ऋचा 'चतस्र आशाः' इत्यनया, 'ब्रह्म समित् भव-  
 ति' इत्यत्र दर्शनात् । 'अनो नुट्' ॥

५ प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ प्रजादीनि प्रजापते रूपाणि नः  
 अस्मान् प्रजापत्यात्मनोऽग्नेरवयवभूतानां इष्टकानां सर्वान् सर्ववर्णान्



वं रुन्धेऽथो प्रजाभ्य एवैनं पशुभ्य-  
इच्छन्दोभ्योऽवरुध्यं चिनुते ॥ ३५ ॥  
मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्पो-  
षाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । मयि

इति प्र-जाभ्यः । एव । एनम् । पशुभ्य इति पशु-  
भ्यः । छन्दोभ्य इति छन्दः-भ्यः । अवरुध्येत्यव-  
रुध्यं । चिनुते ॥ ३५ ॥

एति यास्ते अग्ने समिधो यान्यग्रय इत्याहे-  
ष्टकानां षोडश च ॥ ८ ॥

<sup>1</sup>मयि । गृह्णामि । अग्ने । अग्निम् । रायः ।  
पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाः-त्वाय । सुवी-  
र्यायेति सु-वीर्याय । मयि । प्रजामिति प्र-जाम् ।

कुर्यात् लेखाभिः दक्षिणावृद्धिः तासां प्रजादिभावाय प्रजादीनां  
च सर्ववर्णत्वात् तथा कृते रूपेणैव प्रजादीनवरुन्धे । ततश्च  
प्रजापत्यात्माऽग्निः परिगृहीतो भवति । अथो अपि च प्रजादिभ्य  
एवादायाग्निः चितो भवति, प्रजादीनां इष्टकानां चैतत्स्वभावत्वात् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे अष्टमोनुवाकः.

<sup>1</sup>आत्मन्यग्निं गृहीते—मयि गृह्णामीति द्वाभ्याम् ॥ त्रिष्टुप्  
पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् अक्षराधिका । अग्नें प्रथमं चयनात् पूर्व-



प्रजां मयि वर्चो दधाम्यरिष्टास्याम  
तनुवा सुवीराः । यो नो अग्निः पि-  
तरो हृत्स्वन्तरमर्त्यो मर्त्या आ-  
विवेश । तमात्मन्परि गृह्णामहे वयं

मयि । वर्चः । दधामि । अरिष्टाः । स्याम । तनु-  
वा । सुवीरा इति सु-वीराः । <sup>२</sup>यः । नः । अग्निः ।  
पितरः । हृत्स्विति हृत्-सु । अन्तः । अमर्त्यः ।  
मर्त्यान् । आविवेशेत्या-विवेश । तम् । आत्मन् ।  
परीति । गृह्णामहे । वयम् । मा । सः । अस्मान् ।

मेवाग्निं मयि गृह्णामि रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थं शोभना-  
पत्यत्वाय शोभनवीर्यत्वाय च । व्याख्यातानि पदानि । किं यजमानस्य  
रायस्पोषाय दद्युरिति, नेत्याह—मयि प्रजां प्रजादिकं च मयि  
वर्चो बलं च दधामि धारयेय मम तेजो मात्रमेदित्यनेन अभिप्रायेण  
मयि गृह्णामीति । ‘ यदध्वर्युरात्मन् ’ इत्यादिकं ब्राह्मणमिदानीमेव  
भविष्यति । किञ्च—सर्वेऽपि वयं पुत्रपौत्रादिसहिताः सुवीराश्शो-  
भनापत्या अरिष्टा अनुपाहिंसिताश्च तनुवा शोभनेन शरीरेण स-  
हिताः सर्वे स्याम समर्थाश्च ॥

<sup>२</sup>अथ द्वितीया—यो न इति ॥ हे पितरः सर्वस्य पितरः ।  
भूतेन्द्रियाण्यामन्त्र्यन्ते यो नोस्मान् हृत्सु हृदयादिषु अन्तर्मध्ये आ-  
विवेश अमर्त्यः अमरगधर्मा मर्त्यान् मरणशीलान् अस्मानाविवेश



मा सो अस्मा५ अवहाय परां गा-  
त् । यदध्वर्युरात्मन्नग्निमगृहीत्वाऽग्निं  
चिनुयाद्योस्य स्वोऽग्निस्तमपि ॥ ३६ ॥  
यजमानाय चिनुयाद्ग्निस्रुवै  
पशवोऽनूपं तिष्ठन्तेऽपक्रामुका अ-

अवहायेत्यव-हायं । परेति । गात् । <sup>३</sup>यत् । अध्व-  
र्युः । आत्मन् । अग्निम् । अगृहीत्वा । अग्निम् ।  
चिनुयात् । यः । अस्य । स्वः । अग्निः । तम् ।  
अपीति ॥ ३६ ॥ यजमानाय । चिनुयात् । अ-  
ग्निम् । स्रुवै । वै । पशवः । अनु । उपेति । ति-  
ष्ठन्ते । अपक्रामुका इत्यप-क्रामुकाः । अस्मात् ।

तं महानुभावमात्मनि वयं परिगृहीमहे । ननु चोक्तमन्तराविवेशे-  
ति तत्किमुच्यते आत्मनि परिगृहीमहे इति ; अत्राभिप्रायमाह—  
सोऽस्मानपहाय त्यक्त्वा मा परागात् माऽन्यत्र गच्छत्विति । परिग्रह-  
शब्देन अयमर्थो विवक्षित इति दर्शितं भवति ॥

<sup>३</sup>अथात्रैव ब्राह्मणम्—यदध्वर्युरित्यादि ॥ अग्निग्रहणविधा-  
गर्थम् । यदध्वर्युः आभ्यां मन्त्राभ्यां आत्मन्यग्निमगृहीत्वा अ-  
चिनुयात् योस्याध्वर्योः स्व आत्मनि योऽग्निः तमपि यज-  
य चिनुयात् चयने जह्यात् ततश्चेतुमुपयान्तं पशवोऽनूपतिष्ठन्ते  
श्चादनुद्भूत्य भजन्ते । संगतिकरण आत्मनेपदम् । एवमेतद्युक्त-  
मेति स्रुवैशब्देन द्योत्यते । ततश्च अस्याध्वर्योरपक्रामुकाः



स्मात्पशवस्स्युर्मयि गृह्णाम्यग्रे अ-  
ग्निमित्याहात्मन्नेव स्वमग्निं दाधार  
नास्मात्पशवोऽपं क्रामन्ति ब्रह्मवा-  
दिनो वदन्ति यन्मृच्चार्पश्चाग्नेरना-  
द्यमथ कस्मान्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्ची-

पशवः । स्युः । मयि । गृह्णामि । अग्रे । अग्निम् ।  
इति । आह । आत्मन् । एव । स्वम् । अग्निम् ।  
दाधार । न । अस्मात् । पशवः । अपेति । क्राम-  
न्ति । 'ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।  
यत् । मृत् । च । आपः । च । अग्नेः । अनाद्यम् ।  
अथ । कस्मात् । मृदा । च । अद्भिरित्यत्-भिः ।  
च । अग्निः । चीयते । इति । यत् । अद्भिरित्यत्-

अपक्रमणशीलाः पशवस्स्युः । छान्दस उकञ् । मयि गृह्णामीत्या-  
दिना यथोक्तदोषाभावमाचष्टे । दाधारेति छान्दसो लिट् । धारय-  
न्निति । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ॥

'ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ मृच्च आपश्चेत्येतदुभयमग्नेरनाद्यमभ-  
क्ष्यम् । 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अथ कस्मा-  
त्कारणादनेनाभिमेतेन अग्निश्चीयते विरुद्धमिव लक्ष्यते एतदिति ब्र-  
ह्मवादिन आहुः । उत्तरम्—यद्भिरिति । यद्भिरिदं संयौति मिश्रयति  
आपश्च सर्वदेवतार्थाः । तस्मात्तादृश्या मृदा चयनेन सर्वाभिर्देव-



यत् इति यदङ्घ्रिस्संयौति ॥ ३७ ॥  
 आपो वै सर्वा देवता देवताभिरेवै-  
 न् सृजति यन्मृदा चिनोतीयं  
 वा अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनैव तदग्निं  
 चिनोति ब्रह्मवादिनो वदन्ति यन्मृ-  
 दा चाङ्घ्रिश्चाग्निश्चीयतेऽथ कस्माद्-

भिः । संयौतीति सं-यौति ॥ ३७ ॥ आपः । वै ।  
 सर्वाः । देवताः । देवताभिः । एव । एनम् । समि-  
 ति । सृजति । <sup>५</sup>यत् । मृदा । चिनोति । इयम् । वै ।  
 अग्निः । वैश्वानरः । अग्निना । एव । तत् । अग्निम् ।  
 चिनोति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।  
 यत् । मृदा । च । अङ्घ्रिरित्यत्-भिः । च । अ-  
 ग्निः । चीयते । अथ । कस्मात् । अग्निः । उच्य-

ताभिः एनमग्निं संसृजति संयोजयति । तस्मान्मृदा चाङ्घ्रिश्च अ-  
 ग्निश्चीयते; न किञ्चिदिह विरुद्धमिति ॥

<sup>५</sup>एवमङ्घ्रिश्चयनं प्रयोजनवदित्युक्तम् । इदानीं मृदा चयने यो  
 गुणः तं दर्शयति—यन्मृदेत्यादि ॥ गतम् । ब्रह्मवादिन इ-  
 त्यादि । पुनरपि पर्यनुयोगान्तरमत्र कुर्वन्ति—ब्रह्मवादिनः मृदा-  
 चाङ्घ्रिश्चीयमानोग्निः कस्मात्संबन्धादङ्घ्रिरुच्यते । अङ्घ्रिमृदा काष्ठेन



अग्र्यो वै छन्दांसि तस्मादग्र्य-  
रुच्यतेऽथो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो  
यत् ॥ ३८ ॥ मृदा चिनोति तस्मा-  
दग्र्यरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधा-  
ति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मि-  
न्दधात्यथो तेजो वै हिरण्यं तेजं

ते । इति । यत् । छन्दोभिरिति छन्दः—भिः । चि-  
नोति । अग्र्यः । वै । छन्दांसि । तस्मात् । अ-  
ग्निः । उच्यते । अथो इति । इयम् । वै । अग्निः ।  
वैश्वानरः । यत् ॥ ३८ ॥ मृदा । चिनोति । त-  
स्मात् । अग्निः । उच्यते । 'हिरण्येष्टका इति हि-  
रण्य-इष्टकाः । उपेति । दधाति । ज्योतिः । वै ।  
हिरण्यम् । ज्योतिः । एव । अस्मिन् । दधाति ।  
अथो इति । तेजः । वै । हिरण्यम् । तेजः । एव ।

वा निष्पादितं हिरण्यं भवति, तत्त्वं च विरुद्धमिति । समा-  
धत्ते—यच्छन्दोभिरित्यादि । गतम् ॥

‘हिरण्येष्टका इत्यादि ॥ ‘तेजोसि तेजो मे यच्छ’\* इत्याद्या  
हिरण्येष्टकाष्षष्ठे विहिताः पुनरिह विधीयन्ते । अग्नेरात्मीयतासंपादना-



ए॒वा॒त्म॒न्ध॒त्ते यो वा अ॒ग्निः॑ स॒र्वतो॑-  
 मुखं चि॒नुते॑ सर्वा॑सु प्र॒जास्वि॑न्नम॒त्ति  
 सर्वा॑ दि॒शोऽभि॑ जयति गाय॒त्रीं पु॒-  
 रस्ता॑दुप॑ दधाति त्रि॒ष्टुभं॑ दक्षि॒णतो॑  
 जग॑तीं प॒श्चाद॑नु॒ष्टुभं॑मु॒त्तर॑तः प॒ङ्क्तिं॑

आ॒त्मन् । ध॒त्ते । १यः । वै । अ॒ग्निम् । स॒र्वतो॑मुख-  
 मिति॑ स॒र्वतः॑—मुख॒म् । चि॒नुते । सर्वा॑सु । प्र॒जास्वि॑ति  
 प्र—जासु॑ । अ॒न्नम् । अ॒त्ति । सर्वा॑ः । दि॒शः । अ॒भी-  
 ति॑ । ज॒यति॑ । २गा॒य॒त्रीम् । पु॒रस्ता॑त् । उ॒पेति॑ । द॒-  
 धाति॑ । त्रि॒ष्टुभं॑म् । द॒क्षि॒णतः॑ । जग॑तीम् । प॒श्चात् ।  
 अ॒नु॒ष्टुभ॑मित्य॑नु—स्तु॒भम् । उ॒त्तर॑त इत्यु॑त्—त्तर॑तः ।

र्थम् । यद्वा—अत्रैवासां विधिः, षष्ठे तु क्रमविधिः । ज्योति-  
 र्वा इत्यादि । गतम् ॥

१यो वा अग्निमित्यादि ॥ सर्वासु दिक्षु मुखानि छन्दांसि  
 यस्य स सर्वतोमुखः, सर्वासु वा दिक्षु मुखं चाग्नेरेभिः छन्दोभिः  
 सर्वतोमुखः । सर्वास्विति निर्धारणे सप्तमी । सर्वासु प्रजासु  
 मध्ये अतिशयेनान्नमत्ति । सर्वाश्च दिशोभिजयति ॥

२गायत्रीमित्यादि ॥ गतम् । अथो इत्यादि । परस्परसम्बद्धैः  
 छन्दोभिश्चयनात् दिश्येव दिशं प्रवयति । तस्माद्दिदानीमपि दिशि  
 अन्या दिक् प्रोतेव लक्ष्यते । सर्वा दिशः परस्परं प्रोता इव



मध्यं एष वा अग्निस्सर्वतोमुखस्तं  
 य एवं विद्वान्श्चिनुते सर्वासु प्रजा-  
 स्वन्नमन्ति सर्वा दिशोऽभि जयत्यथो  
 दिश्येव दिशं प्र वयति तस्माद्दिशि  
 दिक्प्रोता ॥ ३९ ॥

प्रजापतिरग्निमसृजत् सोस्मात्सृष्टः

पङ्क्तिम् । मध्यं । एषः । वै । अग्निः । सर्वतोमुख  
 इति सर्वतः-मुखः । तम् । यः । एवम् । विद्वान् ।  
 चिनुते । सर्वासु । प्रजास्विति प्र-जासु । अन्नम् ।  
 अन्ति । सर्वाः । दिशः । अभीति । जयति । अ-  
 थो इति । दिशि । एव । दिशम् । प्रेति । वयति ।  
 तस्मात् । दिशि । दिक् । प्रोतेति प्र-उता ॥ ३९ ॥

अपि सं यौति वैश्वानरो यदेष वै पञ्च-  
 विंशतिश्च ॥ ९ ॥

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अग्निम् । असृ-

भवन्ति । कोणासु दिक्षु अन्यासामनुप्रविष्टत्वात् प्रोता इत्युच्यन्ते ।  
 वेजः निष्ठायां संप्रसारणं, 'शतुरनुमः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे नवमोनुवाकः.

प्रजापतेरित्यादि पशुशिरसां विधिः ॥ प्रजापतिना सृष्टोग्नि-  
 रस्मात्प्रजापतेः प्राङ्मुखतः प्राद्वत् । तस्मै तन्निवृत्त्यर्थं अश्वं



प्राङ्गाद्रवत्तस्मा अश्वं प्रत्यास्यथ्सद-  
क्षिणाऽवर्तत तस्मै वृष्णिं प्रत्या-  
स्यथ्स प्रत्यङ्गाऽवर्तत तस्मा ऋषभं  
प्रत्यास्यथ्स उदङ्गाऽवर्तत तस्मै वस्तं  
प्रत्यास्यथ्स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं  
प्रत्यास्यद्यत्पंशुशीर्षाण्युपदधाति  
सर्वत एवैनम् ॥ ४० ॥ अवरुध्यं

जत । सः । अस्मात् । सृष्टः । प्राङ् । प्रेति । अद्रवत् ।  
तस्मै । अश्वम् । प्रतीति । आस्यत् । सः । दक्षिणा ।  
एति । अवर्तत । तस्मै । वृष्णिम् । प्रतीति । आस्यत् ।  
सः । प्रत्यङ् । एति । अवर्तत । तस्मै । ऋषभम् । प्रतीति ।  
आस्यत् । सः । उदङ् । एति । अवर्तत । तस्मै । वस्तम् ।  
प्रतीति । आस्यत् । सः । ऊर्ध्वः । अद्रवत् । तस्मै ।  
पुरुषम् । प्रतीति । आस्यत् । यत् । पशुशीर्षा-  
णीति पशु-शीर्षाणि । उपदधातीत्युप-दधा-  
ति । सर्वतः । एव । एनम् ॥ ४० ॥ अवरुध्ये-

प्रत्यास्यत् प्रातिकूल्येनाग्रतः क्षिप्तवान्, अश्वेन प्रतिरुद्धवानिति  
यावत् । ततस्सोमिरावृत्य दक्षिणस्यां दिशि आवर्तत । ततो  
सक्तुं (?) तस्मै वृष्णिं प्रत्यास्यत् । एवं सर्वत्र । दक्षिणादाच्च ।  
तस्मात्पशुशिरसामुपधानेन सर्वतो रुद्धस्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो निर्नि-  
रुद्धोमिश्रितो भवति ॥



चिनुत एता वै प्राणभृतश्चक्षुष्मतीरि-  
ष्टका यत्पशुशीरषाणि यत्पशुशीर-  
षाण्युपदधाति ताभिरेव यजमानोऽ-  
मुष्मिन्लोके प्राणित्यथो ताभिरेवा-  
स्मा इमे लोकाः प्र भान्ति मृदाऽभि-  
लिप्योप दधाति मेध्यत्वाय पशुर्वा ए-

त्यव-रुध्यं । चिनुते । <sup>२</sup>एताः । वै । प्राणभृत इति  
प्राण-भृतः । चक्षुष्मतीः । इष्टकाः । यत् । पशु-  
शीरषाणीति पशु-शीरषाणि । यत् । पशुशीरषा-  
णीति पशु-शीरषाणि । उपदधातीत्युप-दधा-  
ति । ताभिः । एव । यजमानः । अमुष्मिन् ।  
लोके । प्रेति । अनिति । अथो इति । ताभिः ।  
एव । अस्मै । इमे । लोकाः । प्रेति । भान्ति ।  
<sup>३</sup>मृदा । अभिलिप्येत्यभि-लिप्यं । उपेति । दधा-  
ति । मेध्यत्वायेति मेध्य-त्वायं । <sup>४</sup>पशुः । वै ।

<sup>२</sup>एता वा इत्यादि ॥ भूतपूर्वं प्राणभृत्त्वं चक्षुष्मत्त्वं च शि-  
रस्सूपचर्यते । उपधेयत्वाच्चेष्टकात्वम् । तदुपधानेन यजमानोमुष्मिन्  
लोके प्राणिति जीवति । लोकाश्चेमे अस्मै प्रभान्ति प्रकर्षेण  
प्रकाशन्ते उपकारका भवन्ति ॥

<sup>३</sup>मृदाऽभिलिप्येति विधिः ॥

<sup>४</sup>पशुर्वा इत्यादि ॥ पशुशिरस्सु गुणविध्यर्थम् । पशुसाधनत्वात् ।



ष यद्ग्निरन्नं पशव एष खलु वा अग्नि-  
र्यत्पशुशीर्षाणि यं कामयेत कनीयो-  
स्यान्नम् ॥ ४९ ॥ स्यादिति सन्तरां तस्य  
पशुशीर्षाण्युप दध्यात्कनीय एवा-  
स्यान्नं भवति यं कामयेत समाव-  
दस्यान्नं स्यादिति मध्यतस्तस्योप

एषः । यत् । अग्निः । अन्नम् । पशवः । एषः ।  
खलु । वै । अग्निः । यत् । पशुशीर्षाणीति प-  
शु-शीर्षाणि । यम् । कामयेत । कनीयः । अ-  
स्य । अन्नम् ॥ ४९ ॥ स्यात् । इति । संतरामि-  
ति सं-तराम् । तस्य । पशुशीर्षाणीति पशु-  
शीर्षाणि । उपेति । दध्यात् । कनीयः । एव ।  
अस्य । अन्नम् । भवति । यम् । कामयेत । समा-  
वत् । अस्य । अन्नम् । स्यात् । इति । मध्यतः ।

पशवोग्निः । अन्नमाधनत्वात् अन्नं पशवः । किञ्च—एषोग्निरेव  
पशुशीर्षाणि, अवयवावयविनोरभिन्नत्वात् पशुत्वस्य च समानत्वात् ।  
तस्माद्यजमानमध्वर्युः कामयते कनीयोल्पतरं अस्यान्नं स्यादिति  
तस्य संतरां सन्निकृष्टतराणि पशुशीर्षाण्युपदध्यात् । 'किमेत्ति-  
डव्यय' इत्यामुप्रत्ययः । कनीय एवेत्यादि । गतम् । समा-  
वत् समम् । समादावतुप् स्वार्थिकः । मध्यतो नातिसन्निकृष्टा



दध्यात्समावदेवास्यान्नं भवति यं  
कामयेत् भूयोस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु  
तस्य व्युदूहोपं दध्यादन्तत एवा-  
स्मा अन्नमव रुन्धे भूयोस्यान्नं  
भवति ॥ ४२ ॥

स्तेगान्दुष्टाभ्यां मण्डूकाज्जम्भ्येभि-

तस्य । उपेति । दध्यात् । समावत् । एव । अस्या  
अन्नम् । भवति । यम् । कामयेत् । भूयः । अ-  
स्य । अन्नम् । स्यात् । इति । अन्तेषु । तस्य ।  
व्युदूहोति वि-उदूह्यं । उपेति । दध्यात् । अन्त-  
तः । एव । अस्मै । अन्नम् । अवेति । रुन्धे । भू-  
यः । अस्य । अन्नम् । भवति ॥ ४२ ॥

एनमस्यान्नं भूयोस्यान्नं भवति ॥ १० ॥

<sup>१</sup>स्तेगान् । दुष्टाभ्याम् । मण्डूकान् । जम्भ्ये-

दिक् । भूयः बहुतरम् । अन्तेष्वित्यादि । अन्तेषु प्रान्तेषु  
व्युदूह्य व्युदूहोपदध्यात् । अन्ततो दिगन्तेभ्योस्मै यजमानायान्न-  
मवरुन्धे । ततो बहुतरं तस्यान्नं भवति ॥

इति पञ्चमे सप्तमे दशमोनुवाकः.

<sup>१</sup>समन्तकः सत्राहणोऽग्निस्समाप्तः । अतः परमश्वमेधकाण्डं  
वैश्वदेवम् । तत्र हविषा प्रचर्याज्यमवदानं कृत्वा 'स्तेगान्'



रादंकां खादेनोर्जं ससूदेनारण्यं  
जाम्बीलेन मृदं बर्सेभिश्शर्करा-  
भिरवकामवकाभिश्शर्करामुत्सादेन

भिः । आदंकाम् । खादेन । ऊर्जम् । ससूदेनेति  
सं-सूदेनं । अरण्यम् । जाम्बीलेन । मृदम् । ब-  
र्सेभिः । शर्कराभिः । अवकाम् । अवकाभिः ।  
शर्कराम् । उत्सादेनेत्युत्-सादेनं । जिह्वाम् । अ-

इत्यादिचतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमं जुहोति । अत्र  
द्वितीयया निर्दिष्टा देवताः स्तेगाद्याः । तृतीयानिर्दिष्टान्यश्वस्या-  
ङ्गानि दंष्ट्रादीनि । इमां देवतामनेन अश्वेन यजामीति होमकाल  
उभयं स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः । अत्र ब्राह्मणं 'वैश्वदवो वा  
अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् । ....समदं दधाति'\* इति । स्तेगाः  
क्षुद्रजन्तुविशेषाः गोकर्णकण्टका† इति प्रसिद्धाः । महाकण्टका  
इत्यन्ये । तदधिष्ठातृदेवता गृह्यते । दंष्ट्रे दन्ते उन्नते । मण्डू-  
काः प्रसिद्धाः । तद्वन्तमूलं जम्भः तत्र भवा जम्भ्याः पार्श्वद-  
न्ताः । यद्वा—स्वार्थिको यत् । आदका भक्षयित्री प्राणाभि-  
मानिनी देवता । पावकादित्वादित्वाभावः । खादः दन्तः येन  
खाद्यन्ते । करणे घञ्, 'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ऊर्क-  
रसः । तदभिमानिनी देवता सर्वत्र ग्राह्या । संसूदः सन्तत-  
क्षरणो नासिकादिः । थाथादिना उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आर-  
ण्यं प्रसिद्धम् । जाम्बीलं भक्षितृणादि यत्र निधीयते आमा-



जिह्वामवक्रन्देन तालुः सरस्वतीं  
जिह्वेण ॥ ४३ ॥

वाजः हनूभ्यामप आस्येनादित्या-  
श्मश्रुभिरुपयाममधरेणोष्ठेन सदुत्त-

वक्रन्देनेत्यव-क्रन्देन । तालुम् । सरस्वतीम् । जि-  
ह्वेणेति जिह्वा-अग्रेण ॥ ४३ ॥

स्तेगान्धाविःशक्तिः ॥ ११ ॥

<sup>1</sup>वाजम् । हनूभ्यामिति हनु-भ्याम् । अपः ।  
आस्येन । आदित्यान् । श्मश्रुभिरिति श्मश्रु-  
भिः । उपयाममित्युप-यामम् । अधरेण । ओष्ठे-  
न । सत् । उत्तरेणेत्युत्-तरेण । अन्तरेण । अनु-

शय इति प्रसिद्धम् । मृत् प्रसिद्धा । बर्षः दन्तमूलमांसादी-  
नि । शर्कराः तत्सदृशान्यस्थानि । अवका अवित्री देवता  
अग्निस्थानाभिमानिनी । पूर्ववदित्वाभावः । शैवालाभिमानिनी वा  
गृह्यते । अवकाः शैवालसदृशानि मांसानि । अस्थिविशेषा इत्य-  
न्ये । शर्कराः प्रसिद्धाः । उत्सादः उच्चप्रदेशः । जिह्वा प्रसि-  
द्धा । अवक्रन्दः आन्तःकायिकः । तालुः शब्दाभिव्यक्तिस्थानं  
जिह्वामूलम् । सरस्वतीं जिह्वेण । गतम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकादशोनुवाकः.

<sup>1</sup>वाजोऽन्नम् । हन्वादीनि प्रसिद्धानि । हनूभ्यामिति छान्दसं सां-  
हितिकं दीर्घत्वम् । उपयामः पृथिवी । अधरेणोष्ठेन । गतम् ।



रेणान्तरेणानूकाशं प्रकाशेन बाह्यं  
स्तनयितुं निर्वाधेन सूर्याग्नी चक्षु-  
भ्यां विद्युतौ कनानकाभ्यामशनिं  
मस्तिष्केण बलं मज्जभिः ॥४४॥

काशमित्यनु-काशम् । प्रकाशेनेति प्र-काशेन ।  
बाह्यम् । स्तनयितुम् । निर्वाधेनेति निः-वाधेन ।  
सूर्याग्नी इति सूर्य-अग्नी । चक्षुभ्यामिति चक्षुः-  
भ्याम् । विद्युताविति वि-द्युतौ । कनानकाभ्याम् ।  
अशनिम् । मस्तिष्केण । बलम् । मज्जभिरिति म-  
ज्ज-भिः ॥ ४४ ॥

वाजं पञ्चविंशतिः ॥ १२ ॥

‘ओत्वोष्ठयोः’ इति पररूपत्वम् । सत् द्यौः, सीदन्त्यस्यां पुण्य-  
कृत इति । उत्तरेण ओष्ठेनेत्येव । अन्तरं ओष्ठयोर्मध्यम् । अनूकाशः  
द्यावापृथिव्योर्मध्यं, अनुक्रमेण काशन्ते भासन्ते अस्मिन् ज्यो-  
तीषि । ‘इकः काशे’ इति सांहितिकं दीर्घत्वम् । प्रकाशः  
आभ्यन्तरं प्रकाशस्थानम् । बाह्यं बहिर्भवं प्रकाशस्थानं दिगादिः ।  
‘बहिषष्टिलोपो यञ्च’ इति यञ् । स्तनयितुः प्रसिद्धः । निर्वाधः  
कनशब्दः । सूर्याग्नी चक्षुभ्याम् । गतम् । विद्युतौ वृष्टिरवृष्टिः । क-  
नानके अक्षिस्थे कृष्णमण्डले । अशनिः प्रसिद्धः । मस्तिष्कः ।  
शिरोमांसम् । बलं मज्जभिः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वादशोनुवाकः.



कूर्माञ्छुफैरच्छलाभिः कपिञ्जला-  
 न्थसाम् कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिर-  
 गदं जानुभ्यां वीर्यं कुहाभ्यां भयं  
 प्रचालाभ्यां गुहोपपक्षाभ्यामश्विना-  
 वंसाभ्यामदितिं शीष्णां निर्ऋ-  
 त्तिं निर्जाल्मकेन शीष्णां ॥ ४५ ॥

<sup>1</sup>कूर्मान् । शफैः । अच्छलाभिः । कपिञ्जलान् ।  
 सामं । कुष्ठिकाभिः । जवम् । जङ्घाभिः । अग-  
 दम् । जानुभ्यामिति जानु-भ्याम् । वीर्यम् । कु-  
 हाभ्याम् । भयम् । प्रचालाभ्यामिति प्र-चाला-  
 भ्याम् । गुहां । उपपक्षाभ्यामित्युप-पक्षाभ्याम् ।  
 अश्विनौ । अंसाभ्याम् । अदितिम् । शीष्णां ।

<sup>1</sup>कूर्मान् शफैः । गतम् । अच्छलाः शफलमूलमांसानि । कपि-  
 जलाः प्रसिद्धाः । साम गीतिः । कुष्ठिका प्रकोष्ठजङ्घाभ्योऽधःप्र-  
 देशः । जवो वेगः । जङ्घा जानुभ्योऽधःप्रदेशः । अगदः आरो-  
 ग्यम् । जानुनी पादयोर्मध्यसन्धी । वीर्यं बलम् । कुहः हस्तयो-  
 र्मध्यसन्धिः । भयं गतम् । प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ । गुहा  
 गोहनी मूर्च्छाऽस्य 'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयाया लुक् । उपपक्षौ  
 पार्श्वे । अश्विनावंसाभ्याम् । गतम् । अदितिर्देवमाता । शीष्णां शि-  
 रसा । 'शीर्षञ्छन्दसि' इति शीर्षादेशः, तस्यान्तोदात्तत्वात्



योक्त्रं गृद्धाभिर्युगमानतेन चित्तं म-  
न्याभिस्संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्व-  
चं पराकाशेनान्तरं मशकान्केशैरि-

निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । निर्जाल्मकेनेति निः-  
जाल्मकेन । शीष्णा ॥ ४५ ॥

कूर्मान्त्रयोविंशतिः ॥ १३ ॥

<sup>१</sup>योक्त्रम् । गृद्धाभिः । युगम् । आनतेनेत्या-  
नतेन । चित्तम् । मन्याभिः । संक्रोशानिति सं-  
क्रोशान् । प्राणैरिति प्र-अनैः । प्रकाशेनेति प्र-  
काशेन । त्वचम् । पराकाशेनेति परा-काशेन ।  
अन्तराम् । मशकान् । केशैः । इन्द्रम् । स्वप्नेति

उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । निरृतिः प्रसिद्धा । नि-  
जाल्मकं शुद्धं केशरहितम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे त्रयोदशोनुवाकः.

<sup>१</sup>योक्त्रं गतम् । गृद्धाः अक्षाः । युगं प्रसिद्धम् । आनतं  
श्रीवाप्रदेशः । चित्तं प्रसिद्धम् । मन्या श्रीवारेखाः । सिरा  
वा तत्रस्थाः । संक्रोशा घोषाः । प्राणाः चक्षुरादयः । प्रकाशः  
बाह्यं रूपम् । त्वक् त्वगिन्द्रियादीनि । पराकाशः आभ्य-  
न्तरं रूपम् । अन्तरा त्वगिन्द्रियाभिमानिनी । मशकान् केशैः ।



इन्द्रं स्वपसा वहेन बृहस्पतिं श-  
कुनिसादेन रथमुष्णिहाभिः ॥४६॥  
मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यामिन्द्राग्नी  
शिखण्डाभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरु-  
भ्यामिन्द्राविष्णुं अष्टीवज्रां सवि-

सु-अपसा । वहेन । बृहस्पतिम् । शकुनिसादेने-  
ति शकुनि-सादेन । रथम् । उष्णिहाभिः ॥ ४६ ॥

योक्त्वमेकविंशतिः ॥ १४ ॥

<sup>१</sup>मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । श्रोणीभ्या-  
मिति श्रोणि-भ्याम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । शिख-  
ण्डाभ्याम् । इन्द्राबृहस्पती इतीन्द्रा-बृहस्पती ।

इन्द्रः प्रसिद्धः । स्वपसा शोभनकर्मणा वहेन कण्ठावलम्बेन ।  
'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । बृहस्पतिः प्रसिद्धः । सुट्-  
स्वरावुक्तौ । शकुनिसादः पृष्ठं यत्र शकुनाः शक्ता धीराः सीद-  
न्ति । रथः प्रसिद्धः । उष्णिहाः शिरोवेष्टनसदृशाः केशनिवहाः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्दशोनुवाकः.

<sup>१</sup>मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यां गतः । प्रथमस्य 'देवताद्वन्द्वे च'  
इत्युत्तरपदपरत्वात् आनङ् । द्वितीयस्य संहितायां छान्दसं  
दीर्घत्वम् । इन्द्राग्नी प्रसिद्धे । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इत्याद्युदा-



तारं पुच्छेन गन्धर्वाञ्छेपेनाप्सरसो  
मुष्काभ्यां पवमानं पायुनां पवित्रं  
पोत्राभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां प्र-  
तिक्रमणं कुष्ठाभ्याम् ॥ ४७ ॥

ऊरुभ्यामित्यूह-भ्याम् । इन्द्राविष्णु इतीन्द्रा-वि-  
ष्णु । अष्टीवद्भ्यामित्यष्टीवत्-भ्याम् । सवितारंम् ।  
पुच्छेन । गन्धर्वान् । शेपेन । अप्सरसः । मुष्का-  
भ्याम् । पवमानम् । पायुनां । पवित्रम् । पोत्रा-  
भ्याम् । आक्रमणमित्या-क्रमणम् । स्थूराभ्याम् ।  
प्रतिक्रमणमिति प्रति-क्रमणम् । कुष्ठाभ्याम् ॥ ४७ ॥

मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः ॥ १५ ॥

तत्त्वाभावः । शिखण्डे केशचूडे । इन्द्रावृहस्पती ऊरुभ्यां गतम् ।  
'देवताद्वन्द्वे च' इति आनङ् । इन्द्राविष्णु गतम् । अष्टीवद्भ्यां  
जानुभ्याम् । सवितारं पुच्छेन । गन्धर्वान् शेपेन गतम् । अप्स-  
रसः प्रसिद्धाः । मुष्के बीजे । पवमानं पायु गतम् । पवित्रं पा-  
वनहेतुः । पोत्रे घोणास्थानि । आक्रमणं आक्रमणसामर्थ्यम् ।  
स्थूराभ्याम् पादापरार्धमणिभ्याम् । प्रतिक्रमणं प्रतिक्रमणसाम-  
र्थ्यम् । कुष्ठाभ्यां हस्तापरार्धमणिभ्याम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे पञ्चदशोनुवाकः.



इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै पाजस्यं दिशां  
जत्रवो जीमूतान्हृदयौपशाभ्याम-  
न्तरिक्षं पुरितता नभ उदर्येणेन्द्राणी  
प्लीहा वल्मीकान्क्रोसा गिरीन्प्लीहाशि-

<sup>1</sup>इन्द्रस्य । क्रोडः । अदित्यै । पाजस्यम् । दि-  
शाम् । जत्रवः । जीमूतान् । हृदयौपशाभ्यामिति  
हृदय-औपशाभ्याम् । अन्तरिक्षम् । पुरितता ।  
नभः । उदर्येण । इन्द्राणीम् । प्लीहा । वल्मीकान् ।

<sup>1</sup>इन्द्रस्य यज्वनः क्रोडः उदरम् । षष्ठ्या निर्दिष्टा देवता,  
अङ्गं प्रथमया । अदित्यै देयं पाजस्यं हृदयम् । षष्ठ्यर्थे च-  
तुर्थी । पाजो बलं तस्मै हितं पाजस्यं स्थानम् । दिशां जत्रवः ।  
पूर्ववत् षष्ठ्या निर्दिष्टा देवता । जत्रवो श्रीवाया अधस्ताद्ध-  
मन्यः । अतःपरं द्वितीययैव देवता निर्दिश्यते । जीमूताः  
प्रसिद्धाः । हृदयौपशाभ्यां मांसविशेषाभ्याम् । हृदये स्थितं  
मांसं हृदयौपशमुच्यते । हृदयस्थानमिति यावत् । तत् स्थानं  
यत्रोपेत्य शेते तद्गुपशं अन्तस्थानविशेषात्मकं मांसविशेषः । छा-  
न्दसो ङः । तदेव औपशम् । स्वार्थिकोण् छान्दसः । अन्तरिक्षं  
प्रसिद्धम् । पुरितता हृदयस्य परिवारणं मांसमेव । आन्त्राणीत्येके ।  
पुरि शरीरमध्ये तायत इति क्विप्, 'गमादीनामिति वक्तव्यम्'  
इत्यनुनासिकलोपः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । अवग्रहो  
नेप्यते, न हि प्रसिद्धम् । उदर्यमुदरे भवं मांसम् । 'शरीरावय-  
वाच्च' इति यत् । इन्द्राणी प्रसिद्धा । प्लीहा पिण्डितेन मांस-



भिस्समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्म-  
ना ॥ ४८ ॥

पूष्णो वनिष्ठुरन्धाहेस्थूरगुदा सर्पा-  
न्गुदाभिर् ऋतून्पृष्ठीभिर्दिवं पृष्ठेन  
वसूनां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वि-

होमना । गिरिन् । प्लाशिभिरिति प्लाशि-भिः । स-  
मुद्रम् । उदरेण । वैश्वानरम् । भस्मना ॥ ४८ ॥

इन्द्रस्य द्वाविंशतिः ॥ १६ ॥

<sup>1</sup>पूष्णः । वनिष्ठुः । अन्धाहेरित्यन्ध-अहेः ।  
स्थूरगुदेति स्थूर-गुदा । सर्पान् । गुदाभिः । ऋ-  
तून् । पृष्ठीभिरिति पृष्ठी-भिः । दिवंम् । पृष्ठेन ।

विशेषेण । वल्मीकाः प्रसिद्धाः । ह्योमना आम्रफलसदृशेन मां-  
सेन । गिरयः प्रसिद्धाः । प्लाशिभिः पद्मवर्णाकारैः मांसैः ।  
समुद्रः प्रसिद्धः । उदरेण उदरस्थेन केनचिदपि मांसेन । वैश्वा-  
नरः प्रसिद्धः । भस्मना अनेन द्भ्यतृणादि\* ॥

इति पञ्चमे सप्तमे षोडशोनुवाकः.

<sup>1</sup>पूष्णो वनिष्ठुः । पूर्ववत् षष्ठीनिर्दिष्टा देवता । गुदसदृशं मांसं  
वनिष्ठुः । अन्धाहेः स्थूरगुदा 'सर्पान् गुदाभिः' इति वक्ष्यमा-  
णस्य अयं पुरस्तादपवादः । गुदमूलं स्थूरगुदा । कपिलकादि-

\*भस्म जीर्णतृणादि इति माधवीये.



तीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽङ्गिरसां  
चतुर्थी साध्यानां पञ्चमी विश्वेषां  
देवानां षष्ठी ॥ ४९ ॥

ओजो ग्रीवाभिर्निर्ऋतिमस्थभिरि-

वसूनाम् । प्रथमा । कीकसा । रुद्राणाम् । द्विती-  
या । आदित्यानाम् । तृतीया । अङ्गिरसाम् । च-  
तुर्थी । साध्यानाम् । पञ्चमी । विश्वेषाम् । देवा-  
नाम् । षष्ठी ॥ ४९ ॥

पूष्णश्चतुर्विंशतिः ॥ १७ ॥

<sup>1</sup>ओजः । ग्रीवाभिः । निर्ऋतिमिति निः-ऋ-  
तिम् । अस्थभिरित्यस्थ-भिः । इन्द्रम् । स्वपसेति

त्वाङ्गत्वविकल्पः । सर्पाः प्रसिद्धाः । गुदाः गुदभागाः । ऋतवः  
प्रसिद्धाः । पृष्टयो बाहोरुपरिस्थितान्यस्थानि । छान्दसं साहितिकं  
दीर्घत्वम् । द्यौः प्रसिद्धा । पृष्ठं ग्रीवोपरिस्थितं वंशास्थि । वसू-  
नां प्रथमा कीकसेति । ग्रीवाया आरभ्य पृष्ठवंशस्थितान्यस्थिगो-  
ळकानि क्रमेण वस्वादीनाम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे सप्तदशोऽनुवाकः.

<sup>1</sup>\*अथाष्टमगतान्मन्त्रानाह—ओजो ग्रीवाभिरिति ॥ ग्रीवास्त-

\*अत्रोपलभ्यमानेषु कोशेषु कापे एतदष्टदशानुवाकस्य भाष्यादर्शनात् साधवीथं  
भाष्यं योजितम्.



न्द्रु स्वपसा वहैन रुद्रस्य विचल-  
स्कन्धोऽहोरात्रयोर्द्वितीयोऽर्धमासा-  
नां तृतीयो मासां चतुर्थ ऋतूनां  
पञ्चमसंवत्सरस्य षष्ठः ॥ ५० ॥

आनन्दं नन्दथुना कामं प्रत्यासा-

सु-अपसा । वहैन । रुद्रस्य । विचल इति वि-  
चलः । स्कन्धः । अहोरात्रयोरित्यहः-रात्रयोः ।  
द्वितीयः । अर्धमासानामित्यर्ध-मासानाम् । तृ-  
तीयः । मासाम् । चतुर्थः । ऋतूनाम् । पञ्चमः ।  
संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । षष्ठः ॥ ५० ॥

ओजो विश्रुतिः ॥ १८ ॥

<sup>1</sup>आनन्दमित्या-नन्दम् । नन्दथुना । कामम् ।

द्वयवाः । अस्थीनि तत्रत्यानि । योऽयं वहो वहनयोग्यप्रदेशः  
स्वपाः शोभनकर्मा वहनेत्यन्तः स्वपाः सोयमिन्द्रस्य भागः ।  
स्कन्धोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नः । तत्रात्यन्तचञ्चलोऽवयवो रुद्रस्य ।  
तत्तदनन्तरभाविनोऽहोरात्रादीनाम् ॥

इति माधवीये पञ्चमे सप्तमे अष्टादशोऽनुवाकः.

<sup>1</sup>आनन्दः प्रसिद्धः । नन्दथुः प्रजननसुखम् । 'द्वितोऽथुच्' ।  
कामः प्रसिद्धः । प्रत्यासौ प्रास्यो त्वचौ प्रत्यस्यते प्रक्षिप्यते याभ्यां



भ्यां भयः शितीमभ्यां प्रशिषं प्र-  
शासाभ्याः सूर्याचन्द्रमसौ वृक्या-  
भ्याः श्यामशबलौ मतस्नाभ्यां  
व्युष्टिः रूपेण निञ्चुक्तिमरूपेण ॥५९

प्रत्यासाभ्यामिति प्रति-आसाभ्याम् । भयम् ।  
शितीमभ्यामिति शितीम-भ्याम् । प्रशिषमिति  
प्र-शिषम् । प्रशासाभ्यामिति प्र-शासाभ्याम् ।  
सूर्याचन्द्रमसाविति सूर्या-चन्द्रमसौ । वृक्याभ्याम् ।  
श्यामशबलाविति श्याम-शबलौ । मतस्नाभ्याम् ।  
व्युष्टिमिति वि-उष्टिम् । रूपेण । निञ्चुक्तिमिति  
नि-ञ्चुक्तिम् । अरूपेण ॥ ५९ ॥

आनन्दः षोडश ॥ १९ ॥

प्रजननम् । असेः करणे घञ् । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।  
भयं प्रसिद्धम् । शितीमभ्यां उदगेरशुक्लाभ्यां ? स्थानाभ्याम् । द्रव्या-  
भ्यामितीत्यन्ये । गुणेन गुणिनो लक्षणमिति इमनिच्, तस्य छा-  
न्दसं दीर्घत्वम् । प्रशिषं प्रशासकम् । शासः कौ उपधाया इत्वम् ।  
प्रशासौ अक्षिगोळके प्रकर्षेण शात्यसभ्यां प्रमेयमिति पूर्ववत्प्रत्ययः  
स्वरश्च । सूर्याचन्द्रमसौ प्रसिद्धौ । वृक्याभ्यां स्वल्पाम्रफलसदृशाभ्यां  
मांसाभ्याम् । श्यामशबलौ तमःप्रकाशौ मतस्नाभ्यां महासिरा-  
भ्याम् । व्युष्टिं प्रभातम् । ' तादौ च ' इति गतेः प्रकृति-  
स्वरत्वम्, ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इतीकारस्स्वर्यते । रूपेण शुक्लादि-



अहर्मा॑सेन॒ रात्रिं॑ पीवसा॒ऽपो यू-  
षेणं॑ घृतं॒ रसेन॒ श्यां॑ वसया॒ दूषी-  
काभिर्हा॒दुनि॒मश्रुभिः॑ पृष्वां॒ दिवः॑  
रूपेण॒ नक्षत्राणि॑ प्रतिरूपेण॒ पृथिवीं॑  
चर्मणा॒ छवीं॑ छव्योपाकृताय॒ स्वा-

<sup>1</sup>अहः । मा॒सेन॑ । रात्रिम् । पीवसा । अपः ।  
यूषेणं । घृतम् । रसेन । श्याम् । वसया । दूषी-  
काभिः । हादुनिम् । अश्रुभिरित्यश्रु-भिः । पृ-  
ष्वाम् । दिवम् । रूपेण । नक्षत्राणि । प्रतिरूपेणे-  
ति प्रति-रूपेण । पृथिवीम् । चर्मणा । छवीम् ।

रूपवता । मत्वर्थीयो लुप्यते । निञ्चुक्तिरस्तमयः । स एव  
स्वरः । अरूपेण गन्धादिना ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकोनविंशोऽनुवाकः.

<sup>1</sup>अहर्मासेन । गतम् । रात्रिः प्रसिद्धा । पीवसा रेतः प्रावरण-  
चर्मणा । अपः प्रसिद्धाः । यूषेण यूष्णा पक्वमांसात्रिस्त्रुतेन ज-  
लेन । घृतं रसेन । गतम् । श्याम् अवश्यायः, श्वायतेर्दिच् ।  
वसया स्नेहविशेषेण । दूषीका अक्षिमलम् । छान्दसं दीर्घत्वम् ।  
हादुनि हृदयरथं जलम् । अश्रूणि प्रसिद्धानि । पृष्वां निन्नस्थं  
जलम् । द्यौः प्रसिद्धा । रूपं मुख्यं स्वरूपम् । नक्षत्राणि



हाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय स्वा-  
हा ॥ ५२ ॥

अग्नेः पक्षतिस्सरस्वत्यै निपक्षति-  
स्सोमस्य तृतीयाऽपां चतुर्थ्योषधी-  
नां पञ्चमी संवत्सरस्य षष्ठी मरु-

छव्या । उपाकृतायेत्युप-आकृताय । स्वाहा ।  
आलब्धायेत्या-लब्धाय । स्वाहा । हुताय । स्वा-  
हा ॥ ५२ ॥

अहरष्टाविंशतिः ॥ २० ॥

<sup>1</sup>अग्नेः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरिति  
नि-पक्षतिः । सोमस्य । तृतीयां । अपाम् । च-  
तुर्थी । ओषधीनाम् । पञ्चमी । संवत्सरस्येति

प्रसिद्धानि । प्रतिरूपं मुखसदृशम् । पृथिवीं चर्मणा । गतम् ।  
छविं आकारशोभाम् । ' कृदिकारादक्तिनः ' इति डीष् । छव्या  
चर्मपुटेन सूक्ष्मेण । उपाकृतायेत्यादि । गतम् । उपाकृतावस्थोऽश्वो  
देवता । आलब्धा नियुक्ता ॥

इति पञ्चमे सप्तमे विंशोनुवाकः.

<sup>1</sup>अग्नेः पक्षतिः पक्षमूलं पक्षतिः पार्श्ववङ्क्रीणां प्रथमः पक्षतिः ।  
सरस्वत्यै निपक्षतिः निकृष्टा पक्षतिः द्वितीया वङ्क्रीः । एवं  
तृतीयाद्यस्सोमादीनाम् । द्याव्याप्त्यिव्योः पार्श्वम् । ' पश्चोर्ण-



ताः सप्तमी बृहस्पतेरष्टमी मित्रस्य  
 नवमी वरुणस्य दशमीन्द्रस्यैकादशी  
 विश्वेषां देवानां द्वादशी द्यावापृथि-  
 व्योः पार्श्वं यमस्य पाटूरः ॥५३॥  
 वायोः पक्षतिस्सरस्वतो निपक्षति-

सं-वत्सरस्य । षष्ठी । मरुताम् । सप्तमी । बृह-  
 स्पतेः । अष्टमी । मित्रस्य । नवमी । वरुणस्य ।  
 दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । विश्वेषाम् । देवा-  
 नाम् । द्वादशी । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृथि-  
 व्योः । पार्श्वम् । यमस्य । पाटूरः ॥ ५३ ॥

अग्नेरेकान्नत्रिंशत् ॥ २१ ॥

<sup>1</sup>वायोः । पक्षतिः । सरस्वतः । निपक्षतिरिति

स्वक्तव्यः' इति णसि 'सिति च' इति पदत्वाद्गुणाभावः ।  
 पशवः पार्श्ववङ्क्रयः । 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्यावापृथिवीशब्द  
 आद्युदात्तः, 'नोत्तरपदे' इति प्रतिषेधे पृथिव्यादिपर्युदासात् 'उ-  
 दात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यमस्य पाटूरः सर्वपशुविधा-  
 रणोस्थिविशेषः ॥

इति पञ्चमे सप्तमे एकविंशोनुवाकः

<sup>1</sup>वायोः पक्षतिः पार्श्वान्तं पूर्वेण व्याख्यातम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे द्वाविंशोनुवाकः.



श्चन्द्रमसस्तृतीया नक्षत्राणां चतुर्थी  
 सवितुः पञ्चमी रुद्रस्य षष्ठी सर्पा-  
 णाः सप्तम्यर्यम्णोऽष्टमी त्वष्टुर्नवमी  
 धातुर्दशमीन्द्राण्या एकादश्यादित्यै  
 द्वादशी द्यावापृथिव्योः पार्श्वं यम्यै  
 पाटूरः ॥ ५४ ॥

पन्थामनूवृग्भ्यां संततिः स्नाव-  
 न्याभ्यां शुकांन्पित्तनं हरिमाणं

नि-पक्षतिः । चन्द्रमसः । तृतीया । नक्षत्राणाम् ।  
 चतुर्थी । सवितुः । पञ्चमी । रुद्रस्य । षष्ठी । स-  
 र्पाणाम् । सप्तमी । अर्यम्णः । अष्टमी । त्वष्टुः ।  
 नवमी । धातुः । दशमी । इन्द्राण्याः । एकादशी ।  
 अदित्यै । द्वादशी । द्यावापृथिव्योरिति द्यावा-पृ-  
 थिव्योः । पार्श्वम् । यम्यै । पाटूरः ॥ ५४ ॥

वायोरष्टाविंशतिः ॥ २२ ॥

पन्थाम् । अनूवृग्भ्यामित्यनूवृक्-भ्याम् । संत-  
 तिमिति सं-ततिम् । स्नावन्याभ्याम् । शुकान् ।

<sup>1</sup>पन्थाः प्रसिद्धः । द्वितीयाया अप्याकारश्छान्दसः । अनू-  
 वृग्भ्यां अनुवृत्ताभ्यां सिराविशेषाभ्याम् । वर्णव्यत्ययेन ककारः ।



यक्रा हलीक्षणान्पापवातेन कूश्मा-  
ञ्चकभिश्शवर्तानूर्वध्येन शुनो वि-  
शसनेन सर्पान्लोहितगन्धेन वयाः-  
सि पक्कगन्धेन पिपीलिकाः प्रशा-  
देन ॥ ५५ ॥

पित्तेन । हरिमाणंम् । यक्रा । हलीक्षणान् । पाप-  
वातेनेति पाप-वातेन । कूश्मान् । शकभिरिति  
शक-भिः । शवर्तान् । ऊर्वध्येन । शुनः । विश-  
सनेनेति वि-शसनेन । सर्पान् । लोहितगन्धेनेति  
लोहित-गन्धेन । वयाःसि । पक्कगन्धेनेति पक्क-  
गन्धेन । पिपीलिकाः । प्रशादेनेति प्र-शादेन ॥ ५५

पन्थां द्वाविःशतिः ॥ २३ ॥

‘ न हि वृत्ति ’ इत्यादिना दीर्घत्वम् । सन्ततिः प्रसिद्धा, स्त्रावा-  
नस्सिराः स्त्रावभ्योऽभितः स्त्रावन्यो सर्वसिरानुग्राहिण्यौ सिराविशेषौ  
पार्श्वयोः । स्वार्थिको वा यत् । शुकान् पित्तेन गतम् । हरि-  
माणं कामिलादि हरिणस्वभावम् । ‘तुरिष्ठेमेयस्सु’ इति टिलो-  
पः । यक्रा मांसपिण्डविशेषेण वर्तुलाकारेण । ‘पद्म्’ इत्या-  
दिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः । हलीक्षणान् तृणासिंहान् । पा-  
पवातेन आमवालजाः क्षुद्रजन्तवः । ऊर्वध्येन उदरस्थेन पुरीषे-  
ण । श्वानः प्रसिद्धाः । विशसनेन शस्त्रादिलग्रेण मांसेन ।



क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः  
संविदानः । स नो नय सुकृतस्य  
लोकं तस्य ते वयं स्वधया म-  
देम ॥ ५६ ॥

<sup>1</sup>क्रमैः । अतीति । अक्रमीत् । वाजी । विश्वैः ।  
देवैः । यज्ञियैः । संविदान इति सं-विदानः । सः ।  
नः । नय । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । लोकम् ।

सर्पान् लोहितगन्धेन रुधिरगन्धेन । वयांसि पक्वगन्धेन पाकजेन  
मांसेन । पिपीलिकाः प्रशादेन भूमौ विशीर्णेन । शद निशातने ।  
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति पञ्चमे सप्तमे त्रयोविंशोऽनुवाकः.

<sup>1</sup>अथ 'चित्तं सन्तानेन'\* इत्यादि चतुर्दशानुवाकः आरण्यानुवा-  
क्यः 'प्रयासाय स्वाहा'\* इति पञ्चदश आरण्योऽनुवाक्यः परस्ताद्व्या-  
ख्यास्येते । ब्राह्मणं च भवति—'चतुर्दशैताननुवाकान् जुहोत्यनन्त-  
रित्यै । प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम्'† इति । अथोत्तराभ्यामनुवाकाभ्यां  
अश्वस्य हृदयमभिमन्त्रयते । क्रमैरिति पुरुस्ताज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा ॥  
क्रमैरात्मीयैः पाद्विक्षेपैः अयं वाजी अत्यक्रमीत् अन्यान्त्यागच्छत्  
महानुभावः सञ्जातः । तदेवाह—विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः यज्ञार्हेः देवः  
संविदानः ऐकमर्त्यं गतः । 'समोगमृच्छि' इत्यात्मनेपदम् । कर्मणि  
वा लटि व्यत्ययेन यगभावः । ज्ञायमान इत्यर्थः । स त्वमस्मान्



द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽ-  
न्तरिक्षं समुद्रो योनिस्सूर्यस्ते च-  
क्षुर्वीतः प्राणश्चन्द्रमाश्श्रोत्रं मासा-  
श्चार्धमासाश्च पर्वीण्युतवोऽङ्गानि सं-  
वत्सरो महिमा ॥ ५७ ॥

तस्य । ते । वयम् । स्वधयेति स्व-धया । म-  
देम ॥ ५६ ॥

क्रमैरष्टादश ॥ २४ ॥

'द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्थमिति स-  
ध-स्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । यो-  
निः । सूर्यः । ते । चक्षुः । वातः । प्राण इति प्र-  
अनः । चन्द्रमाः । श्रोत्रम् । मासाः । च । अर्धमा-  
सा इत्यर्ध-मासाः । च । पर्वीणि । ऋतवः । अ-

सुकृतस्य सुष्ठुकृतस्य कर्मणः फलभूतं लोकं स्थानं नय प्रा-  
पय । 'सूपमानात्कः' इति सुकृतशब्दोन्तोदात्तः । तस्य तादृशस्य  
तव सम्बन्धि तादृशेन त्वया तत्र स्थाने स्वधयाऽन्नेन वयं मदेम ।  
'लिङ्चाशिष्यङ्' ॥

इति पञ्चमे सप्तमे चतुर्विंशोऽनुवाकः.

<sup>1</sup>द्यौस्ते पृष्ठमिति ॥ सर्वात्मतया अश्वस्तूयते । पृष्ठमुपरिभागः ।



अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं  
 लोकमजयद्यस्मिन्नग्निस्स ते लोक-  
 स्तं जेष्यस्यथाव जिघ्र वायुः पशु-  
 रासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमज-  
 यद्यस्मिन्वायुस्स ते लोकस्तस्मा-  
 त्वाऽन्तरेष्यामि यदि नावजिघ्र-  
 ज्ञानि । संवत्सर इति सं-वत्सरः । महिमा ॥५७  
 द्यौः पञ्चविंशतिः ॥ २५ ॥

<sup>१</sup>अग्निः । पशुः । आसीत् । तेन । अयजन्त ।  
 सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन् । अ-  
 ग्निः । सः । ते । लोकः । तम् । जेष्यसि । अथ ।  
 अवेति । जिघ्र । वायुः । पशुः । आसीत् । तेन ।  
 अयजन्त । सः । एतम् । लोकम् । अजयत् । य-  
 स्मिन् । वायुः । सः । ते । लोकः । तस्मात् ।  
 त्वा । अन्तः । एष्यामि । यदि । न । अवजिघ्र-

सधस्थं सहस्थानम् । 'सुपि स्थः' इति कः । 'सधमाधस्थयोः'  
 इति सधादेशः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञारख्ये यजुर्वेदभाष्ये  
 पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रश्ने पञ्चविंशोऽनुवाकः.



स्यादित्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स  
एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यस्स ते  
लोकस्तं जेष्यसि यद्यवजिघ्रसि ॥५८

सीत्यव-जिघ्रसि । आदित्यः । पशुः । आसीत् ।  
तेन । अयजन्त । सः । एतम् । लोकम् । अज-  
यत् । यस्मिन् । आदित्यः । सः । ते । लोकः ।  
तम् । जेष्यसि । यदि । अवजिघ्रसीत्यव-जिघ्र-  
सि ॥ ५८ ॥

यस्मिन्नष्टौ च ॥ २६ ॥

<sup>1</sup>\*अथ यदुक्तमश्वमेधब्राह्मणे 'अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत्'+  
इति तमिमं मन्त्रमस्मिन् षड्विंशानुवाके पठति—अग्निः पशुरासीदिति ॥  
हे अश्व अयं अग्निः देवः पुरा कस्मिंश्चित् जन्मनि त्वमिवाश्व-  
मेधे यागहेतुश्चाश्वः पशुरासीत् । तेन अग्निरूपेण पशुना केचित् य-  
जमाना अयजन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकं एतं अजयत् ।  
यस्मिन् लोके सः अग्निः इदानीं तिष्ठति सः एव तवापि लोको  
भविष्यति, त्वं च तं लोकं जेष्यसि । अथैवं सति त्वमुत्सुकः सन्  
इदमुदकं जिघ्र । एवं वाय्वादित्यवाक्ययोरपि योज्यम् । वायुवा-  
क्ये तु व्यतिरेकोपन्यासः—यदि उदकं नावजिघ्रसि तर्हि तस्मात्  
वायुलोकात् त्वां अन्तः एष्यामि त्वमन्तरितस्तस्माल्लोकाद्भ्रष्टो यथा

\*एतस्यान्तिमानुवाकस्यापि भाष्यमन्त्रत्येषु भट्टभास्करभाष्यकोशेषु नोपलभ्यत  
इति माधवीयमेवात्र योजितम्.

†तै. ब्रा. ३-९-५.



यो वा अयथादेवतं त्वामग्नं इन्द्रस्य चित्तिं य-  
था वै वयो वै यदाकृताद्यास्ते अग्ने मीयि गृह्णामि  
प्रजापतिस्सोस्माथस्तेगान् वाजं कूर्मान् योक्त्रं  
मित्रावरुणाविन्द्रस्य पूष्ण ओजं आनन्दमहरग्ने-  
र्वायोः पन्थां क्रमैर्द्यौस्तेऽग्निः पशुरासीत्षड्विंश-  
शतिः ॥ २६ ॥

यो वा एवाहुतिमभवन्पथिभिरवरुद्धयान्-  
न्दमष्टौपञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

यो वा अयथादेवतं यद्यवजिघ्रसि.

हरिः ओम्—श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकः

काण्डश्च समाप्तः.

भवसि तथा करिष्यामि । आदित्यवाक्ये तु अग्निवाक्यवदन्वयः—यद्यु-  
इकं अवजिघ्रसि तर्हि तमादित्यलोकं जेष्यसि ॥

इति माधवीये पञ्चमे सप्तमे षड्विंशोऽनुवाकः.

प्रपाठकः काण्डश्च समाप्तः.



## शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१२	१०	सः	सः ।
२७	९	द्वितीयम्	द्वितीयम्
३०	३	षाणं	षाणं
३९	१	जिगा	जिगा
४०	१२	जङ्	जङ्
४२	६	ऐन्द्राग्नी	ऐन्द्राग्नी
६४	११	वै	वै
७१	१३	त्यां	त्या
८१	३	न्यङ्कुः	न्यङ्कुः
१३३	१०	षट्	षट्
१५०	२	नैवैन	नैवैन
१५८	१४	चितीक ।	चितीक
१७१	३	तता	तैता
१७६	४	वशा	वशा
११	५	वश	वशे
१९८	८	ऋच्छतु	ऋच्छतु
२०९	३	मि सं	मि सं
२४७	९	अग्रयः	अग्रयः



## शुद्धिपत्रिका.

---

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
—	—	—	—
६८	३	देवैर्मिश्रि	देवैर्मिश्र
६९	४	ब्राह्मणम्	ब्राह्मणम् ।
९९	१०	९-६-२. <sup>२</sup>	९-६-२. <sup>३</sup>
११९	१	प्रथमोऽ	प्रथमो
१५२	२	षष्टकारो	षट्कारो

---